replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2016/5

100. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI
Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Kormos Nikolett, Koroncai András
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ
Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS
elofizetes@replika.hu

Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

http://replika.hu

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV
Replika-felirat: Baász Imre, háttérkép: Berger Viktor

A SZÖVEGEK SZAKMAI BÍRÁLATA PEER REVIEW RENDSZERBEN TÖRTÉNT.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS
Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS
Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Replika 100

A kerek számok remek alkalmat kínálnak a visszatekintő összegzésre. A *Replika* 1990-ben indult, s hamar a hazai szociológia egyik vezető folyóiratává vált. Az évek során a lap tematikus sokszínűsége és az újfajta megközelítések iránti érdeklődése egyre markánsabban bontakozott ki – többek között ezért van, hogy az immár 20–25 éve született, kilencvenes évekbeli számok még mai szemmel olvasva is üdítően hatnak. A folyóiratot a 2002-es szünetelése után 2005-ben feltámasztó új szerkesztőség e hagyomány továbbvitelén fáradozott, és ugyanerre törekszünk mi, a jelenlegi szerkesztők is.

Folyóiratunk nem létezhetne a támogatóink nélkül, akiknek ezúton köszönjük, hogy lehetővé teszik a *Replika* folyamatos megjelenését. Ugyanakkor nem lenne *Replika* értő és érdeklődő közönség nélkül sem: köszönjük tehát olvasóinknak is kitüntetett figyelmüket!

A kerek lapszám alkalmából – terveink szerint – 2017. február 24-én a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárának fogadótermében ünnepséget szervezünk, melyre minden érdeklődőt szeretettel várunk. Úgy véljük, egy ilyen esemény kiváló lehetőséget kínál az összegzésre és az eszmecserére. A részleteket a *Replika* Facebook-oldalán fogjuk közzétenni.

A szerkesztők

Beszélgetés Szabados Györgyről

„Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell."

Szabados György életművéről
Ráduly Mihály beszélget Bognár Bulcsuval[1]

II. rész. Zenei és gondolati önkifejezés a politika szorításában

Bognár Bulcsu (B. B.): A korábban elmondottakból is logikusan következik, hogy Gyuri, aki a rendszerváltás előtt sem rejtette véka alá a véleményét (ennek ékes bizonyítéka a Hadas Miklós által a nyolcvanas évek elején készített terjedelmes interjú),[2] milyen körülmények között alkothatott a kommunista érában. Ezzel az alapállással nemhogy az aczéli tűrt, hanem inkább a tiltott kategóriába tartozott. A létező szocializmusnak minden gesztusában való tudatos tagadásával csak az ellehetetlenítéssel vagy a parkolópályára tolással találkozhatott.

Persze itt is megvolt a rendszernek a maga játéka. Az Aczélt megelőző időszakban viszonylag egyszerű volt a képlet: aki nincsen velünk, az ellenünk van. Ezeknek az alkotóknak akkor minimális volt a mozgástere. A hatvanas évek eleji, sokat emlegetett Dália presszós fellépések is csak addig éltek és létezhettek, míg egyszer az amerikai nagykövet le nem jött oda muzsikálni és a KISZ KB azonnal be nem záratta a presszót és az ilyen típusú zenei együttléteknek a lehetőségét is ellehetetlenítette. De az aczéli kultúrpolitikában már megvolt az a kettős játék, hogy mindazokat a személyeket, akik, még ha nem is értenek egyet, de nem vitatják lényegien a rendszer alapvetéseit, azokat megpróbálják valamilyen módon beemelni az állami kultúrpolitikába. Adódott ez a rendszer legitimációs problémájából is, hiszen az egész Kádár-rendszer gyakorlatilag egy politikai puccsal jött létre, annak tehát még formális választások sem adnak legitimitást, mint a Rákosi-diktatúra esetében. Nincs ilyen legitimációja a Kádár-rendszernek, úgyhogy a kultúrpolitikába megpróbálnak Németh Lászlótól kezdve Örkény Istvánig minden fontos alkotót a maguk módján valamennyire bevonni.

1 A beszélgetésre 2016. február 18-án Budapesten, Ráduly Mihály interjúsorozata keretében került sor annak érdekében, hogy e dialógusok alapján átfogóbb képet kaphassunk Szabados György zenei és emberi világáról azon emberek visszaemlékezésein keresztül, akik hosszabb ideig ismerték őt mint zenészt és embert. Az interjúsorozat elérhető az alábbi címen: http://györgy-szabados.com/the-world-of-georgy/raduly-mihaly-interjusorozata-magyarul/?lang=hu. Köszönjük az újraközlés lehetőségét Ráduly Mihálynak és Rudolf Krausnak.

2 Hadas Miklós: Mélységinterjú. Beszélgetés Szabados Györggyel. In Szabados György: Írások III. Szombathely: B. K. L. Kiadó, 26–125.

Az 56-os forradalomban részt vevő értelmiséget pedig megpróbálják rendbe szedni, de azért mozgásteret is igyekeznek biztosítani nekik a rendszer határain belül.

Úgy látom, hogy ezek a nagy- és kultúrpolitikai játszmák határozták meg ezt a fél- vagy teljesen perifériás helyzetet, ahol időnként megengedtek neki bizonyos lehetőségeket egy-egy föllépés vagy lemez formájában, de alapvetően a tiltás kategóriája jellemző a rendszernek Gyurihoz fűződő viszonyára. Főképpen érvényes ez az új gazdasági mechanizmus kényszerű felszámolásának az időszakában. Különösen fájdalmas, hogy a Szabados-együttes egyik legtermékenyebb időszaka pont a brezsnyevi keményvonalas időkre esik. Úgy gondolom, hogy a te Gyurival való együttzenélésed, a Syriusnak, meg mindenkinek a sorsa másképp alakul, hogyha a 60-as évek végén elindított gazdasági reformokat és azt a fajta nyitást úgy '72–'73-ban a brezsnyevi doktrína nem vágja el. (Ennek közvetlen előzménye Brezsnyev váratlan magyarországi villámlátogatása 1972. november 27-én.)

A Szovjetunióból jött új posztsztálinista politikának a következménye, hogy '73-tól újra a keményvonalasok kerülnek túlsúlyba és minden progresszív kezdeményezést lefejeznek. San Sebastianba is csak krimibe illő módon tud a Szabados-együttes kiutazni. Valamelyik interjúban Gyuri elmeséli,[3] hogy föl kellett törni a minisztériumban a széfet, hogy a meghívólevélhez hozzájuthassanak. Te személyesen megélted, hogy bent ülnek a zenészek már a repülőgépben, és akkor Gyurinak még a vízumokat, meg nem tudom én, mi mindent kell intéznie, és amikor megvan a nagy siker, az első díj, onnantól kezdve gyakorlatilag a 70-es években semmiféle megszólalási lehetőséget nem biztosítanak az együttes számára. Az egyik legjobb zenei felállás és az egyik legizgalmasabb Szabados-korszak van az első szárnypróbálgatásoktól kezdődően elvágva. Abból adódóan is, hogy Gyuri konzekvensen és határozottan képviseli ezt a világlátást, ami ennek a rendszernek a totális tagadását jelenti.

Ráduly Mihály (R. M.): Egyet is értek 99%-ban. Ami számomra fájó, hogy a tiltott, tűrt vagy mindegy, hogy milyen kategóriák idején, vagyis a rendszerváltás előtt mégis több megszólalási lehetősége volt Gyurinak, mint utána. Ezt te mire véled?

B. B.: Én úgy tudom, de javíts ki, ha rosszul emlékszem, hogy a San Sebastian után gyakorlatilag van egy 6–7 éves teljes hallgatás.

R. M.: Szünet. Teljes hallgatás. Ez igaz.

B. B.: Teljes szünet, tehát amikor szárba szökken azt a fajta sajátos zene, ami unikum világméretekben is, és ami világszínvonalú produkció, akkor a politikai rezsim ezt elsöpri.

R. M.: Közel 10 évvel a rendszerváltás előtt, amikor Gyuri munkássága ismert, sőt népszerű is volt, készült egy kimutatás a legismertebb jazz-zenészekről. Kőszegi Imre, Pege Aladár mellett Gyuri ott volt az első három-négy között, ami nagy szó, mivel nehezebben befogadható zenét játszott. Azt hiszem, akkor többen és jobban vágyódtak a szabadságra, megérezvén a jazz vagy Szabados zenéjének a szabadság utáni vágyát. Amikor aztán megkaptuk az úgynevezett szabadságot, azzal a politika sem tudott mit kezdeni. Mindenesetre a politikának, amelynek

3 Kobzos Kiss Tamás: Hogy a teremtőhöz méltó legyen. Beszélgetés Szabados György zeneszerzővel, 2012 januárja (interneten: http://www.kortarsonline.hu/2012/01/hogy-a-teremtohoz-melto-legyen/7694).

lelkesen kellett volna üdvözítenie Szabados Györgyöt, mint a magyarságnak a szószólóját, nos, ez a politika a rendszerváltás után nem értékeli őt.

B. B.: Én korszakokat látok. Van a 70-es évekbeli nagy elfojtás korszaka, ami nemcsak a Syriuson, nemcsak a Szabados-zenekaron, hanem mások mellett a popzenészeken is végigsöpör. Ez az az időszak, amikor az Illést ellehetetlenítik, amikor a Kexet rendőri atrocitások sorozata számolja fel. (És még hosszan lehetne folytatni a sort.) Ez az a korszak, amikor a modern progresszív zenei, képzőművészeti kísérleteket teszik tönkre, ekkor érik nagyon komoly atrocitások a képzőművészeket is. (A Balatonboglári Kápolnatárlatokhoz köthető neoavantgárd alkotók rendőri megrendszabályozása esik erre a korszakra.) Ennek a brezsnyevi időszaknak van tehát egy kifutása, ami nagyjából a 70-es évek végéig tart, és ami semmi lehetőséget nem kínál Gyurinak a zenei alkotásra. Hogyha ő nem lenne tiszti főorvos, meg később üzemorvos egy időszakban, akkor egzisztenciálisan is kiszolgáltatott helyzetbe került volna. Az ő zsenialitását mutatja, hogy ezek a parkolópályás időszakok a zenei építkezésének a logikáját nem törik meg, csak a közös alkotás lehetőségét lehetetlenítik el. Úgy értelmezem, hogy az a fajta népszerűség és ismertség, az részint adódik a korábbi teljesítményekből. San Sebastianból…

R. M.: …Az esküvő lemeznek a megjelenéséből és fogadtatásából.

B. B.: Igen. *Az esküvő*ből is, amit ugyan nem tudom, hogy a lemezvásárlóknak milyen aránya tudott zeneileg felfejteni.

R. M.: Azt sem lehet tudni, hogy mennyit adtak el (nevet). A hivatalos adatok nem mérvadók.

B. B.: Igen, de mindenesetre a lemez egy kultikus, rendszerellenes darabbá vált (a betiltott borítójával együtt) annak ellenére is, hogy nincsen prózai tartalma, de mindaz, ami ott zeneileg megfogalmazódik, az nyílt színi tagadása a rendszernek. A lemez megjelenésével, a San Sebastian-i győzelemmel, majd az együttes elhallgattatással meg mindazzal, ami a Syriusszal is történik, tehát mindez szerepet játszik abban, hogy legendává válik Szabados zenéje és ő maga is, akiről inkább hallottunk, minthogy hallgatnánk. Aztán amikor az olajválság és más tényezők miatt változik a kultúrpolitika és megpróbál kényszerűen tágabb teret adni az ellenzéknek, akkor már nem ezt a brezsnyevi vonalat viszi tovább. Az értelmiségi közegben ekkor van megítélésem szerint Gyuri ismertségben és elismertségben a zeniten. Hogy ebben a zenének mennyi szerepe van, vagy magának a rendszerellenes gesztusnak, azt nehéz utólag rekonstruálni.

R. M.: Szerintem mindkettőnek szerepe van ebben. Ott van például a Kassák Klub, a Kassák-kör, ahol nemcsak Szabadosék keddi fellépései voltak, hanem ezzel párhuzamosan más törekvések is, a József Attila-kötetek megjelentetése, meg különböző szamizdat dolgoknak a kiadása. Látod, az is megszűnt a rendszerváltás után.

B. B.: Igen. Szerintem ez a második korszak, amikor a tiltottból átkerülnek a tűrt kategóriába. Változik a nemzetközi politika, a brezsnyevi megoldás sikertelen, a Szovjetunióban sem különösen sikeres, pedig ott azért sokkal erősebben lehetett ezt a repressszív politikát

folytatni, de ott sem működik, és be kell látniuk, hogy új megoldásokra van szükség. Akkor aztán a tűrt kategóriába sorolva, mint az értelmiségi szívfájdalmak megjelenítőjeként, persze rendőri ellenőrzésekkel és besúgóhálózattal, de újra koncertezhet. (Ma is izgalmas kérdés lenne, kik és hogyan működtek ebben közre. Mindenféle városi legendák vannak, és Gyuri is mesélt nekem ezt-azt, hogy kik és miként közvetíthették az információkat. Nem vagyok fölhatalmazva, így utólag sem, hogy meséljek erről. Mindegy is.) Mindenesetre egy lefojtott világban ez működhetett, és bámulatosan hatott is mindaz, amit képviseltek. Grencsó Pisti mesélte, hogy egy 80-as évekbeli koncert előtt pár órával még ők maguk sem tudták, hogy hol fognak föllépni, de amikor odaértek a helyszínre, akkor már zsúfolásig tele volt a színházterem, mert azonnal körbement a hír, hogy itt valami olyan esemény lesz, amiben mi magunkat meghatározhatjuk, akár a rendszer logikájával szemben is.

R. M.: Szerencsére ennek köszönhető az is, hogy nagyon tekintélyes mennyiségű felvétel maradt fenn Gyuritól, mert a koncertek eseményszámba mentek.

B. B.: Igen. Én ezzel magyarázom ezt a csodálatra méltó nyitottságot és figyelmet, ami az ő muzsikáját fogadta a 80-as években. Nagyon érdekes szociológiailag elemezni akár a korabeli videófelvételeket is. Például 1987-ben készült egy felvétel Gyuri egyik szóló-zongorakoncertjéről az akkori Győri Tanítóképző Főiskolán,[4] ahol jól látható az az alapvető hozzáállás és attitűd a hallgatóság részéről, hogy akármennyire nincs meg hozzá a zenei előképzettsége, hogy megértse, mi történik a színpadon, de mégis nagyon intenzív figyelem és nyitottság jellemzi a hallgatóságot. Az jön át a korabeli felvételekről, hogy érzik, tudják, hogy itt valami nagyszabású dolog történik, hogy itt valami olyasmi dolgot akarnak nekik elmondani, ami őket alapvetően érinti, és megpróbálják minden idegszálukat a zene irányába fordítani, hogy megtalálják a kapcsolódást. Tehát nem az az alapállás, hogy mi ez a kaotikus összevisszaság.

R. M.: Szerintem a kapcsolódás érzelmi felületen történt, tehát nem a képzettségen múlott. Meg ha eleve arra kellett volna felkészíteni a hallgatót, hogy miként kell viszonyulni egy olyan zenéhez, ami se nem jazz, se nem klasszikus zene, se nem népzene, akkor ennek biztos tanácstalanság lett volna az eredménye. Viszont olyan érzelmi töltete volt a zenének, hogy annak hatása volt a közönségre.

B. B.: Azt hiszem, még ha zenei értelemben a közönség nem is tudott feltétlenül tájékozódni, de az a gesztus, az a közlendő, és az az alapállás, amit Gyuri és aktuális zenésztársai muzsikálása megjelenített, az nagy erővel hatott. Ez politikailag arra az időszakra esik, amikor a rendszer egyre inkább legitimációs válságba került. Van egy induló legitimációs válság a politikai puccsal való hatalomszerzésből adódóan, amit a gulyáskommunizmus azzal igyekszik feloldani, hogy azért mi mégiscsak a legbarátságosabb barakk vagyunk. Ez csődöl be a gazdasági válsággal a nyolcvanas évek elejére. Azt nem tudom, hogy szembenézés történik-e, de annak belátásáról vagy érzékeléséről biztosan lehet beszélni, hogy a rendszer számára is világossá válik: ezt egyre kevésbé tudja teljesíteni. A gazdasági mutatók lefelé mennek, problémák vannak a foglalkoztatottságtól kezdve a gazdasági racionalitásig, és minden egyébbel is.

4 http://xn--gyrgy-szabados-wpb.com/video/gyorgy-szabados-solo-live-in-gyor-hu-08-04-1987-lost-fragments-2-szabados-gyorgy-1987-mediawave.

A politikai rendszer pedig reagál a megváltozott helyzetre. Ha már gazdasági vonalon nem sikerül legitimálni önmagát, akkor többek között az ellenzéki értelmiség nagyobb bevonásával, a nekik tett gesztusokkal igyekszik javítani a közhangulaton. Nagyobb teret engednek tehát ezeknek a tűrt hangoknak. Ez kínál lehetőséget az *Adyton* lemezfelvételére, és innentől kezdve végül is nem egy konspiráció eredménye az, hogy Szabados-koncert lehessen, hanem rajongókhoz kötődően, de mégiscsak újabb és újabb koncertlehetőségek vannak a művelődési házak átfogó országos hálózatában.

No, és azzal a hittel érünk el a rendszerváltozáshoz, hogy majd az értelmiség által hangoztatott értékek lesznek a mérvadók, és alapvető tájékozódási ponttá válhatnak egy szabad világban. Erre jön a nagy meglepetés mindenki számára, hogy a szabadság ugyan megvalósul a politikai szabadságjogok tekintetében, de gazdasági összeomlással jár együtt. Innentől kezdve pedig az egész szabadságdiskurzus nagyon személyes értelmiségi kérdéssé válik. A társadalom nagyobb része pedig látványosan kilép ebből a beszédmódból, és immár nem lesz számukra fontos tájékozódási pont az önkifejezés korábbi formája. Meglátásom szerint ez eredményezi azt a légüres teret, amelyet az alkotó művész megél a 90-es évek elején, és különös tekintettel az olyan alkotó művész, aki ennyire komplex dolgot hoz létre, és akinek a muzsikája szélesebb előzetes ismereteket és nagyfokú nyitottságot kíván.

R. M.: Igen, de nem is csak az, hogy nincs rá szükség, az nem magyarázza meg. De nem is volt rá igény! Megtörtént az úgynevezett rendszerváltás, mely által kaptunk egyfajta szabadságot, de ez rögtön azzal a degenerációval párosult, amely elvitte az egész társadalom érdeklődését az anyagiak felé. Kevesebb igény volt a szellemi dolgokra. Azt tapasztaltam meg, hogy a kommunizmus alatt legalább a fiatalok, az egyetemi fiatalság körében volt igény erre. Azért szerettek minket, mert mást hallottak, mint ami a rádióból jött vagy sugározták, vagy a népszerű csatornákon megengedett volt. Érezték, tudták és úgy is hallgatták, hogy ez más. Így aztán részeseivé váltak annak a másságnak.

B. B.: Egyetértek abban, hogy ez a fajta érdeklődés pár éves rövid átmenet után jórészt megszűnik. Teljesen érthető, hogy ezt az alkotók nagyon nehezen élték meg. De a jelenségeket történeti perspektívából szemlélve azt kell hogy mondjam, hogy az a fajta sajátos helyzet volt különleges és magyarázatra szoruló, amit a 70-es, 80-as évek zenészei megéltek. Az a felfokozott figyelem volt különös és atipikus, amikor azok is érdeklődést és nyitottságot mutattak ezen zenei törekvések iránt, akiknek mondjuk nem volt meg a zenei affinitásuk, érdeklődésük, csak érezték, hogy itt valami nagyon fontos dolog történik a máskülönben szűk és szürke világban, ahol zömében csak sablonos és felülről irányított impulzusokkal találkozhattak. Ehhez a korszakhoz képest a rendszerváltás után sokkal többneműbb világ kezd kibontakozni, amely nagy erővel hozza magával a gazdasági versenyt és az anyagi sikeresség felfokozott akarását is a négy évtized hiteltelen egyenlőségi ideológiája után. Nem csoda tehát, hogy a sokféle, de a zömében kevesebb szellemi erőfeszítést kívánó kínálat és a gazdasági verseny hatásának eredményeképpen egyre inkább viszonylagosabbá válnak ezek a dolgok. Aztán jelen van ekkor még az az illúzió is, hogy a politikai szabadság magával hozza mindazt, amit a nyugati világ megjelenített, és az egész társadalomnak fájdalmasan kell megélnie, hogy a szabadság önmagában semmi garanciát nem ad erre.

R. M.: Igen, ez megint csak téveszmékre épült átmenet volt.

B. B.: Abszolút téveszmék. Arról nem is beszélve, hogy a politikai szabadság megvalósulásával párhuzamosan a létező szocializmusban tudatos kultúrpolitikával távol tartott tömegkultúra is az emberek nyakába szakad. A létező szocializmus kultúrpolitikájának sok árnyoldalán túl az azért alapvető kérdés volt a 70-es, 80-as években, hogy a *Dallas* sorozat és az ehhez hasonló színvonalú műsorok ugyanúgy tiltottak voltak, mint a magas művészet ellenzéki hangokat is megjelenítő alkotásai.

R. M.: Más-más előjellel ugyan.

B. B.: Igen, más-más előjellel, de a nyugati és szűkebben amerikai kommersz kultúra ekkor szakad az emberek nyakába, ráadásul egy súlyos anyagi mélyrepülés és létbizonytalanság időszakában. Ebben a léthelyzetben és egy ilyen kínálati struktúrában mindig sokkal valószínűbb, hogy az emberek a könnyebb ellenállás irányába mennek el. Kevesebb a nyitottság arra, hogy ugyanazzal a figyelemmel és erőfeszítéssel odaüljenek egy Szabados-koncertre, miként ezt a rendszerváltás előtti tanítóképző főiskolás felvételen láttuk, ahol még meg akarják érteni a nagy művészetet, mert azt gondolják, hogy ezáltal fogják megérteni a világot és önmagukat is. Ez a tájékozódás ugyan nem szűnik meg, de sokkal kisebb körben marad az emberek sajátja. A korábban a progresszív kultúrára nyitottnak mutatkozók jelentősebb része immár az új világban akar sikeres lenni, és ehhez már nem a szellemi erőfeszítéseket kívánó művészeti alkotásokon keresztül vezet az út. Ez a társadalmi változás aztán a progresszív kísérletek nimbuszát is aláássa. Nem lesz már iránymutató a közvélemény számára, így aztán az összes progresszív kísérlet ennek az átalakulásnak a vesztese lett.

Azt hiszem, Gyuri nagyon világosan érzékelte ezt a változást. Ő a helyzetet életfilozófiája mentén értelmezte. A kérdés az volt az ő perspektívájából, hogy visszatérünk-e, megkeressük-e a fogódzókat az autentikus léthez, és olyan közösségi világot hozunk-e létre, amely nem a modernitás rendszerszerű racionalitásának logikájából szerveződik. Érzékelte azonban azoknak az erőknek a fölülkerekedését, amelyek fokozottan a kommersz kultúra fogyasztásának logikájába vitték az embereket. Ne feledjük el, hogy a korabeli politikai elit a liberális piacgazdaság modelljét magától értetődően fogadta el. Még az Antall-kormány gazdasági minisztere is ezt képviselte, a baloldali ellenzék részéről meg nem is volt kérdés, hogy lehetne-e akár más utat is választani. Az is világosan látszott, hogy mindaz, ami ekkor eluralta a közbeszédet és a közéletet, és ami kijelölte a kultúrához és a zenei kultúrához fűződő viszonyt, az totálisan szemben állt mindazzal, amit Gyuri képviselt. Gyuri, aki a maga autonóm módján a világlátása mentén kereste a kapcsolatot a politikával, még inkább diszkvalifikálódott azáltal, hogy a rendszerszerű szerveződés lovagjai számára az autentikusságával, a szakralitás iránti elköteleződésével retrográd alakká, valami hagymázas elképzeléseket gyártó, egy egykori aranykort középpontba állító furcsa figurává vált. Akit nyilvánvalóan politikailag is parkolópályára kell tenni.

R. M.: A kommunizmus alatt, tehát a rendszerváltás előtti időszakban Gyuri félre lett állítva. Ez sokkal jobban érthető a számomra, minthogy az utána következő időszakban is ez történik. Hacsak nem arról van szó, hogy a magyarság képviselete, a magyarságtudata miatt megint tudatosan lett a háttérbe szorítva.

B. B.: Ez az újfajta gazdasági, politikai elit teljesen explicit módon, tudatosan szorítja háttérbe a Gyuri által képviselt világértelmezést, hiszen ők azt kínálják föl a rendszerváltás logikájában, hogy a liberális piacgazdaság fogja megmenteni ezt a régiót…

R. M.: Ami eldönt önmagában minden mást. Az érdeklődést, mire van igény, kereslet, mi az eladható, mi nem eladható.

B. B.: Igen. A neoliberális közgazdaságtan szerint van egy nehéz átmenet, amit át kell vészelni, de utána a dolgok a helyükre fognak kerülni. Azóta bebizonyosodott ennek a programnak a sikertelensége, de Gyuri alkotómunkásságának az utolsó két évtizedét ez a korszak jelölte ki, amelyben ő nyilván nem tudott komfortosan mozogni, s amely legalább olyan ellenségesen viszonyult Gyuri egész tevékenységéhez, mint a kommunisták a rendszerváltás előtti időszakban, miközben az a fajta nagy érdeklődés, az a fölfokozott kíváncsiság, ami a 70-es, 80-as évek sajátos közegében megvolt, pár év leforgása alatt megszűnt. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban az ő zenészi működése elsősorban a szólókoncertekre korlátozódik.

A politika nyomása más tekintetben is megnyilvánult. A baloldali kormányzatok részéről olyan kultúrpolitikai koncepció fogalmazódott meg a jazz állami támogatásában, amely alapvetően tagadta mindazt, amit Gyuri megjelenített. Ennek két formája volt. Egyrészt a jazz-zenét célzó támogatások az amerikai minták alapján dolgozó zenéket szubvencionálták, ami önmagában eltávolította a magyar jazz-zenét ettől az egész parlando-rubato metaforával kifejezett zenétől. A koncepció másik elemeként pedig a magyar jazz népi gyökerű irányzataival szemben a cigány folklórt támogatták. A 90-es évek második felében és a 2000-es években teljesen kidolgozott kultúrpolitika volt, amely a Babosékat, a Szakcsiékat („Szakcsi" Lakatos Béla) meg Kathy Horváth Lajosékat arra ösztökélte, hogy ilyen típusú zenei produkciókat hozzanak létre.

R. M.: Azt hiszem, ez párhuzamosan ment, mert az az ő ötletük volt, hogy így játsszanak. A „Szakcsi" kezdte el ezt, a Babos csinálta talán a legjobb lemezt ebből a roma folklór vagy világzene, vagy mindegy, hogy minek nevezed zenei irányzatban.

B. B.: Igen, volt fogadókészség erre a zenészek részéről is. De ez tudatos kultúrpolitika volt, hogy úgy jelenítsük meg a mi sajátszerűségünket, hogy a bartóki „tiszta forrást", népi hagyományt kimetsszük ebből. Egyébként ezt a szándékot Gyuri nagyon világosan érzékelte. Nem tudom, hogy maguk a zenészek mennyire mesélték el, de Kathy Horváth Lajos meg mások is kaptak ilyen fölkéréseket, aztán most utólag vagy emlékeznek rá, vagy nem. De ők megkeresték egyébként Gyurit, hogy vegyen részt ebben a dologban.

R. M.: Erről nem hallottam soha. Mit tudsz erről? Mondjuk, a Lajos részéről érthető az ő korábbi együttműködésük alapján.

B. B.: Így van. És Gyuri ezeket a megkereséseket a politikai, hogy mondjam…

R. M.: Körök.

B. B.: …körök okán mindig következetesen elutasította. Ezt azért tudom ilyen pontosan, mert egyszer hallottam Kathy Horváth Lajosnak Lőrinszky Attilával egy közös koncertjét, amelynek zenei anyagából ebbe a sorozatba illeszkedve lemez is született. A részt vevő zenészek kvalitásához mérten én ezt nagyon gyenge produkciónak találtam. Fölhívtam Gyurit, elmeséltem, hogy milyen benyomásaim voltak a koncertről, és megkérdeztem, hogy miért nem játszik Lalival együtt. Annyira magától értetődő lenne, hiszen elemi szinten értik egymást zeneileg. Semmi akadályát nem láttam annak, hogy ahogy az, ami ’73 és ’78 között működött, az működhessen továbbra is. Gyuri azonban nagyon világossá tette, hogy ő ebben a játékban nem kíván részt venni, különösképpen nem dísztökként. Átlátta ugyanis azt a régről működtetett politikai gyakorlatot, amely egy-egy körön kívüli személlyel igyekezett legitimálni saját, éppen a körön kívüliekkel szemben megfogalmazott politikáját. Nem érdekelte az sem, hogy volt akkor ennek a zenének keletje a közönség részéről is. Ekkor még előtte vagyunk *A szépség szíve* lemeznek, amit Mákóval csinált. Erről – így most hangosan gondolkodva – egyébként el tudom képzelni, hogy a megkeresések után, amelyek nagyon forszírozták a duójátékot, kapóra jött Gyurinak Mákó Miki ötlete, hogy csináljanak egy duólemezt. Ez Gyuri elbeszélése alapján úgy jött létre, hogy Mákó Miki fölhívta őt és azt mondta, hogy „Gyuri, csináljunk már valamit, mert megőrülök ebben a tespedésben!”.

R. M.: Tehát ez nem Gyuri kezdeményezése volt.

B. B.: Nem. Egyszerűen leültek, hogy együtt muzsikáljanak, és megnézzék, hogy ebből a közös improvizációból mi születik meg. Gyuri maga is meglepődött, hogy Mákó Miki, akit ő azért nem tartott a zenekara legkvalitásosabb szólistájának, mennyire egyenrangú partnerként tudott ebben a duóprodukcióban részt venni, hogy mennyire megemelte őt a közös játék lehetősége, és az, hogy egy alkotás nélküli időszak után végre valami izgalmas zenei kísérletnek lehet a részese. Szóval teljes magától értetődéssel inkább ezt választotta az államilag finanszírozott produkciók helyett.

R. M.: Ez következik az ő emberi alapállásából meg a politikában való csalódottságából. Tulajdonképpen nem is tudom a különbséget az akkori alapító pártok között. De azt többen mondták, hogy hamar kiábrándult a politikából. Utána nem is vett részt politikai csoportosulásokban.

B. B.: Pártpolitikai csoportosulásokban nem vett részt, de a népies-urbánus mezőnyben az ő pozíciója teljesen egyértelműen a népies oldalhoz kötődött, ami a magyar politikai pártstruktúrában a jobboldali pártokhoz, az MDF-hez (Magyar Demokrata Fórum) és a későbbi Fideszhez (Fiatal Demokraták Szövetsége) való kötődést jelentett. Mindenesetre az ő morális integritásából adódóan egyértelmű volt, hogy nem fog állami megrendelésre dolgozni, kivált akkor nem, ha annak szándéka teljesen ellentétes az ő filozófiájával.

Ő holisztikusan, a teljesség szempontjából szemlélte a jelenségeket, tehát nem azzal foglalkozott, hogy egy ilyen típusú zenei együttműködés az ő zenészi, zeneszerzői nimbuszát emeli vagy nem emeli. Nem érdekelte, hogy ez anyagilag mit hozhat a konyhára, hanem ő a személy, az egyén vonatkozásában, a közösség által létrehozott és létet adott egyén vonatkozásában is az „egész”-ség viszonyában tájékozódott. Nagyon erősen meghatározta ez a morális döntéseit. Ez pedig kizárta számára az ilyen együttműködés lehetőségét.

Egyébként ő nemcsak a mögöttes politikai szándékokat látta át, hanem morális vonatkozásban nagyon szigorú volt a muzsikusokkal szemben is. Ha az illető muzsikus morális integritását bármely cselekedet kétségbe vonta, az is elzárta a közös muzsikálást. Név nélkül hadd mondjak egy példát erre. Ha megtudta, hogy az adott zenész, akit egyébként kiváló muzsikusnak tartott, és akivel esetleg remekül tudott volna együttműködni, mondjuk hegedűhamisításból tett szert plusz bevételekre, akkor onnantól kezdve nem volt hajlandó együtt játszani vele. Akármennyire tudtak volna együtt zenélni. Én ebben némi vaskalaposságot érzékeltem, mert nagyon kevés olyan muzsikus volt, akivel ennyire együtt tudtak rezdülni, és akivel a közös játék ennyire magától értetődő lett volna. De nagyon világosan megmondta, hogy aki hegedűt hamisít, azzal ő nem játszik együtt.

R. M.: Igen, bámulatos emberi tartása volt Gyurinak, és olyan világnézete, világlátása és következetessége, amit elsősorban a zenében, ami a számunkra legfontosabb, meg is valósított.

B. B.: Igen. Szóval ebben nagyon határozott volt. Ez mindabból következik, amiről már a beszélgetés elején beszéltem: a zene elsősorban eszköz volt a számára. Ő nem az a típusú zenész vagy alkotóművész volt, aki a zenére, mint valami különleges dologra gondolt volna.

R. M.: Ez szóba jött a korábbi interjúkban is. Egy helyen úgy fogalmaztam, hogy Gyuri számára a zene csak egy eszköz volt, a szellemi energiáinak egyfajta vetülete.

B. B.: Igen. Fontosabb volt megmutatni azt a világlátást, megjeleníteni azt a létmódot. Ebből a szempontból persze kitüntetett volt a zene az ő számára, mert ő leginkább a zenén keresztül tudott kommunikálni. Írt egyébként érdekes gondolati verseket is.

R. M.: Nyilvánvalóan a zenén keresztül lett a legismertebb.

B. B.: Igen, és a zenén keresztül tudta legjobban kifejezni magát.

R. M.: Holott, olvastam tőle, hogy ő elsősorban költőnek mondta magát. Ezt már kérdeztem egypár eddigi alanyomtól, de senki sem hallott róla.

B. B.: Emlékszem ezekre az interjúkra. Ugyan folyamatosan írt, de a versek jórészt abban az időszakban születtek, amikor teljes szilenciumra volt ítélve, tehát amikor az önkifejezésnek semmi zenei formájára nem volt lehetősége. Akkor ő tájékozódott az irodalmi körök felé is, hogy mennyire nyitottak ezekre a versekre, vagy mennyire találják érdekesnek. Nem emlékszem, hogy az interjúkban említi-e vagy sem, de mások mellett Pilinszkynek adja oda a verseit.

R. M.: Igen, ezt akartam tőled kérdezni. Ezt nem ő mondta, hanem valaki más mesélte, hogy ismerte Pilinszkyt. Oda is adott neki egy-két verset, meg másoknak is.

B. B.: Másoknak is. De Pilinszkynek odaadta az összes versét, és Pilinszky elveszti őket.

R. M.: Hogy mi?

B. B.: Elveszti a verseket.

R. M.: Igen?

B. B.: Igen. Gyuri ezt sorsszerűnek érezte. Pilinszky egyébként dicsérte a verseket. Amennyire meg tudom ítélni, ezek az írások izgalmas gondolati versek, amelyek egy mélyen gondolkodó ember világlátását tükrözik, de nem Pilinszky-szintű vagy nyelvi megformáltságú költemények. Jól visszaadják és kiegészítik azt a világot, amit Gyuri a prózáiban is, de leginkább a zenéjében megjelenített, de nem volt egy alanyi költő, azt hiszem. Mindenesetre Gyuri sorsszerűnek tekintette a versek elvesztését. Ő egyébként, ha nem is fatalista módon, de a sors útmutatásait igencsak komolyan vette akár testi problémái, betegségei kapcsán is. A holisztikus szemléletének megfelelően a testi jeleket valamiféle belső lelki rezdülésnek a lecsapódásaiként, vagy egy a külvilágból jövő hatás következményének tekintette, amire fel kell figyelnünk. A versek elvesztése számára azt a jelentés hordozta, hogy újra oda kell fordulni azokhoz a zenei kifejezőeszközökhöz, amelyek igazán az övéi.

R. M.: Már csak a halála után jutott eszembe, de az én emberi tapasztalataim is azt erősítik meg, hogy soha nem volt csalódott, vagy nem panaszkodott. Se a betegségére, se arra, hogy nem kapta meg azt az elismerést, amelyet sokak szerint megérdemelt volna. Mindig egyfajta optimizmussal nézett előre a következő dologra, amelyet éppen meg akart valósítani. Legyen ez 1981-ben, az első alkalommal, miután visszajöttem, vagy 2001-ben, amikor először hallottam a betegségéről, amellyel akkor már 10 éve küzdött, vagy a halála előtti évben is. És ez felölelt több mint két évtizedet.

B. B.: Valószínűleg ez az optimizmus abból táplálkozott, hogy számára magától értetődő volt, hogy a nyugati racionalitás világa a végét járja, és meg volt győződve arról, hogy az általa hittel képviselt világlátás előbb-utóbb győzedelmeskedni fog.

R. M.: Szerintem ez szoros párhuzamban van azzal, hogy ő hívő ember volt és keresztény.

B. B.: Feltétlenül. De az ő vallásossága ugyanúgy táplálkozott a keleti filozófiákból. Beszélgetéseinkben egyébként Lao-ce *Tao Te King*je sokkal többször előfordult, mint a kereszténység. Ebből adódóan számomra meglepő is volt, amikor erre a beszélgetésre készülve elolvastam a vele készült interjúkat, hogy ezekben Gyuri a kereszténységhez és a jézusi tanításokhoz fűződő kapcsolatát hangsúlyozta. Ebben szerepet játszhat az is, hogy a kereszténység vállalása a 70-es, 80-as években a morális tartáson túl mindannak az elutasítását is kifejezte, amit a létező szocializmus megjelenített.

Másfelől úgy gondolom, hogy Gyuri az általa hangsúlyozott autentikus lét lehetőségét egyre kevésbé tudta a nyugati világhoz kötni. Ha jól értem a beszélgetéseinkből, a rendszerváltás kudarcainak számára az volt a tapasztalata, hogy mintha a Nyugat egyre inkább elvesztette volna a képességét arra, hogy mindezeket a dolgokat, amelyeket a felvilágosodás ideológiája elindított, vissza tudja fordítani az autentikus lét világába. Egyre inkább kereste ezért a tájékozódási pontokat kelet felé. Nagyon érdekes, hogyha megnézed az ebben az időszakban készült szóló-zongoradarabokat, a gagakura és egyéb távol-keleti archaikus ze-

nei megoldások explicit módon megjelennek a zenéjében, legnyilvánvalóbban talán *A szent főnixmadár dürrögései*nek a végén.

R. M.: Az nyilvánvaló, hogy a kereszténység számára nem dogmatikai értelemben volt fontos. Az ő nyitottságát mutatja, hogy a keleti filozófiák iránt is érdeklődött. Viszont van egy számomra zavaró tényező, amellyel valójában nem tudok mit kezdeni, hogy szerintem a sámánizmus összeférhetetlen a kereszténységgel vagy a keresztény gondolattal. Még akkor is, ha őstengerként fogjuk föl a zenét és miután a zene keletről jött és a keleti határnak Magyarország az utolsó bástyája.

B. B.: Én úgy látom, hogy az egész világlátásába szervesen beleillik a sámán metaforikus szerepének az elfogadása. Tehát hogy a sámán a közvetítő a földi és az égi világ között.

R. M.: Igen, gondoltam hasonlóra ezt megelőzően, de a te megfogalmazásodat, hogy „közvetítő a földi és az égi világ között", helyénvalónak tartom. Ilyen értelemben már beleillik Gyuri világlátásába, valamint abba is, ahogy saját magára tekintett.

B. B.: A sámán az a személy, aki közvetíteni tud az isteni és az emberi szféra között. Bizonyos értelemben a zene funkciója is valami efféle volt az archaikus társadalmakban. Ez bizonyosan iránytű volt Gyuri számára is. Több zenei példát is lehet erre hozni. Gondoljunk csak a Roscoe Mitchell közreműködésével fölvett anyagra, a *Jelenés*re (*Relevation*, 1998). Ez a darab egy fohász az istenhez a kapcsolatkeresés és kapcsolattartás szándékával. Azzal a céllal, hogy a mi kis véges, esendő emberi világunk megmártózzon a transzcendens teljességében. A sámán pedig azokat a szertartásokat végzi, amelyek lehetővé teszi ezt a kapcsolatfelvételt. A *Jelenés* sámánisztikus énekében ez van szerintem zeneileg megjelenítve.

R. M.: Ez így van. De a szakralitás és a sámán számomra mégiscsak két különböző dolog.

B. B.: A szakrális mindazokat a tevékenységeket magába foglalja, ami az istenit, a transzcendenst igyekszik megszólítani, a sámán pedig ennek a kapcsolatkeresésnek a közvetítője. Különösképpen abban az őszenei, tradicionális világban, amelyet Gyuri zeneileg is ki akart fejezni. A távol-keleti, belső-mongol ősi zenékben a sámán közvetítő szerepe mindenhol erősen jelen van, és ne felejtsük el, hogy a magyar népzene kereszténység előtti hagyományában is.

R. M.: Azzal magyarázható, igen. A népballadáktól kezdve…

B. B.: Így van. A népballadáktól kezdve. A *Jelenés* megírásának apropóját a Szent István-i államalapítás adja. A *Jelenés,* a rendszerváltás utáni időszak nagy zenekari kompozíciója a Szent István-i időszakra utal vissza. Én úgy értelmezem, hogy Gyuri a *Jelenés*ben a sámánisztikus muzsikával fejezi ki a kapcsolatkeresést azzal az ősi világgal, amely a jelent is megtermékenyítheti. Az üzenete eléggé nyilvánvaló a számomra: a korabeli közvélemény beszédmódjával szemben nem az egyházi iskolák elutasításáról kell beszélni, nem a piaci racionalitás alapján kell vizsgálni, hogy most akkor mi értékes és mi nem, hanem egészen

más irányt kell vennie a gondolkodásnak. Vissza kell menni a szakralitáshoz, és nekünk kell regölni, hogy ezt a képességet, ezt az irányultságot benned és mindenkiben, a közösség minden tagjában föl tudjuk ébreszteni. Szóval szerintem a sámánisztikus hagyomány teljesen konzekvensen kapcsolódik az egész világlátásához.

A *Jelenés*t azért érzem e tekintetben különösen fontosnak, mert itt a sámánisztikus hagyomány összekapcsolódik a jézusi üzenettel is. A jézusi alapállás Gyuri számára mindig nagyon fontosnak tekintett pozitív gesztust fejezi ki: nem a tagadás tagadását, hanem az állítást kell megfogalmazni. Az odafordulást, a másikkal való kapcsolatkeresést. A másikban és bennem lévő minden kisszerűség ellenére bizalommal kell fordulni a másikhoz.

Szóval én merném mondani, hogy ez a két dolog kiegészíti egymást. Jézus az, aki az örök emberi, a szépre, a jóra, a szeretetre irányuló alapállásával túllépett a farizeusok jót és rosszat méricskélő kisszerűségén. Ez alapvetően volt lényeges Gyuri számára. Vagyis hogy nincs az a világégés, nincs az 56-os forradalom ama eltiprása, azok a meghurcoltatások, amelyeket megél a középiskolában, a pécsi egyetem nagyon erős maós világában, Budapesten, ahol a lakhatásukat ellehetetlenítik…[5] Szóval nincs az a kirekesztés, amelyen nem lehetne felülemelkedni. Hogyha jól értettem, a jézusi alapállás abban ad neki útmutatást, hogy ezt a pozitív viszonyt meg kell őrizni.

R. M.: Igen, az élete bizonyítja ezt a fajta felülemelkedést.

5 A Nagymarosra való kiköltözés ennek a következménye, tehát nem csak teljes szilencium van művészileg, hanem rendszeres atrocitások is másfelől.

Tudományos megismerés és értelmezői gyakorlatok

Részvételiség, megfigyelői perspektívák és laikusság

Replika-körkérdés

Szerkesztette:
Farkas Judit és Lajos Veronika

Lajos Veronika

Részvétel és együttműködés

Fogalmak, dilemmák és értelmezések[1]

Közismert globális tapasztalat, hogy a kortárs társadalmak számtalan jelentős szociokulturális kihívással néznek szembe, mint például a túlméretezett fogyasztás, a munkanélküliség és a munkaerőhiány, a kontinenseket átszelő vándorlás vagy az egész földet érintő ökológiai válság. Hazánkban ezek között találjuk a társadalmi integráció kérdését – elsősorban a romákra vonatkozóan – vagy a lakhatás és a mélyszegénység problémáját. Pontosan ezeknek a kérdéseknek és a globális összefüggéseknek a felismerése ösztönzi azokat a tudományos és művészeti kezdeményezéseket, amelyek a társadalmi felelősségvállalásra és az érintettek bevonására (társadalmi részvételre), a társadalmilag hasznos tudományos kutatásra, a fenntartható fejlődésre, a társadalomkritikára és az irányított társadalmi változásra (beavatkozásra, cselekvésre, akcióra) építenek.

Michael Burawoy brit szociológusnak 2004-ben megjelent egy tanulmánya „Közérdekű szociológiát!" (For Public Sociology) címmel. Ebben a szerző a közszociológia programját, leegyszerűsítve, így határozza meg: „visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, *közügyet teremteni a magánproblémákból,* egyszóval újraszőni a szociológia morális szálát. Ebben rejlik a közszociológia (*public sociology*) ígérete és kihívása, amely kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát" (Burawoy 2006 [2004]: 36, kiemelés L. V.). Vagyis Burawoy olyan programot fogalmaz meg, amelyben a szociológusoknak érzékenyebbeknek kellene lenniük és aktívabban kellene törődniük a kortárs társadalom problémajelenségeivel, továbbá „határozottabban kellene törekedniük arra, hogy eredményeiket a szélesebb nyilvánosság is megismerhesse" (Huszár 2008: 1).

Az új évezred elején az észak-amerikai kulturális antropológiában is egyre inkább formálódott egy olyan terület, mely magát *public anthropology*nak, közhasznú vagy közantropológiának nevezte. Ez egyrészt közügyek, illetve közproblémák kutatását célozta, másrészt az antropológusok munkájának nagyobb átláthatósága mellett foglalt állást (mennyiben és

1 A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Az írásból részletek elhangzottak A találkozások antropológiája című 4. MAKAT vándorkonferencián (Szeged, 2016. november 4-5.).

hogyan vállalnak szerepet fontos társadalmi problémák nyilvános tárgyalásában), és végül az etikai kódex felülvizsgálatára szólított fel: vagyis a diszciplína „ne okozzunk kárt!" elve helyett a „tegyünk láthatóan hasznos és társadalmilag jó dolgokat!" elvet hangsúlyozta.

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor tanulmánya a közhasznú, elkötelezett antropológia (*public, engaged anthropology*) területén belül közhasznú – a romák szociális lakhatási politikáját érintő – problémák konstrukciós folyamataival foglalkozik – ezen belül pedig a civil részvétel és együttműködés lehetőségeit és korlátait veszi számba. A szerzők egy olyan nemzetközi projekt eredményeire építenek, amely egyrészt azt vizsgálta, hogy a „hazai lakhatási politikában működnek-e olyan rejtett vagy nyílt mechanizmusok, a dokumentumokba beépített nyelvi megfogalmazások, a szövegek szintjén megjelenő toposzok, amelyek az irányelvekben megfogalmazott esélyegyenlőség és jogegyenlőség ellenére mégis hátrányos helyzetbe hozzák a *roma* csoportokat és elvezetnek a lakhatási szegregálódásukhoz, vagy éppen nehezítik a mindennapi ügyintézés gyakorlatát" (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 191–192). Másrészt azt célozta, hogy a kutatás során azonosított problémákat összevessék a civil gyakorlattal, és kiderítsék, hogy a civilek „milyen egyéb, kapcsolódó negatív, diszkriminációs tapasztalatokkal rendelkeznek" (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 192). Balatonyiék közhasznú antropológiai kutatása kifejezetten olyan dokumentumok előállítását határozta meg célként, amelyek elősegítik a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók munkáját, tudatosítják a romák lakhatásával kapcsolatos szövegszerűen megragadható és a gyakorlatban tapasztalt problémákat, továbbá iránymutatást, javaslatokat, lehetséges válaszokat nyújtanak.[2]

Jelenünk, ilyen vagy olyan formában, kétségtelenül a kortárs értelmű „részvétel kora",[3] avagy a társadalom tagjainak részvétele és a transz-, illetve az interdiszciplináris együttműködés egyre fontosabbá válik az élet különböző színterein. A nemzetközi fejlesztés területén végzett munkája során Majid Rahnema, a szegénység problémájával foglalkozó szakember arra a felismerésre jut, hogy minden társadalom (még a hagyományos és bennszülött társadalmak is) a tagok részvételére épít (Rahnema 2010 [1992]: 127–128). Tehát a részvétel és a részvételiség annak ellenére, hogy a 21. század elején felkapott divatszavak, nem teljesen új keletű formákra és gyakorlatokra vonatkoznak.

A *Replika* 100. lapszáma pontosan a fenti témakört, a társadalomtudományokban alkalmazott, az érintettekkel (*stakeholder*) kialakított különböző részvételi és együttműködési gyakorlatokat és kutatási megközelítéseket tárgyalja. A tematikus lapszámot az alábbi körkérdésre adott válaszok nyitják: „Eddigi szakmai tapasztalatai és gyakorlata alapján Ön miben látja a nem tudós szakértők, társkutatók, tapasztalati vagy »laikus« kutatók részvételének és a velük történő együttműködésnek a jelentőségét a tudományos munkában saját szakterületén?" Körkérdésünk és a tematikus blokk a részvétel és együttműködés kérdését problematizálja, és azt egyúttal a meghatározó társadalomtudományi problémák és gyakorlatok csoportjába helyezi. Célunk olyan körkép kialakítása volt, amely a különböző társadalomtudományi területeken alkalmazott részvételi szemléletmódot és a sokszínű együttműködési gyakorlatokat, a diszciplináris törekvéseket, lehetőségeket, korlátokat és tanulságokat, valamint a részvételiséghez kapcsolódó dilemmákat is szemlélteti.

---

2 A lakhatási mozgalmakhoz és a hajléktalanság politikájához lásd még Udvarhelyi (2014).

3 A színházi neveléshez kapcsolódóan lásd például Takács Gábor – a Káva Kulturális Műhely elnöke és szakmai vezetője – írását („A részvétel kora: a színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon") a *Műút* című folyóiratban: http://www.muut.hu/korabbilapszamok/035/takacs.html (2016. szeptember 2.).

A felvezető tanulmány – szándékai szerint – a *Replika* 100. lapszámában megjelenő írásokat egy tágabb kontextusba helyezi, megalapozza a körkérdésre adott válaszok és a tanulmányok egymáshoz való viszonyát és a közöttük lévő összefüggéseket. Jelen munka elsősorban a részvétel fogalmának jelentéstartalmát és az érintettek bevonásának ügyét részletezi (ehhez nélkülözhetetlen olyan témák érintése is, mint a hatalom és tudástermelés), részben a kulturális antropológia tudománytörténeti változásaival összefüggésben. A szakirodalmi tanulságokat a különböző területeken dolgozó akciókutatókkal készített interjúk egészítik ki.[4]

Részvétel (*participáció*) és együttműködés (*kollaboráció*)

Fogalmak és jelentések

A participáció latin eredetű (*participatio, -onis, f* és *participare*) szó, jelentése: részvétel, részesedés. A részvételi kutatások egyes területeken – például a fogyatékosságtudományban (*disability studies*) – megőrizték a latin eredetű szó magyar változatát, vagyis ezek elnevezése participatív kutatás.[5] A kollaboráció, kollaborálás szó szintén latin eredetű (*collaboratio, -onis, f* és *collaborare*), jelentése: együttműködés, együtt és összedolgozás, közös munka.[6]

A 21. század elején mind a részvétel (*participation*), mind az együttműködés (*collaboration*) szavakat a sokat használt tudományos kifejezések között találjuk a nemzetközi nyilvánosságban és a társadalomtudományi színtéren is. Mindkettő az 1990-es években került be a divatos fogalmak tárházába, ami egyben azt is jelentette, hogy a szakemberek és a szakpolitikusok nagy része ezeket sokkal inkább mechanikusan és klisészerűen alkalmazta, mintsem a maguk árnyaltságában.

A részvétel és az együttműködés különböző típusú közös munkát jelenthet. Egyrészt az akadémián belül – különböző tudományterületek (interdiszciplinaritás), egyetemisták és szakemberek, esetleg két vagy több kutató-oktató között –, másrészt az akadémián kívül – a tudományos szakemberek és a nem tudós szakértők, pl. civil szervezetek, helyi érdekképviseletek, szakpolitikusok és helyi érintettek (transzdiszciplinaritás) között (Lamphere 2004: 432).

A múzeumpedagógiában alkalmazott részvételen és együttműködésen alapuló gyakorlatok közötti azonosságokat és különbségeket tárgyalja Joó Emese írása: milyen tekintetben érdemes különbséget tenni a részvételen és az együttműködésen alapuló gyakorlatok között? Milyen jellemzők társíthatók egyikhez és másikhoz? Milyen összefüggések figyelhetők meg a

---

4 Ezúton mondok köszönetet Pataki Györgynek, aki 2015 őszén interjúk készítésére kért fel magyar akciókutatókkal a *Kovász* című folyóirat akciókutatás különszámában megjelenő szerkesztett interjúhoz, továbbá beleegyezett abba, hogy a beszélgetéseket a *Kovász*on kívül is hasznosítsam. Egyúttal hálásan köszönöm a beszélgetést az akciókutatóknak és hozzájárulásukat az interjúrészletek idézéséhez.

5 A fogyatékosságtudományban különbséget tesznek participatív és emancipatív kutatás között: előbbi esetében a kutatók között vannak hátrányos helyzetű emberek is, míg az emancipatív kutatást teljes egészében hátrányos helyzetű emberek végzik.

6 A kollaboráció másik jelentése együttműködés az elnyomó hatalommal és a megszálló ellenséggel. Ennek egyik tipikus példája a 20. század második felében a szocialista országokban kiépített besúgói hálózat, amelynek tagjait kollaboránsnak vagy informátornak nevezték. Jelen keretekben az együttműködés pozitív értelmű kifejezés, mely pontosan a központi, illetve központosított hatalom lebontására és a demokratikus jogok kiterjesztésére irányuló szerveződésekre utal.

résztvevők, vagyis a középiskolai korosztály önkifejezése és a különböző típusú (részvételen és együttműködésen alapuló) programok között? Hogyan válhatnak múzeumi szakértőkké a fiatalok? A fenti kérdésekre szemléletes múzeumpedagógiai példákon keresztül kapunk választ, miközben eljátszhatunk a gondolattal, hogy a középiskolások talán kortárs szakértőkként vehetnek részt a jelenleg formálódó magyar néprajzi gyerekmúzeum kialakításában. Ahogy Joó fogalmaz: „Hiszem, ha ez létrejön, nemcsak a középiskolások szempontjából lesz világszám" (Joó 2016: 94).

Jelenleg a magyar társadalmi nyilvánosságban az alkalmazható akadémiai szaktudás szerepének és a helyi tudásnak, a részvételnek a felértékelődése tendenciaszerű folyamat. Ezt mi sem példázza jobban, mint az, hogy a 21. század elején a kutatások teljes folyamatában való társadalmi részvétel igénye már nemcsak a társadalom- és kultúratudományok egyik kulcskérdése, hanem egyre több olyan természettudományi diszciplínának is, amelyek jelentősen építenek a társadalmi tevékenységekre, mint pl. a természetvédelmi biológia vagy az ökológia. Ezek esetében a részvétel a helyi társadalom bevonását jelenti részvételi módszerek és eljárások alkalmazásával a természet megőrzésének folyamatába (Pataki et al. 2011: 12–13).

A természet és a társadalom határterületén találhatók az ökoszisztéma-szolgáltatások, vagyis „azok a kézzelfogható és nem kézzelfogható javak, amelyeket a természet biztosít a társadalom számára, s amelyek hozzájárulnak jóllétünk fenntartásához és növeléséhez (pl. a természetből nyerhető élelmiszer, a levegőminőség szabályozása vagy a természetben való lét pihentető szerepe, identitásunkat formáló ereje)" (lásd részletesebben Kelemen Eszter írását, Kelemen 2016: 55). Az ökoszisztéma-szolgáltatások kutatása rendkívül jól szemlélteti azt, hogy a részvételi szemléletmódra építő tudományos munkától korántsem idegen az inter- és transzdiszciplinaritás. Ez utóbbi tudós és nem tudós szakértők együttműködését jelenti, aminek keretében kutatók, döntéshozók, tájhasználók és a tájban élők dolgoznak együtt egy fenntartható tájhasználat kialakítása érdekében.

Emellett például a szociális dizájn (*social design*) is nagyszerűen szemlélteti azt, ahogyan a különböző szakterületek gyakorlati célokat követve „kilépnek a hétköznapok és kisemberek világába" saját megszokott közegükből (lásd például Fehér Bori és csapatának Felhőgyár című szociális designprojektjét Bódvaszilason,[7] vagy Szalkai Dániel autizmussal és más viselkedészavarokkal foglalkozó dizájner munkáját[8]).

A részvétel, részvételi és részvételiség szavak az egyes szakterületeken a 20. század különböző időszakában jelentek meg és váltak népszerűvé. Ezek a kifejezések, és velük együtt egy újfajta gondolkodásmód a nemzetközi fejlesztés területén alkalmazott szaknyelvben például már az 1950-es években feltűnt, és tulajdonképpen a fentről lefelé irányuló (*top-down*) fejlesztési tervezés végének kezdetét jelentette (Rahnema 2010 [1992]: 128). A kulturális antropológiában a 2000-es évektől számtalan olyan könyv látott napvilágot, amelyben a tudományos módszer a kutató és a kutatottak közötti különböző típusú együttműködésre alapozott – ez utóbbit hol együttműködő (*collaborative*), hol reciprok (*reciprocal*) vagy részvételi (*participatory*) megközelítésnek nevezve (Lassiter 2008: 1).

---

7 http://www.tedxdanubia.com/fellow/feher-bori és http://cloudfactory.mome.hu/ (letöltve: 2016. szeptember 2.).

8 http://aosz.hu/wp-content/uploads/2015/05/Szalkai-D%C3%A1niel-bemutatkoz%C3%A1sa.pdf (letöltve: 2016. október 4.).

A társadalmi részvétel: fokozatok, típusok és célképzetek

A társadalmi részvétel és igazságosság napjainkban a társadalmi nyilvánosságban, a tudományos színtéren és a művészetekben is sokat tárgyalt ügyek.[9] A művészet területén az érdeklődés a társadalmi kérdések iránt már az 1990-es években megfigyelhető hazánkban, ám a társadalmilag elkötelezett művészeti projektek a 2000-es években jelentek meg. Csatlós Judit (2016) tanulmánya azt tárgyalja, hogy a művészetben tapasztalható elköteleződésre és az egyénekkel, csoportokkal történő együttműködésre, a közös alkotó munkára alapozott művészeti projektek hatást gyakorolnak-e és hogyan a művészeten túli világra, hozzájárulnak-e a kulturális és társadalmi folyamatok alakításához.

A társadalmi részvétel makro- és mikrotársadalmi szinten is jelentős kérdés, hiszen különböző típusú alkalmazása, illetve mellőzése mindkét színtéren alapvetően befolyásolja az adott társadalom tagjainak mindennapjait. A célként kitűzött társadalmi részvétel mindkét szinten akkor valósul meg, ha „olyan korai fázisában van lehetősége bekapcsolódniuk az állampolgároknak a közösségi döntési folyamatba, amikor még a szereplők között elképzelhető konszenzusos megoldás létrejötte" (Bela, Pataki és Valené 2003: 9). Fontos azonban törekedni arra, hogy az érintettek ne csupán a beszédhelyzetekben és a kommunikációs térben vehessenek részt a döntési folyamatokban, hanem részvételük terjedjen ki a cselekvések színterére is. A mechanikusan alkalmazott részvétel gyakran vezethet ideológiai vaksághoz (Greenwood és Lewin 2007: 260), ami arra a jelenségre utal, amikor a részvétel a kommunikációs aktusok szerves része, de a gyakorlat továbbra is kirekesztő és paternalista.

A különböző társadalmi résztvevők érdemi bevonása a mikrovilágot érintő döntési folyamatokba egyrészt a különböző szereplők és érdekek közötti, esetleg ellenálláshoz vagy radikális szakításhoz vezető konfrontáció elkerülésének hatékony módja lehet (vö. Bela, Pataki és Valené 2003: 15), másrészt a fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság egyik záloga. A folyamatnak természetesen vannak gazdasági és társadalmi előnyei és hátrányai, pozitív és negatív hatásai, mint pl. a helyi problémák hatékony kezelése vagy a döntéshozatal lassabb jellege.[10]

A társadalmi részvétel többféleképpen is csoportosítható, például: (1) részvételi típusok a résztvevők körét tekintve (Finger-Stich és Finger 2003), (2) részvételi fokozatok a részvétel mértékére vonatkozóan,[11] (3) a részvétel módja: a bevonódás, bevonás és bevonódottság kérdése (politikai és episztemikus részvétel, Heron 1996) és (4) a részvétel természete alapján tett különbségek.

A résztvevők körét tekintve közrészvételről (*public participation*) beszélünk, amennyiben bárki és mindenki részt vehet, aki akar; képviseleti részvételről (*representative participation*) van szó, ha az érintett csoportok képviselői vesznek részt a döntési folyamatokban. A közösségi alapú részvételi folyamat (*community-based participation process*) olyan esetekre vonatkozik, amikor egy adott közösség (földrajzi alapon, érdekek vagy értékek mentén szerveződő) tagjai maguk lesznek résztvevők.

9 A társadalmi részvétel magyarországi jogi szabályozásáról lásd: Reisinger (2012: 28–30).

10 Az előnyök és hátrányok, valamint a pozitív és negatív hatások táblázatos összesítését lásd: Reisinger (2009: 18, 20). Emellett ezekről ír még Földi (2009: 34–40).

11 A társadalmi részvétel mélységére, szintjére, fokozatára vonatkozóan többféle megkülönböztetés ismeretes. Lásd például Reisinger (2012: 24–26), Földi (2009: 34–40).

A fokozatok a részvétel mértékétől (annak milyenségétől és mélységétől) függően terjedhetnek az „»álságos« bevonástól a közösségi demokráciában kívánatos részvételig" (Radácsi 2006: 256) – például a legalacsonyabb fokozatok egyike a passzív részvétel, a legmagasabbaké pedig az interaktív részvétel és az önmozgósítás (részletesen Radácsi 2005: 1–2).

A részvételnek egy további aspektusát tárgyalja a kooperatív kutatás (*co-operative inquiry*) atyja, John Heron (1996), aki különbséget tesz politikai és episztemikus részvétel között. A politikai részvétel tulajdonképpen az érintettek bevonásának kérdése a közös gondolkodásba és döntéshozatali folyamatokba, míg az episztemikus részvétel a kutatók, illetve az érintettek mint megismerők részvételére és kutatási alanyokként történő bevonódására vonatkozik a kutatás folyamatában.[12] Gelei András, az akciótanulás szemléletmódját alkalmazó szervezetfejlesztő, kifejezetten hangsúlyozza annak transzformatív jelentőségét, hogy a résztvevők milyen mértékben vannak bevonódva a közös akciókutatási projektbe: *„A legtöbb akciókutatás esetében megvalósul a politikai részvétel, mert bevonjuk az érintetteket, de a kutató maga továbbra is kívülálló, tehát az episztemikus részvételben pont a kutató nem vesz részt, ő nincs bevonódva, mert nem az ő témájáról van szó… Szerintem nem elegendő önmagában a politikai részvétel, hogy az érintettek is beleszólhatnak, ha lehetőségük van rá, mert nem mindegy, hogy milyen attitűddel ül ott valaki, amikor ott a lehetőség, hogy beleszól-e a dolgokba vagy nem*" (interjú Gelei Andrással).[13]

Szintén a bevonódáshoz, bevonódottsághoz és a bevonni kívánt érintettek attitűdjének természetéhez kapcsolódó dilemmákra hívja fel a figyelmet Nagy Károly Zsolt írása: mi történik akkor, ha az érintettek érdektelenek, vagy ha a kutató legnagyobb igyekezete ellenére sem kívánnak együttműködni, ha nem akarnak bevonódni, „vagy éppen azok, akiket munkatársként kezelnénk, folyamatosan visszaosztják ránk a »nagy fehér főnök« szerepét. Vannak természetesen technikák, melyek segítenek ezek és a számtalan más, nem említett probléma leküzdésében, ugyanakkor arra is fel kell készülni, hogy ezek mégsem működnek hatékonyan" (Nagy 2016: 53).

Majid Rahnema „Participation" (2010 [1992]) címmel megjelent tanulmányában a részvételi formákat természetük alapján az alábbi típusokba sorolja: (1) tranzitív és intranzitív, (2) morális, amorális vagy inmorális, (3) kényszerített vagy szabadon választott és (4) manipulatív (távolról vezérelt) vagy spontán. A tranzitív részvétel esetében az emberek egy jól meghatározott célkitűzés megvalósítása érdekében vesznek részt a folyamatban, míg az intranzitív részvételben nem jelenik meg egy jól definiált cél. Az adott célkitűzés rendszerint morálisan igazolható vagy adott értékrend szerint elérése kívánatos, vagyis maga a részvétel pozitív konnotációkat hordoz. Ezzel összefüggésben pedig az tételeződik, hogy az ember szabad akaratából vesz részt adott folyamatokban. Mindeközben a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a részvétel nevében az emberek jelentős részét megkérik vagy felszólítják a részvételre a számukra sokszor érdektelen folyamatokban. A manipulált részvétel annyiban különbözik a kényszerített változattól, hogy az emberek nem érzik a részvétel kényszerét, de mégsem beszélhetünk spontán részvételi formákról, hiszen az ellenőrzésükön kívül álló központok ösztönzik őket cselekvésre (Rahnema 2010 [1992]: 127–128).

---

12 Ehhez hasonlóan Peter Reason (1998: 147–167), aki az akciókutatásokban alkalmazott részvételi megközelítések fejlesztésének egyik nemzetközileg elismert vezető személyisége, megkülönbözteti a részvétel politikai, episztemológiai, ökológiai és szellemi dimenzióját, melyekre egyfajta szükségszerűségként (*imperative*) tekint.

13 Az interjúrészletekből származó idézeteket kurziválva jelenítjük meg. (*A szerk.*)

Bálint Mónika (2016) a körkérdésre írott esszéjében a részvételre alapuló műalkotásokat tekintve a részvételt mint állapotot három dimenzióban jeleníti meg, vagyis három szempontból értelmezi. Egyrészt a projektet kezdeményező művész/kutató szemszögéből (művész/kutató megközelítése és szerepe a folyamatban), másrészt a projektbe bevont szereplők/alkotók/kutatók oldaláról (bevonás mértéke és módszerei), és harmadrészt a nézők, a társadalmi nyilvánosság szempontjából (politikai dimenzió – befogadók, tudományos közönség, „sorstársi" közösség, szélesebb társadalom). A részvétel fogalmának ez az értelmezése a részvételi folyamatot a maga összetettségében igyekszik megragadni, hiszen együttesen kezeli a műalkotások létrehozásában és értelmezésében résztvevők különböző perspektíváit.

Málovics György közgazdász, a szegedi romák integrációjával foglalkozó akciókutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a részvétel fokát több tényező is befolyásolhatja, például szoros összefüggés tapasztalható a részvétel mélysége és a szociokulturális környezet természete között: „*A mi akciókutatási folyamatunk azok közé az akciókutatási folyamatok közé tartozik, amelyek eléggé akcióorientáltak. Mi, kutató érintettek a roma érintettekkel különböző szinten és különböző mértékben vagyunk képesek együttműködni, a részvétel ilyen értelemben nagyon vegyes ebben a folyamatban…*" (interjú Málovics Györggyel) – de a közösség társadalmi és kulturális, gazdasági vonásainak köszönhetően sok esetben pusztán képviseleti részvétel valósul meg fontos döntések esetében, amit egy párhuzamosan folytatott, intenzív, nyitott, legkevésbé irányított konzultáció alapoz meg, egészít ki.

Egyrészt tehát az adott szociokulturális környezet az, ami jelentős hatást gyakorol a részvételre és együttműködésre, az akciókra. Másrészt a kutatás, a reflexió és az interpretáció okán ebben a keretben is érvényesül az a kortárs hermeneutikában elfogadott nézet, hogy az értő és értelmező tekintet befolyásolja az értelmezést, vagyis „az értelmezésnek nincs operacionalizálható módszere" (Boda 1997: 129) – ugyanez a tekintet (a szakembereké és az érintetteké) jelen esetben befolyásolja a cselekvést, a különböző akciókat is. Az önreflexív értelmezési pozíciók sokfélesége kedvez a módszertani pluralizmusnak, a részvételiség és a gyakorlatok változatosságának (*diversity*).

Arról van tehát szó, hogy az akciókutatási és részvételi gyakorlatok alkalmazásának elválaszthatatlan, inherens része a használók személye, személyisége is. Csillag Sára HR-etikával foglalkozó akciókutató a következőképpen fogalmazott a témában: „*Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy nem forradalmár vagyok, hanem a saját helyemen szeretnék változtatni. Ez bizonyos szempontból nyilván egy pozitív szerep… De valószínűleg ez egy olyan adottság, amit az életed minden területén magaddal viszel, tehát ha magánemberként nem vagy forradalmár, akkor kutatóként se leszel az*" (interjú Csillag Sárával). A helyi szociokulturális környezet vonásainak és a résztvevők személyének, egyéniségének köszönhetően tehát kizárólag változatos lokális akciókutatási és részvételi gyakorlatokról beszélhetünk.

A szakirodalom szerint a részvételi és akciókutatások nem a konvencionális társadalomtudományi vizsgálat alternatív metodológiáját jelentik, hanem olyan megközelítésmódot, mely számtalan módszer esetében alkalmazható (Lilja és Bellon 2008: 481).[14]

---

14 A Közélet Iskolájának egyik részvételi akciókutatási projektje például nem jelenorientált, hanem a lakhatási mozgalmak történetét feltáró diakronikus vizsgálat volt. Ennek keretében az érintett (lakásszegénységben élő) kutatók történeti kutatást végeztek, maguk is levéltárba jártak a forrásokat összegyűjteni. Interneten: http://www.kozeletiskolaja.hu/page/tettek-ideje-kiallitas (letöltve: 2016. október 27.).

A részvételiség alkalmazása az egyéni kutatási gyakorlatban kétségtelenül egy szemléletmódbeli váltáshoz kötődik, amit Pataki György, ökológiai közgazdaságtannal foglalkozó kutató, saját tudományos életére vonatkoztatva „részvételi fordulatnak" nevezett. Ezt a változást a szakemberek legtöbbje személyes találkozások és felismerések sorára vezeti vissza, amelyekre egyaránt reflektáltak magánemberként és kutatóként is. A terepen és az életben szerzett tapasztalatoknak, valamint a legkülönfélébb ismereteknek a jelentőségét a szemléletmódbeli váltásban nemzetközi és magyar példák is alátámasztják.[15] A változás a megközelítésben egyszerre tudatosította a kutatókban hatalmi helyzetüket és ennek következményeit a tudományos munka folyamatában, a tudástermelésben és az előállított reprezentációkban.

A részvételi megközelítéseket a célképzetek alapján két nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt az alkalmazás céljai lehetnek funkcionálisak, vagyis a kutató az érvényesség, a helytállóság, a hatékonyság és az eredményesség növelése érdekében fordul a helyiek részvételének irányába. Vagyis a részvétel ebben az esetben eszközként szolgálja a projektcélok elérését. Másrészt az érintettek bevonásának célja lehet a hatalommal való felruházás vagy felhatalmazás (*empowering purposes*) is, vagyis a helyi érintettek emberi és társadalmi tőkéjének növelése, a képességfejlesztés és tudatosítás (Lilja és Bellon 2008: 482). Ez utóbbinál tehát a részvételi folyamat önmaga jogán nyer létjogosultságot a fejlesztési projektekben (Parfitt 2004: 538, 540). Ugyanakkor nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a részvétel és részvételiség nem varázsszó, és önmagában még nem jelent egyet „egy nem elfogódott, jó dologgal" (Greenwood és Lewin 2007: 260).

Hatalom, képessé tétel és tudástermelés

Mindezek után az alábbi felvetések fogalmazódhatnak meg az Olvasóban: mi a jelentősége az érintettek részvételének és a velük kialakított együttműködésnek a tudományos munkában? Szükséges-e egyáltalán a helyiek részvétele és együttműködése a társadalomtudományi kutatásban?

A 21. század elején a lokális társadalomban érintettek körének bevonása mellett több érv is felsorakoztatható. A helyiek részvétele a közösségi döntési folyamatokban segíthet elkerülni azt a világ számos országában, köztük hazánkban is, gyakran alkalmazott paternalista, preskriptív attitűdöt, amely a vidéki (városi, munkanélküli stb.) lakosság nagy részét olyan szereplőknek tekinti, akik nem képesek átlátni azt, hogy „mi a jó nekik", vagy hogy „mi a saját érdekük".

15 A *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice* (2010) második kiadásában egy olyan új fejezet (Living Inquiry. Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice) is megjelent, amely a kötet szerkesztőbizottságában dolgozók akciókutatási gyakorlatát megalapozó jelentősebb szempontokat tárgyalta. Robert Chambers a felkérésre, többek között, az alábbiakat válaszolta: „Az én kutatási, akció- és részvételi utamat sokkal inkább befolyásolták a terepen és a mindennapi életben szerzett tapasztalatok, illetve az episztemológiai rejtvények izgalma és élvezete, mintsem filozófiai vagy politikai megfontolások" (Wicks, Reason és Bradbury 2010: 19). A magyar színtéren tevékenykedő Udvarhelyi Éva Tessza kulturális antropológus, aktivista és a Közélet Iskolája megalapítója, maga is a magánemberként és kutatóként megélt élményeket és tapasztalatokat helyezi saját „részvételi fordulata" középpontjába: „*A* [szakdolgozathoz végzett] *kutatásnak köszönhetően váltam aktivistává… Ekkor volt egyfajta állampolgári átalakulásom, amikor rájöttem arra, hogy a politizálás több annál, mint hogy az ember fel van háborodva, és hogy a politizálás cselekvést jelent. Emiatt gondolom ma már úgy, hogy a kutatási folyamatot magát is olyan mechanizmussá kell alakítani, ami nem növeli, hanem kiegyenlíti a hatalmi viszonyokat*" (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Az érintettek részvétele melletti következő érv lehet az a társadalomtudományokban jól ismert jelenség, hogy a fogalmak nagy része időről időre változó jelentéstartalommal bíró társadalmi konstrukció, hogy a tudás időleges és nem kizárólagos. A részvételi módszerek és az akciószemléletű kutatások mind egyetértenek abban, hogy az egymással versengő, sokféle tudásforma közül *a priori* nem dönthető el, melyik bizonyulna legjobbnak a lokális társadalom által problémaként azonosított kérdések megoldásában: a tudományos vagy a helyi tudások (*local*, *indigenious* vagy *traditional knowledge*).[16] A vitafórumok, tanácskozások, beszélgetések, workshopok pontosan arra biztosítanak lehetőséget, hogy a sokszínű közösségi és szakmai tudásformákkal rendelkező érintettek egymásra hangolódhassanak, hogy a résztvevők különböző nézőpontokból ismerhessék meg az adott kérdést (Pataki 2007: 153–155). Mindebben az egyik kulcskifejezés a sokféleség, a különbözőség (*diversity*), ami az emberi társadalmak egyik legfontosabb sajátosságaként egyszerre biológiai tény és kulturális termék (Greenwood és Lewin 2007: 11).

Király Gábor és Miskolczi Péter három rendszerdinamikai iskola (csoportos modellépítés, részvételi rendszerdinamikai modellezés, közösségalapú rendszerdinamika) példáján keresztül tárgyalja azt, hogy miként jelent meg az érintettek bevonásának igénye és a részvétel tulajdonképpen mire vonatkozik. Ebben nagyon szemléletesen kitűnik, hogy az érintettek részvételének indoklására szolgáló érvek nagyon sokfélék (például normatív, szubsztantív, instrumentális és transzformatív) lehetnek. Mindeközben szembesülünk azzal a rendkívül fontos, minden részvételi folyamatra jellemző dilemmával is, hogy ezek az irányzatok „milyen módon próbálják a részvételi folyamatban megtartani a résztvevőket tényleges résztvevőknek, és elkerülni, hogy a vizsgálat partvonalára sodródva kutatási alanyokká váljanak, akik adatokat szolgáltatnak az »igazi« kutatóknak" (Király és Mickolczi 2016: 127).

A *Sage Handbook of Action Research* (2010) „Hatalom és tudás" (Power and Knowledge, Gaventa és Cornwall 2010: 172–189) című fejezete a részvételi kutatás folyamatában vizsgálja hatalom és tudás, illetve tudástermelés viszonyát. A szerzők azt állítják, hogy a részvételi kutatások kezdetben hajlamosak voltak a hatalom fogalmát kettősségen alapuló viszonyrendszerben látni: „ők", legyen az a struktúra, szervezetek vagy szakemberek, hatalommal bírnak, míg „mi" (az elnyomottak, a *grassroots* emberek és a marginalizált társadalmi csoportok) hatalom nélküliek vagyunk (Gaventa és Cornwall 2010: 173). A hatalom gyakorlása tehát a két fél között tisztán kivehető egyet nem értések közötti konfliktusokra alapozott. A részvételi gyakorlatok alkalmazása a hatalommal bírók és a hatalom nélküliek közötti törések kiegyenlítését és csökkentését szolgálta olyan tudástermelő folyamatok segítségével, amelyek felerősítik az elnyomottak hangját, szervezetét és akcióját. A hatalom sok esetben olyan tulajdonságként tételeződött, ami megszerezhető és birtokolható, ezáltal egyesek rendelkeznek vele, mások kimaradnak belőle. A döntéshozatali folyamatokból hiányzó hangok távolmaradását ez a hatalomértelmezés a hiányzók saját fásultságával és eredménytelenségével magyarázta. Fel sem merült tehát a politikai színtérből történő kizárás lehetősége.

A hatalom posztstrukturalista képzete azonban megváltoztatta azt, ahogyan a hatalom termelésének módozataira tekintettek, így átalakult maga a fogalom jelentéstartalma is. A hatalom immáron egy olyan mindenhol jelenvaló, decentralizált erőforrás, amely bárhol hatást gyakorolhat, hiszen bárhonnan származhat (Foucault 1978 [1976]: 93). A diskur-

16 A lokális tudás és a moldvai csángókat célzó fejlesztési gyakorlatok közötti összefüggésekről lásd Lajos (2012: 176–193).

zusok, társadalmi gyakorlatok és viszonyrendszerek komplex hálózatának adott pontjához kötődő stratégiai helyzetek azok, amelyeket birtokolva egyes emberek hatalommal rendelkeznek. A hatalomgyakorlás adott szituációkhoz kötődő jellegéből adódik, hogy a hatalom nem emberekhez, hanem sokkal inkább helyzetekhez kötött. A hatalom jelentéstartalmának árnyalata is megváltozott: a hatalom cselekvések, emberek, hatások előállította erő, amely nem csak elutasítással, hanem beleegyezéssel irányít, s amelynek hatásai egyáltalán nem állandóak (Kesby 2005: 2040).

Amennyiben a hatalom mindenütt jelenvaló erő, amely minden társadalmi viszonynak természeténél fogva szerves része, akkor nem csak az emancipációt célzó diskurzusokat és társadalmi gyakorlatokat szövi át a hatalom pókhálója, hanem a részvétel és a képessé tétel, a felhatalmazás (*empowerment*) sem választható el a hatalom fogalmától. Például a helyi tudás reprezentációs formái rendszerint a nyugati mintákat (diagramok, lineáris és formális információk) követik, függetlenül a lokális gyakorlatban alkalmazott formáktól és attól is, hogy a megosztott ismeretek eredendően milyen formát (performatív, nem dikszkurzív és egyénileg megtapasztalt) öltöttek (Kesby 2005: 2041).

A tudáson keresztüli felhatalmazás egyszerre jelenti azt, hogy kiterjed a tudástermelésben részt vevők köre, avagy demokratizálódik a tudás előállításának folyamata, és azt, hogy a szakértelem különböző típusai támasztanak egymással szemben kihívásokat (Gaventa és Cornwall 2010: 174). Ez utóbbi azt is magában foglalja, hogy felértékelődik a hétköznapi (helyi) tudás, mely a lokális problémamegoldásban szakértelemként tételeződik.

A tudás demokratizálása a múzeumi térben – Frazon Zsófia szerint – többek között a tér, a gyakorlatok és a gondolatok átalakulásában, új, sokszínű olvasatok létrejöttében érhető tetten, és „például abban segít, hogy a múzeumot, amely történetileg kialakult, tekintélyelvű és »szakrális« intézmény, demokratikus és kritikus modellek megvalósítására is alkalmas térként" vegye újra szemügyre, „amely nemcsak állít és kiállít, hanem kérdez és kísérletezik" (Frazon 2016: 77). A kutatási stratégiákat érintő részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlatok több változatát is megismerhetjük Frazon nagyjából tíz éve formálódó munkájának kiemelt példáiból, amelyekből az is kiderül, hogy ezek mire vonatkozóan jelentenek „valódi lehetőséget" a társadalmi múzeumok számára. Továbbá, ebben az irányban haladva azokkal a gondolatokkal is eljátszhatunk, hogy vajon milyen hatásokat gyakorolnak a közönségre és a társadalomra a múzeumi térben bekövetkezett változások, és a kritikus, társadalomcentrikus, problémaérzékeny, együttműködő múzeumi munka létrehoz-e, hogyan és milyen színtereken, átalakulást a társadalomban? Célja-e egyáltalán az ilyen mértékű kitekintés, a radikális „kikacsintás a dobozon kívüli világba"?

Látható, hogy napjainkban a magyar muzeológiában is egyre jelentősebbé válnak azok a kritikus hangok, amelyek megkérdőjelezik a múzeumok tekintélyelvű, kinyilatkoztató intézményekként történő működését. Sári Zsolt a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum esetében elsősorban az oktatási és ismeretátadási programokban alkalmazott részvételi módszereket mutatja be (például múzeumpedagógiai foglalkozások, helyi közösségek részvétele az adott házhoz kapcsolódó programokban, önkéntesek). Állítása szerint ahhoz, hogy a múzeumban a hagyományosan passzív néző résztvevővé válhasson, szükséges „egy olyan kommunikációs (nyelvi, szöveges, fizikális) mátrix" (Sári Grant Kesterre hivatkozik, Kester 2012: 138) megteremtése, amelynek „segítségével a résztvevők párbeszédet folytatnak, megosztják véleményüket, így akkor és ott (abban a kiállításban, alkotásban, kutatásban stb.) közösséggé formálódhatnak" (Sári 2016: 99).

A „helyi tudás” kifejezést számos tudományterület beemeli fogalomtárába, köztük a kulturális antropológia is. Ez a diszciplína egyrészt dinamikusan változóként tekint a lokális tudáskészletre, amelynek tartalma magában foglalja a helyi életvilág komplexitásának ismeretét, az eligazodást a lokális társadalmi rendszerben és az egyezményes kódok között, valamint a dolgok működésének sajátos magyarázatát. Másrészt a helyi ismereteket úgy kezeli, mint amik nemcsak a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan is érvényes (lehet), ezért fontos része a hosszú távú tervezésnek (Stewart és Strathern 2005: 3).

A lokális tudás dinamikus természetének felismerése két dolgot von maga után a kulturális antropológiában. Egyfelől világossá válik, hogy a lokális tudás a helyiek szükségletének, igényeinek változásával párhuzamosan folyamatosan alakul, hiszen a változások állandóan próbára teszik a tudáskészlet helytállóságát és érvényességét – noha kétségtelenül léteznek olyan antropológiai elemzések is, amelyek pontosan a diszkurzív tudásformák és a mindennapi gyakorlat közötti meglehetősen nagy eltérésekre mutatnak rá. Másfelől kiderül, hogy a lokális ismeretanyag a szakember tudásához hasonlóan remekül használható a dolgok működésének megértéséhez is, különösen tekintettel a helyi életvilág struktúrájára (Van Willigen 2002: 6). Mindeközben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a lokális tudásrendszerek is heterogén természetűek, és tele vannak elfojtott, nem, vagy kevéssé tudatosított előítéletekkel (Rahnema 2010 [1992]: 134).

Az a megállapítás, miszerint egyes csoportok, közösségek, emberek nem rendelkeznek hatalommal, és emiatt szükségszerű a hatalommal történő felruházásuk avagy felhatalmazásuk, képessé tételük (*empowerment*), nemcsak azt a feltételezést rejti magában, hogy az érintettek nem rendelkeznek hatalommal vagy a hatalom megfelelő formájával, hanem azt is, hogy a kívülről érkezők birtokában vannak a hatalom olyan titkos képletének, amibe az érintetteket bevezetve azok képessé válnak bizonyos dolgok megtételére és hatalomra tesznek szert (Rahnema 2010 [1992]: 135). Azonban nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a hatalom sohasem statikus, hanem dinamikus természetű, és a részvételi kutatási folyamatokban a szereplők közötti viszonyrendszerben folyamatosan változó mértékű. Továbbá a hatalom nélkülinek tekintett csoportokról, emberekről korántsem mondható el, hogy ne rendelkeznének hatalommal, sokkal inkább arról van szó, hogy ezek az emberek (hátrányos helyzetűek, kisebbségben élők, bennszülöttek stb.) nem a hatalom konvencionális formáit gyakorolják. Gondoljunk csak például a különböző szimbolikus ellenállási formákra (Scott 1996: 109–131) akár napjainkban (például az adózás vagy sorozás elkerülése, feketegazdaság), akár a közelmúltban, a szocialista időszakban (háztáji művelése munkaidőben termelőszövetkezeti gépekkel stb.)!

A részvételi projektek azzal, hogy a döntéshozatali arénákban bevett hatalmi formákba „vezetik be” az azzal nem rendelkező embereket, csoportokat, azt a veszélyt hordozzák magukban, hogy a hatalomnak és a hatalomgyakorlásnak pontosan a hagyományos és helyi formáit számolják fel (Rahnema 2010 [1992]: 135). Ugyanakkor nagy kérdés az, hogy miként marad meg a képessé tétel, a felhatalmazás a projekt keretén kívüli, attól radikálisan eltérő kontextusokban (Kesby 2005: 2057)? Működik-e a megnövekedett döntési és cselekvőképesség a mindennapokban, az egyének életvilágában?

A kulturális antropológia azon tudományterületek egyike, hasonlóan az irodalomelmélethez, a filozófiához és a történettudományhoz, amely az utóbbi negyven-ötven évben az önmaga felé fordított kutatói tekintetnek köszönhetően önmaga és működése irányába gyakorolt következetesen kritikát. Mindezt nagyon szemléletesen fogalmazza meg Vörös Miklós és

Frida Balázs Az antropológiai résztvevő megfigyelés története című tanulmányban, amelyben azt állítják a kulturális antropológia történetéről, hogy az „felfogható az eurocentrikus hatalmi gőg fokozatos levetésének tanulási folyamataként is…" (Vörös és Frida 2004: 400).

A tanulási folyamat egyik fontos állomása az 1970-es, 1980-as évektől bekövetkezett felismerés, nevezhetjük retorikai vagy kritikai fordulatnak is, miszerint az etnográfiai írás maga is politikai és poétikai aktus, hogy sem a nyelv, sem a terepmunka nem semleges természetű. Továbbá, hogy a másik textuális reprezentációja során alkalmazott stratégiák nem tekinthetők transzparensnek, és sokkal inkább megteremtik, mintsem leírják a kutatás tárgyát. Mindazonáltal a retorikai fordulat jelentősége túlmutat a szövegeken: „a hatalom, az ellenállás, az intézményes megszorítások és az innováció kontextusát" is érinti (James Cliffordot idézi N. Kovács 2007: 145). A változások egyik kulcsmozzanataként szokták emlegetni a George E. Marcus és James Clifford szerkesztette *Writing Culture* című kötet megjelenését 1986-ban.

Krista Harper amellett érvel, hogy a vizuális részvételi kutatás egyfajta választ nyújt a környezetantropológiában ismert három reprezentációs válságra, melyek egyikét épp a *Writing Culture* körül kibontakozott vita váltotta ki. A második krízis ahhoz a felismeréshez kapcsolódik, hogy a természet és a környezet kulturálisan és történetileg konstruált objektumok, és a mindenkori konstrukciók meghatározzák a környezet védelmét, használatát és kizsákmányolását is. A harmadik válság arra a sajátosságra reflektált, hogy a környezeti mozgalmak fősodrában nem válnak láthatóvá a marginalizált társadalmi csoportok. „A vizuális részvételi kutatás – mint például a részvételi akciókutatás (RAK; *participatory action research*) – egyenjogúságot biztosít a közösség minden tagjának a kutatásban való részvételre, a terepmunka irányítására, az adatok értelmezésére, valamint a kutatási eredmények alkalmazására és kommunikálására" (Harper 2016 [2012]: 169). Harper tanulmánya egy roma közösségben végzett részvételi kutatást tárgyal, amelynek módszere a Photovoice volt, összefüggésben a környezetantropológia három reprezentációs krízisével.

A kulturális antropológiában a retorikai fordulat természetes folyománya volt, hogy a posztmodern antropológiakritika szemrevételezte a diszciplína ismeretelméleti alapvetésének ideologikus előfeltevéseit és a klasszikus terepmunka módszertanát. Ebben az időszakban alakult át a kutató és kutatott viszonya, aminek egyik hatása volt a kollaboratív kutatás (*collaborative research*) vagy az együttműködő, részvételi gyakorlatok elterjedése az 1990-es években. A törekvés a lokális társadalom tagjaival való együttműködésre nem új keletű gyakorlat a kulturális antropológiában, gyökerei a 19. század végéhez, Franz Boashoz nyúlnak vissza (Rappaport 2008: 2).

A klasszikus etnográfiai gyakorlatok esetében is beszélhetünk tehát együttműködésről és a módszer – vagyis a résztvevő megfigyelés – okán részvételről. Az ezredfordulótól azonban egyre inkább hangsúlyossá válik a lokális társadalom tagjainak részvétele az egész kutatási folyamatban (gondoljunk pl. Lassiter kollaboratív etnográfiájára) és az együttműködés a kutató-kutatottak közötti viszonyban (vö. Nagy 2015: 50–52). Megváltozik a helyi társadalom tagjainak megnevezése is, akiket már nem adatközlőnek (*informant*) vagy beszélgetőpartnernek (*interlocutor*) tekintenek, hanem a kutatás egészében a tudástermelés és az értelmezés folyamatában aktívan részt vevő konzultánsnak (*consultant*), együttműködőnek (*collaborator*), résztvevőnek (*participant*) vagy társ-, illetve tapasztalati kutatónak (*co-researcher, researcher*). A helyiek kikerülnek a rendszerint passzivitással jellemzett kutatás alanya, a megismerés tárgya szerepből, és a kutatóval dialektikus viszonyban kapnak helyet saját életviláguk értelmezésében, illetve a lokális társadalmi gyakorlatok jelentésvilágának megteremtésében is. Ez megváltoztatja a kutató-kutatott hagyományos kapcsolatában ta-

pasztalható egyenlőtlen hatalmi helyzetet és politikai erőviszonyokat is, a klasszikus kutatási modellben a kutatóé a hatalom és a felelősség is, míg a kutatás „alanya" (*subject*) relatív vagy abszolút értelemben hatalom nélküli, passzív szereplő (Fluehr-Lobban 2008: 180). Ennek az átalakulásnak a következtében a részvételi módszerekkel dolgozó akadémiai vagy alkalmazott társadalomtudományi projektekben a helyiek az irányítást is a kezükben tartó szereplőkké vál(hat)nak (Van Willigen és Kedia 2005: 349). A lokális társadalom kutatásába bevont helyi szereplők megnevezésében történt váltás – az adatközlőktől (*informant*) a résztvevőkig (*participant*) és a társ- vagy tapasztalati kutatókig (*co-researcher*) – nemcsak a gyakorlat megváltozására utal, hanem ideológiai természetű, egyszerre morális és politikai fejlemény (Fluehr-Lobban 2008: 180).

A médiakutatásban a közönség szerepére és viselkedésére vonatkozó magyarázó modellekben és értelmezésekben is változás figyelhető meg abban, hogy miként tekintenek a közönség tagjaira. A passzivitástól az aktivitás irányába mutató folyamatot itt a fogyasztás, a használat és az értelmezés koncepcióinak sorozata kíséri. „A médiabeli részvétel különféle formái és gyakorlatai tehát az általános termelési viszonyok kontextusán belül merülnek fel, azonban nemcsak gazdasági természetű trendekhez kapcsolódnak, hanem (...) a kulturális termelés és művészi aktivitás szféráihoz is" (Glózer 2016: 148). Glózer Rita tanulmánya a médiakutatásban napjainkban általános részvételi paradigma előzményeit mutatja be, majd az új média kontextusában tárgyalja a résztvevők együttműködésének elméleti és gyakorlati kérdéseit.

A részvételi megközelítések elősegítik a társadalmi különbségek, az eltérő nézetek és a konfliktusos perspektívák feltárását (Ros és Craig 1997: 42) helyben. Azonban az érintettek bevonása a problémamegoldáshoz szükséges tudástermelés folyamatába korántsem problémamentes. Egyrészt a tudástermelés módja és szociokulturális kontextusa meghatározza azt, hogy mely információk kerülnek felszínre, melyek maradnak a háttérben. Másrészt nem könnyű megállapítani, hogy az adott szituációban melyik típusú információt (értéket, tényeket stb.) tartalmazó helyi tudás mögött milyen rejtett jelentések húzódhatnak meg. Különösen annak tudatában nehéz ez, hogy a mindennapi gyakorlatok mögötti tudás nem nyelvi természetű (Mosse 1995: 477). Ennek a sajátosságnak a példáit ismerjük abban a kettősségben, hogy a normatív viselkedés diszkurzív változata nem mindig feleltethető meg a társadalmi gyakorlatnak. Tehát vannak olyan tapasztalatok és tudásformák, amelyek nem beszélhetők el, hanem sokkal inkább gyakorlatba ágyazottak és inkább megfigyelésen keresztül ismerhetők meg.

A biomedicinális etika tudományterületének egyik sokat vitatott alapkérdése az orvos és a beteg viszonya. Rózsa Erzsébet írása az orvos-beteg együttműködési modell esetében tárgyalja a részvétel, a laikusság és a különböző kompetenciák összefüggéseit. A szakterületen az egészségügyi problémák kezelésének várható kimenetelét támogató felismerés az, hogy a szakember szakmai kompetenciája nem képes lefedni az egész vonatkozó tudásterületet, vagyis „a szakmai kompetencia korántsem azonos az adott szakterület teljes tudástartományával" (Rózsa 2016: 47). Ezen a színtéren egyre következetesebben vonják be a „szakmailag laikus, de saját életkontextusait tudatosító, kommunikáló aktív résztvevő(t) az általa kimunkált tudásterülettel együtt", hiszen napjainkban a „tudásformák, kompetenciák és felelősségek osztódásának és multiplikálódásának vagyunk tanúi és résztvevői egyben" (Rózsa 2016: 47).

A részvételi kutatás nem más, mint a tudástermelés olyan sok résztvevős folyamata, amelynek során az együttműködők mind újabb ismeretekhez jutnak, korábban ismeretlen szempontokkal ismerkednek meg, ami hatással van a közös és egyéni cselekvésre, valamint

a társadalmi gyakorlatokra is. Minden szereplő – kutató és társkutató (*co-researcher*) – számára a közös tanulás terepe (Whyte, Greenwood és Lazes 1991: 42), egy természetében dialogikus, dinamikus és kollaboratív ismeretszerzés, törekedve a tudás-előállítás folyamatának demokratizálására. A részvételi szemléletmód alkalmazása során a változás lehetősége nem a kutatási eredmények természetének és felhasználásának függvénye, hanem a kutatás (tudományos megismerés) tervezésének és megvalósításának folyamatába ágyazott. Vagyis maga a kutatás az, ami az érintettek részvétele és egyéni átalakulása (életkörülmények és hatalmi viszonyok tudatosítása, felruházás képességekkel, döntés- és cselekvőképesség növekedése stb.) nyomán magában hordozza a változás lehetőségét és kitermeli azt (Dyrness 2008: 26). A kutatás tehát maga a változás, a transzformáció irányába tett határozott lépés.

Az egyik részvételi akciókutató, Udvarhelyi Éva Tessza a kutatás teljes folyamatában történő részvétel jelentőségét és célját – a fentihez hasonlóan – a változtatás iránti igény és a megvalósításhoz szükséges tudás és képességek kialakulásában látja: „*Azt érzem, hogy a kutatással – függetlenül annak típusától – az embereknek egyrészt kielégülnek és egyben meg is nőnek az intellektuális igényeik. Egyszerűen igényük lesz arra, hogy gondolkodjanak, elemezzenek, kritizáljanak, beszélgessenek dolgokról. Másrészt pedig a kutatás politizálja az embereket… Először felháborodnak, amikor egyre jobban megértik, felfedezik és rendszerben kezdik látni az egész ügyet, majd megjelenik a késztetés a tenni akarásra, felfokozódik a cselekvés vágya, hogy csináljunk valamit annak érdekében, hogy ez ne legyen tovább így*" (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a kizárás a részvételnek is sajátja, hiszen azok az érintettek, akik – valamilyen oknál fogva, pl. tudatos döntés vagy adott élethelyzetnek köszönhetően – nem vesznek részt, kívül rekednek, és adott témára vonatkozó tudásuk a legitimként elfogadott szférán kívülre kerül(het) (vö. Kesby 2005: 2042). Kérdés tehát, hogy mit lehet kezdeni a kimaradókkal? Kell-e kezdeni velük bármit is? Menynyiben befolyásolják a kimaradók a társadalmi változás előidézését és az átalakulás hosszú távú életképességét?

Társadalom, tudomány és kritika

A részvételi gyakorlatokat alkalmazó vizsgálatok azon csoportjában, amelyik a bevonás mellett a társadalmi változást tűzi célul, vagyis akciószemléletű, a kutatás nem más, mint gyakorlati eredmények elérését szolgáló társadalomtudományos munka – legyen az szakpolitikai módosítás, a társadalmi intézmények, hivatalok működésének érzékenyítése, az egyén döntés- és cselekvőképességének fejlesztése vagy például tanodák létrehozatala. „*Nagyon fontosnak tartom, hogy a kutatás ne csak tudatosságnövelő legyen* [ti. az érintettek számára], *hanem azzal konkrét eredményeket lehessen elérni. Tehát számomra a kutatás fontos politikai célokat szolgál*" (interjú Udvarhelyi Éva Tesszával).

Nyilvánvaló, hogy a részvételi és akciókutatások gyakorlatában társadalomtudomány, tudománykritika és társadalomkritika összeér. Tudománykritika, hiszen ez a szemléletmód (például a RAK) és ezek a módszerek (mint például a Luke Lassiter nevéhez fűződő *kollaboratív etnográfia*) mind a konvencionális empirikus társadalomtudományi kutatásban eleve benne rejlő kizsákmányolás lehetőségét igyekeznek kiküszöbölni, és kiegyenlíteni a

résztvevők közötti hatalmi és politikai különbségeket.[17] Nem csak az adatokat előállító tudományos gyakorlatokban, hanem a reprezentációs stratégiákban is.

A 20. század végéhez közeledve a társadalomtudományok számos területén vált egyre inkább alkalmazott kutatási gyakorlattá a részvételi, a helyiek bevonását, illetve a helyiekkel történő együttműködést megvalósító szemléletmód. A részvételi gyakorlatok mellett elkötelezett szakemberek egy része kifejezetten amellett érvel, hogy a konvencionális társadalomtudományi alapkutatás alapvető ideológiai funkcióval rendelkező vizsgálati típus. Ez a funkció pedig nem más, mint – függetlenül az értéksemlegességre és objektivitásra történő hivatkozástól – a gazdag és hatalommal rendelkező rétegek érdekeinek és társadalmi, politikai, gazdasági pozíciójának megerősítése és igazolása tudományos módszerekkel és eredményekkel.[18]

A részvételi és akciókutatás egyben társadalomkritika, hiszen a kutatók a fennálló társadalmi struktúrát és a modern kapitalista berendezkedést, a világgazdasági kényszereket kívánják, közvetlenül vagy közvetve, megváltoztatni mikro- és mezoszinten, vagyis a mindennapi gyakorlatokban és a kapcsolódó szakpolitikában. Ez tehát azt is jelenti, hogy egy szakpolitikailag tudatos tudományos gyakorlatról van szó.

A kortárs társadalom működésének átalakítására irányuló szándék mögött azonban két különböző indíttatás húzódik meg. Egyrészt vannak, akik a rendszert a maga keretein belül kívánják jobb, vagyis társadalmilag igazságosabb, etikusabb és a társadalmi különbségek irányába tudatosabb működési gyakorlatra átállítani. Másrészt vannak, akik a fennálló struktúra megdöntésének, vagy legalábbis radikális megváltoztatásának vágyától vezérelve cselekszenek forradalmi és aktivista lendülettel. Mindkét esetben a döntési folyamatok kritikájáról van szó, de azok megváltoztatásának képzete és gyakorlata más, továbbá némileg eltérőek a célok, a hozzájuk vezető út és az emberkép is. *„A RAK-ban én sokkal inkább érzem ezt a kritikai, forradalmi és aktivista lelkületet. Ebben azonban az is ott van, hogy az emberek nem tudják, hogy nekik mit kell tenniük, és nekem aktivistaként oda kell mennem és időnként megmondani nekik, hogy mit csináljanak...*" (interjú Csillag Sárával). Mintha tulajdonképpen e mögött létezne egy olyan előfeltevés, hogy az emberek, elsősorban a hátrányos helyzetű, marginalizált csoportok tagjai, létükben nem megértő és értelmező módon vannak jelen saját szociokulturális életvilágukban. Vagyis nem tudatosítják eléggé saját helyzetüket, jelenvalóságuk nem reflektált. Ugyanakkor feltehetjük a kérdést: ez a hozzáállás nem hordozza mégis nyomaiban a paternalista attitűd elemeit?

A fentiekben megfogalmazott gondolatok és felvetések után felmerülhet a következő: vajon mi értelme lehet a részvételi és akciómegközelítéseknek az akadémiai tudományosságban? Mi lehet a jelentősége annak, hogy a helyiek is alakítják a kutatás folyamatát, köztük például akár a kutatási kérdéseket vagy azokat a reprezentációkat is, amelyeket a szakemberek róluk előállítalak? Azt gondolom, hogy a 21. század elején szakmai munkánk politikai következményeinek átgondolását nem lehet megkerülni, ahogy azt sem, hogy a kutató vállalja a felelősséget saját kutatási gyakorlatáért és azokért a reprezentációkért, amelyekkel másokat megjelenít. Az érintettek, avagy a helyiek részvétele a vizsgálatban a kutató és a helyi érintettek közötti hatalmi különbségek kiegyenlítéséhez és az olyan jelentésvilágok megteremtéséhez járul hozzá, amelyek alapja az együttműködés és a helyiek bevonása a kutatás, az

17 Itt kell megemlíteni a posztmodern gondolkodáshoz köthető etikai dilemmák egyikét: a kutatónak vajon van-e joga belemélyedni valaki másnak az életébe, és azt nyilvánosan megosztani úgy, hogy az elbeszélő életének történeteiért cserébe a kutató nem szolgál „semmi használhatóval", semmilyen gyakorlati értékű dologgal?

18 Vö. Kemmis és McTaggart (2007: 273), ahol a szerzőpáros számos kutató munkáját sorolja fel.

értelemadás és jelentéstulajdonítás, a változtatás folyamatába. Mindennek célja pedig végső soron a tudományos munka, a kutatás demokratizálása, a kutatáshoz való jog kiterjesztése. Különösen a hátrányos helyzetű, marginalizált társadalmi csoportok vagy kisebbségek esetében bírhat ez jelentőséggel.

Málovics György esszéje egy szegedi roma szegregátumban végzett részvételi akciókutatás folyamatát tárgyalja, amelyben ahhoz is szempontokat kínál, hogy a RAK megközelítése milyen üzenetekkel szolgálhat a társadalomkutatás számára. Például „lehetőséget kínál azon kutatók számára frusztrációik oldására, akik szeretnék, hogy kutatási eredményeik gyakorlati haszonnal is bírjanak (valós társadalmi folyamatokra is hatással legyenek)" (Málovics 2016: 68), vagy szembesíti és megméretteti a tudományos tudást és annak hatékonyságát, relevanciáját, érvényességét olyan helyzetekben, amelyekben a cél társadalmi változások előidézése, az elnyomó helyzetek átalakítása.

A fentiek értelmében talán nem utópia kijelentenünk: valóban lehet más a társadalomtudomány az akadémiai tudományosság keretein belül is, és közvetlenül szolgálhatja a pozitív irányú társadalmi átalakulást (transzformációt). Reményeink szerint a *Replika* jelen lapszáma megalapozott érveket szolgáltat ehhez az Olvasóknak.

Hivatkozott irodalom

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor (2016): Részvétel és együttműködés a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós kísérleteiben. A *Wor(l)ds which exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok* (2013–2014) projekt példája. *Replika* (100): 191–204.

Bálint Mónika (2016): „Közügyet teremteni a magánproblémákból." *Replika* (100): 71–75.

Bela Györgyi, Pataki György és Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban (döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása).* Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék. Interneten: http://korny.uni-corvinus.hu/kti/20_szam.pdf (letöltve: 2014. augusztus 16.).

Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 113–132.

Burawoy, Michael (2006 [2004]): Közérdekű szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66.

Clifford, James és George Marcus (szerk.) (1986): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Csatlós Judit (2016): Részvételi gyakorlatok szerepe a kortárs művészetben. *Replika* (100): 151–165.

Dyrness, Andrea (2008): Research for Change versus Research as Change. Lessons from a Mujerista Participatory Research Team. *Anthropology and Education Quarterly* 39(1): 23–44.

Finger-Stich, Andréa és Matthias Finger (2003): *State versus Participation. Natural Resources Management in Europe*. International Institute for Environment and Development (IIED) – Brighton: Institute for Development Studies (IDS).

Fluehr-Lobban, Carolyn (2008): Collaborative Anthropology as Twenty-first-Century Ethical Anthropology. *Collaborative Anthropologies* 1(1): 175–182.

Foucault, Michel (1978 [1976]): *The History of Sexuality I*. London: Penguin. (Magyarul: *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Budapest: Atlantisz, 1999.)

Földi Zsuzsa (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában. Európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom* 23(3): 27–43. Interneten: http://epa.oszk.hu/02200/02251/00036/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2506.pdf (letöltve: 2016. október 17.).

Frazon Zsófia (2016): Thinking outside the box – mai jelenségek és nyitott művek múzeuma. *Replika* (100): 77–83.

Gaventa, John és Andrea Cornwall (2010): Power and Knowledge. In *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice.* Peter Reason és Hilary Bradbury (szerk.). London: Sage, 172–189.

Glózer Rita (2016): Részvétel és kollaboráció az új médiában. *Replika* (100): 131–150.

Greenwood, J. Davydd és Morten Lewin (2007): *Intoduction to Action Research. Social Research for Social Change.* London: Sage.

Harper, Krista (2016 [2012]): Vizuális beavatkozások és „reprezentációs válságok” a környezetantropológiában. *Replika* (100): 167–189.
Heron, John (1996): *Co-Operative Inquiry. Research Into the Human Condition*. London: Sage.
Huszár Ákos (2008): A tudomány: köztudomány. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programja kapcsán. *Replika* (61): 1–10. Interneten: http://replika.hu/replika/61-10 (letöltve: 2016. október 17.).
Joó Emese (2016): Kiválasztók és kiválasztottak – részvétel és együttműködés a múzeumpedagógiában. *Replika* (100): 85–94.
Kelemen Eszter (2016): Tudós és nem tudós szakértők az ökoszisztéma-szolgáltatásokról: párbeszéd a fenntarthatóbb tájhasználat érdekében. *Replika* (100): 55–59.
Kemmis, Stephen és Robin McTaggart (2007): Participatory Action Research. Communicative Action and the Public Sphere. In *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin és Yvona S. Lincoln (szerk.). London: Sage, 271–330.
Kesby, Mike (2005): Retheorizing Empowerment-through-Participation as Performance in Space. Beyond Tyranny to Transformation. *Signs* 30(4): 2037–2065.
Kester, Grant (2012): Életképek. A dialógus szerepe a társadalmilag elkötelezett művészetben. In *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde és Szoboszlai János (szerk.). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, 128–140. Interneten: ttp://www.mke.hu/adat/szoveggyujtemeny.pdf (letöltve: 2016. október 17.).
Király Gábor és Miskolczi Péter (2016): A részvétel dinamikája. Rendszerkritika és részvétel: empirikus áttekintés. *Replika* (100): 103–129.
Lajos Veronika (2012): Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 74(4): 176–193.
Lamphere, Louise (2004): The Convergence of Applied, Practicing, and Public Anthropology in the 21st Century. *Human Organization* 63(4): 431–443.
Lassiter, Luke Eric (2008): *When We Disagree. On Engaging the Force of Difference in Collaborative, Reciprocal, and Participatory Researches.* (Konferencia-előadás írásos változata: 107th Annual Meeting of the American Anthropological Association, San Francisco.) Interneten: http://www.marshall.edu/lassiter/resources/Lassiter_AAA08_When-We-Disagree.pdf.
Lilja, Nina és Mauricio Bellon (2008): Some Common Questions about Participatory Research. a Review of Literature. *Development in Practice* 18(4–5): 479–488.
Málovics György (2016): Az akadémiai kutatók és nem akadémiai szereplők akció- és megismerésorientált együttműködésének szerepe a helyi fejlesztéspolitikák, illetve általában a társadalomkutatás kapcsán. *Replika* (100): 61–69.
Mosse, David (1995): Authority, Gender and Knowledge. Theoretical Reflections on Participatory Rural Appraisal. *Economic & Political Weekly* 30(11): 569–571, 573–578.
N. Kovács Tímea (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek. Az idegenség kulturális reprezentációjáról.* Debrecen: Csokonai Kiadó.
Nagy Károly Zsolt (2015): Ösvény a dzsungelben. *Replika* (90–91): 39–56.
Nagy Károly Zsolt (2016): Az értelmezés alázata. *Replika* (100): 49–53.
Parfitt, Trevor (2004): The Ambiguity of Participation: A Qualified Defence of Participatory Development. *Third World Quarterly* 25(3): 537–556.
Pataki György (2007): Bölcs „laikusok”. Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle* 4(3–4): 144–156. Interneten: http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2007_3-4_web.pdf.
Pataki György, Bodorkós Barbara, Balázs Bálint, Bela Györgyi, Kelemen Eszter és Mérő Ágnes (2011): Tájfajták védelmében: részvételi akciókutatás az Őrség-Vendvidéken. In *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból.* Pataki György és Vári Anna (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 9–27.
Radácsi László (2005): Együttműködés a tervezésben, döntéshozatalban és a megvalósításban. *Parola* 16(3–4): 22.
Radácsi László (2006): Részvétel és fenntartható fejlődés. In *Fenntartható fejlődés Magyarországon. Jövőképek és forgatókönyvek*. Bulla Miklós és Tamás Pál (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 256–274.
Rahnema, Majid (2010 [1992]): Participation. In *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. Wolfgang Sachs (szerk.). London: Zed Books, 127–144.
Rappaport, Joanne (2008): Beyond Participant Observation. Collaborative Ethnography as Theoretical Innovation. *Collaborative Anthropologies* 1(1): 1–31.
Reason, Peter (1998): Political, Epistemological, Ecological and Spiritual Dimensions of Participation. Studies in Cultures. *Organizations and Societies* 4(2): 147–167.
Reason, Peter és Hilary Bradbury (szerk.) (2008): *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage.

Reisinger Adrienn (2009): Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle* 6(4): 5–23.
Reisinger Adrienn (2012): A társadalmi részvétel a helyi fejlesztési politikában Magyarországon – fókuszban a civil/nonprofit szervezetek. *Civil Szemle* 9(1): 23–44.
Ros, David és Yvonne Craig (1997): Participation Begins at Home. *Gender & Development* 5(3): 35–44.
Rózsa Erzsébet (2016): Részvétel, laikusság és kompetenciák – az orvos-beteg együttműködési modell perspektívájából. *Replika* (100): 43–48.
Sári Zsolt (2016): Részvételi muzeológia a Skanzenben. Közösségépítés és participáció. *Replika* (100): 95–100.
Scott, James C. (1996): Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (23–24): 109–131.
Stewart, Pamela J. és Andrew Strathern (2005): Introduction. Anthropology and Consultancy – Ethnographic Dilemmas and Opportunities. In *Anthropology and Consultancy. Issues and Debates.* Pamela J. Stewart és Andrew Strathern (szerk.). Berghahn Books, 1–25.
Takács Gábor (2012): A részvétel kora. A színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon. *Műút* 57(35): 62–67. Interneten: http://www.muut.hu/korabbilapszamok/035/takacs.html (letöltve: 2016. szeptember 2.).
Udvarhelyi Éva Tessza (2014): *Az igazság az utcán hever. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra*. Budapest: Napvilág.
Vörös Miklós és Frida Balázs (2004): Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Letenyei László (szerk.). Budapest: L'Harmattan – Ráció, 395–416. Interneten: http://tettconsult.eu/books/TelkutHTM/szovgyujtpdf/06-frida.pdf (letöltve: 2016. augusztus 12.).
Wicks, Patricia Gayá, Peter Reason és Hilary Bradbury (2010): Living Inquiry. Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice. In *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice.* Peter Reason és Hilary Bradbury (szerk.). London: Sage, 15–30.
Van Willigen, John (2002): *Applied Anthropology*. *An Introduction*. (3. kiadás.) Westport, Conn.: Bergin & Garvey.
Van Willigen, John és Satish Kedia (2005): Emerging Trends in Applied Anthropology. In *Applied Anthropology. Domains of Application*. John van Willigen és Satish Kedia (szerk.). Westport, Conn. – London: Praeger, 341–352.
Whyte, William Foote, Davydd J. Greenwood és Peter Lazes (1991) Participatory Action Research. Through Practice to Science in Social Research. In *Participatory Action Research*. William Foote Whyte (szerk.). London: Sage, 20–56.

Interjúk akciókutatókkal

Csillag Sára (2015. december, Budapest)
Gelei András (2016. január, Budapest)
Málovics György (2015. december, skype, Szeged–Budapest)
Udvarhelyi Éva Tessza (2015. december, Budapest)

Körkérdés

Eddigi szakmai tapasztalatai és gyakorlata alapján Ön miben látja a nem tudós szakértők, társkutatók, tapasztalati vagy „laikus" kutatók részvételének és a velük történő együttműködésnek a jelentőségét a tudományos munkában saját szakterületén?

Rózsa Erzsébet

Részvétel, laikusság és kompetenciák – az orvos-beteg együttműködési modell perspektívájából

A modern társadalom szinte áttekinthetetlenül bonyolult és egyre inkább bonyolódó struktúrái ránehezednek a rá irányuló tudományos kutatás episztemológiai és alkalmazott tudásterületi (tudományetikai, társadalomkritikai, hermeneutikai stb.) intencióira, kérdésfeltevéseire és a megfelelő módszerek kimunkálására. Ezzel a problémahalmazzal minden kutatónak szembesülnie kell – a saját speciális kutatási területén és a saját megközelítési nézőpontjából. Ugyanis nem önmagában a kutatás „tárgyának" körülhatárolása vált problematikussá: az is újra meg újra kérdésként merül fel, *hogyan* közelítsünk ahhoz, amit fel akarunk tárni. A megfelelő módszer ideiglenes szabályaira irányuló igény, úgy tűnik, legalább annyira időszerű napjainkban, mint Descartes idejében volt. A társadalomtudományok és hozzájuk kapcsolódva az alkalmazott filozófia/filozófiák ma is kénytelenek ezzel a problematikával újra meg újra szembesülni. A megfelelő, nem csak a „tárgynak", hanem a *kutatás minden résztvevője* („szubjektuma") szempontjainak adekvát „hogyan" keresése és kimunkálása állandó és mindig megújuló kihívást jelent. A résztvevői perspektívák, amelyek pl. a kulturális antropológiában vagy a bioetikában *eleve nem csak tudományos jellegűek* lehetnek, a tárgyilagosnak, objektívnek tartott, tudományos megfigyelői perspektívát is más megvilágításba helyezik és befolyással vannak arra.

A fenti összetett és átfogó kérdéskörből mindössze néhány aspektust emelek ki, amelyeket az alkalmazott filozófiával érintkező bioetika tudásterületének azon szeletén kívánok felvillantani és részben illusztrálni, amellyel néhány éve alkalmam van foglalkozni. Ezt a címben jelzett fogalmakra és konstellációikra koncentrálva teszem. Ebben *nem episztemológiai/ismeretelméleti megfontolások* vezetnek, amelyek fontosságához egyébként nem férhet kétség. Most azonban a gyakorlati tudás kimunkálásának folyamatára, ennek néhány aspektusára összpontosítok, ahogyan a címben jelölve van, és ahogyan a *Replika* körkérdése megkívánja. Mindazonáltal leszögezendő: minden gyakorlatunk tartalmaz valamilyen mértékben,

arányban és funkcióban megfigyelői szempontokat és perspektívát is, így a résztvevői perspektívára való összpontosítás már ezért is csak korlátozott érvényességű lehet.

A bioetika, illetve a biomedicinális etika mint diszciplína és mint a medicinában alkalmazott tudásterület egyik alapkérdése az *orvos-beteg kapcsolatra* irányul.[1] Ez a kapcsolat a tágabb értelemben vett, kutatási szempontból is releváns együttműködési formák egyik típusa. Olyan együttműködési forma, amelynek gyakorlatára vonatkozóan évezredekre visszamenően volt, ma is van etikai (és jogi) szabályozás. A Kr. e. 4. század óta léteznek előírások, elvárások arról, hogy mi a helyes, mi az ajánlott, mi a nemkívánatos vagy tiltott ebben a kapcsolatban, illetve együttműködésben. Ez a szabályozás a különböző kultúrákban nagy múltra tekint vissza, néhány közös, és legalább annyi eltérő vonást mutatva fel. Gondoljunk csak Hippokratészre, akinek a Kr. e. 4. századból származó tanai az orvosi esküben mindmáig fennmaradtak. De a taoista orvoslás is tartalmaz hasonló etikai hagyományokat (vö. Sass 2006 [1989]: 5–6).

Az orvos-beteg kapcsolat az *egyik legősibb együttműködési forma,* amelyben a résztvevők nem csak a beteg gyógyítására alkalmazandó *szakmai-gyakorlati tudásra* támaszkodnak gyakorlataikban, hanem e kapcsolat mint együttműködési forma *etikai szabályozására* is tekintettel vannak. Ezért ez a kapcsolati alakzat a társadalomtörténetben ismert együttműködési formáknak az egyik alapvető, korszakokon és kultúrákon átívelő ideáltípusának tekinthető. Ebben az együttműködési formában az elvárt szakmai kompetenciához olyan a gyakorlatokhoz rendelt tudásetikai szabályozás kapcsolódik, amely kivételesen magas normativitással rendelkezik és rendelkezett mindig is. Ez a magas normativitás nem véletlen: e normativitásnak egzisztenciális fundamentuma van. Mégpedig azért, mert az egészségre és a betegségre, az életre és a halálra vonatkozó szakmai-gyakorlati tudásnak *eminens és közvetlen* értelemben *vett egzisztenciális jelentése és jelentősége* van.[2] Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, ennek az együttműködési modellnek a tanulmányozása nemcsak filozófiai-etikai jelentőséggel rendelkezik, hanem a társadalomtudományok számára is kínálhat hasznosítható belátásokat és tanulságokat.

Ez az ősi együttműködési forma a modern orvoslás feltételei között alapjaiban átalakult és máig átalakulóban van. Évezredeken át az orvos dominálta e kapcsolatot, míg a beteg alárendelt, passzív magatartást tanúsított, s az orvosba vetett teljes bizalma alapján mindent kritika és fenntartás nélkül elfogadott, amit az orvos kijelentett, javasolt stb. Az orvost esküje, annak etikai tartalma kötelezte: a beteg jólléte mint legfőbb cél és a károkozás kerülésének szándéka vezette. A modern medicina feltételei között azonban ezek az etikai szabályok önmagukban egyre kevésbé működőképesek. A hagyományos orvosi etika kiegészítésre szorul, aminek nem csak az orvoslás technológiájában bekövetkezett változásokban keresendő az oka (az orvosok specializálódása, a medicinából kivesző holisztikus látásmód és ennek következményei, így a beteg eltárgyiasítása az orvoslás technikai apparátusának túlsúlya eredményeként stb.).

A modern medicina technológiai fejleményei mellett különböző társadalmi mozgalmak és szerkezeti változások is fontos szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évektől a modern társadalmakban alapjaiban megváltozott (változóban van) az orvos-beteg kapcsolat:

1 Ehhez a kérdéskörhöz lásd Rózsa (2016: 219–242).

2 Ennek az egzisztenciális megalapozottságnak néhány alapvető filozófiai és bioetikai összefüggését állítja középpontba munkáiban Michael Quante (Quante 2010 [2002]; vö. Rózsa 2016).

a beteg autonómiája (önmeghatározása, önrendelkezése), valamint a tájékozottságon alapuló beleegyezése, ennek törvényes rögzítése és jogi garantálása ahhoz vezetett, hogy a *betegből páciens lett*. Ez természetesen kihatott a hagyományos együttműködési forma tartalmára és elemeire, így az orvos-beteg kapcsolat jellegére. Számunkra talán most a legérdekesebb ebből a *résztvevői perspektíva változása,* mely mind a szaktudást megjelenítő orvos, mind a laikusnak tekintett beteg oldalán végbement, illetve napjainkban is zajlik. Egyik alapvető új fejlemény ezen az együttműködési formán belül a beteg pácienstátuszának jogi és etikai rögzítése – ezzel ugyan az alá-fölé rendeltségen alapuló hagyományosan hierarchikus viszony önmagában véve még nem vált egyenrangúvá. Egy ilyen változást az orvos szakmai kompetenciája eleve lehetetlenné is tesz. A beteg törvényesen biztosított autonómiája, pácienstátuszának elismerése, önrendelkezési jogai ugyanis soha nem helyettesíthetik azt a szaktudást és az ennek megfelelő résztvevői (és megfigyelői) perspektívát, aminek alkalmazására a betegnek páciensként is szüksége van és mindig is szüksége lesz.

A modern orvoslás gyakorlatában az orvos-beteg/páciens együttműködési formán belüli, a teljes dominanciát és alárendeltséget felváltó aszimmetriának leginkább egy olyan változata terjedt el a medicinális, társadalmi, jogi-politikai fejlemények hatására, amely mindkét szereplő/résztvevő perspektívájára, valamint újrarendeződő *együttműködésére* messzemenően kihatott: az együttműködésben a *kölcsönös egymásra utaltság,* valamint a *másik résztvevői perspektíva tisztelete és bevonása* került előtérbe a hatékony együttműködés érdekében. Ezt nevezik a bioetikában, illetve a biomedicinális etikában gyenge orvosi paternalizmusnak.

E röviden jelzett mélyreható változások további transzformációkat indukáltak ezen együttműködési forma egyes elemeit illetően. Az elemek közül most csak *a részvétel és a laikusság/szakmai kompetencia relációira* összpontosítunk.

A részvétel lehetősége a társadalmi gyakorlatok legkülönfélébb szféráiban a modern egyén mint *személylét-státusz felértékelődésének* következtében hallatlanul kitágult: ez a modernitás jól ismert, széles körben elterjedt, az élet minden szféráját átszövő alapjelensége.[3] Az orvos-beteg kapcsolaton és együttműködési formán belül ez a felértékelődés a beteg, illetve a páciens autonómiájának jogi és etikai normájában jut kifejezésre (vö. az 1997-es magyar egészségügyi törvénnyel).[4] Átfogó értelemben az emberi és személyiségi jogok egész skálája jelzi ezt az alapvető társadalomszerkezeti elmozdulást. A páciens autonómiája elismerendő és tiszteletben tartandó – mégpedig az egészségügyi személyzet minden szereplője részéről. Ám ez nem csak jogokkal ruházza fel a beteget/pácienst. Ebben az összefüggésben lép be az *aktív részvétel* szempontja: míg a hagyományos orvoslásban a beteg egészségéért úgyszólván csak az orvosa volt felelős, a modern medicinában a páciens is felelősséggel tartozik saját egészségéért meghatározott feltételek mellett. Ez a változás az eddigi együttműködésben ugyancsak alapvető elmozdulást juttat kifejezésre: az orvos korábbi *osztatlan felelőssége* helyébe a *felelősség megosztása* lép. Ez a felelősségmegosztás nem csak az orvos és a beteg/páciens között érvényesül: a gondozók, a család, a hozzátartozók vagy a törvényes képviselő is belépnek ebbe az együttműködési formába saját felelősségi kompetenciákkal: mindnyájan releváns, de eltérő szempontú és tartalmú tudást képesek hozzátenni a beteg/páciens állapotával kapcsolatos „információs bázishoz".

3 A személylét filozófiai és az autonómia bioetikai elveinek szoros összefüggése mellett érvel Michael Quante fent említett munkáiban.

4 Vö. ehhez az 1997. évi CLIV. törvényt az egészségügyről: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700154.TV (letöltve: 2016. október 12.).

A felelősség megosztása azzal is összefügg, hogy a páciens mint személy elismerésére és tiszteletére épülő betegjogok nem jelenthetik azt, hogy bármit megtehet, bármit igényelhet. Például egy beavatkozásról való döntés több opció fennállása esetén nem lehet irreális, példának okáért egy aránytalanul drága eljárás követelése vagy a páciens egészségére káros beavatkozáshoz való makacs ragaszkodás. A beteg felelősségi kompetenciájának, amiben az aktív részvétele megnyilvánul, megfelelőnek/adekvátnak és arányosnak kell lennie. Ezt a megfelelőséget és arányosságot a felelősség különböző, lehetőleg *minden releváns szempontjának mérlegelésével* lehet kimunkálni. A felelősség megosztásának és ezáltal a résztvevői perspektíva differenciálódásának további aspektusa, hogy a beteg/páciens a modern orvoslásban nem egyetlen orvossal kerül kapcsolatba, hanem különböző szakorvosokkal, szakápolókkal, illetve a különféle technikai-szakmai kompetenciákkal rendelkező alkalmazottakkal is. Vagyis nem csak a beteg/páciens, hanem az orvoslás oldalán is tovább osztódik a felelősség. Ez természetesen nem kínálhat alapot vagy okot arra, hogy a résztvevők másokra mutogassanak. A felelősség megosztásának kritériumai pontosan meghatározandók és előírandók az egészségügyi intézmény működési rendjében.

Az orvos-beteg együttműködés vázolt *differenciálódása* nagy kihívás minden érintett számára – de esély is egyben. Esély arra, hogy a technikailag kibővült opciók közül a páciens számára a leginkább megfelelőt a „közös bölcsesség", azaz az egymás között felosztott és egymással megosztott, kommunikált, különböző elemekből összeálló *tudás* (az orvos, illetve az érintett egészségügyi személyzet szaktudása, a beteg önmegfigyelésének adatai, adott esetben a hozzátartozók tapasztalatai és ezekre alapozott feltevései pl. a beteg értékpreferenciáiról élet és halál határhelyzetében) és az ugyancsak megosztott és kommunikált *felelősség* alapján nagyobb valószínűséggel lehet kiválasztani.

Az aktív részvétel a beteg/páciens részéről azt jelenti, hogy él a *betegjogokkal*. A részvétel előfeltételezi az érintettséget. A beteg nem egy tárgy, amin technikai manipulációt hajtanak végre, hanem *személy,* akinek személy mivoltához nem csak betegjogai tartoznak hozzá, hanem saját biográfiája, saját értékképzetei, saját világnézete is. A beavatkozás az együttműködés egyik csúcspontja. Ebben a domináns aktív részvétel nem a betegé: az orvos (vagy egy team) hajtja végre megfelelő gyakorlatokban. Ám ennek a beavatkozásnak a „tárgya" egy személy, akit éppen e sajátos mivolta révén megilletnek tiszteletben tartandó jogok, így személyiségi és betegjogok. E jogok érvényesek az orvosi kísérletekben önként részt vevő személyekre is. Ily módon a gyakorlatok jogi és etikai *korlátozásai minden résztvevői perspektívát* érintenek.

A beteg nem vagy elsősorban nem a jogai alapján, hanem *saját életútja, életterve, értékei kontextusában* érintett, involvált mindabban, ami vele (passzívan) vagy az ő aktív részvételével történik. Érdekelt (*inter esse*) abban, hogy mi, miért és hogyan történjen. Ez az érintettség vezethet aktív részvételi igényhez, de nem feltétlenül vezet. Ma is sokan vannak, akik nem kívánnak élni betegjogaikkal, hanem inkább az erős paternalisztikus eljárást választják: az orvosra bízzák magukat, adott esetben az életüket. Vagy bizalom az alapja ennek a hozzáállásnak, vagy a hálapénz/paraszolvencia hatékonyságába vetett (vak)hit…

Ha viszont a beteg aktívan akar együttműködni a kezelési folyamatban, akkor az érintettséghez hozzákapcsolódik a *laikus pozíció módosításának szükségessége.* Mert a beteg, akár jogai tudatában lévő páciensként is, mégiscsak laikus, bármennyit is tud a betegségéről, bármilyen intelligens és magasan képzett. A laikusságnak fokozatai vannak. Egy sok tapasztalattal rendelkező kórházi ápoló vagy műtős betegként laikus, de más szinten, mint pl. egy történelemtanár, főleg, ha éppen olyan betegséget szerzett, amellyel korábban már

találkozott munkája során. Laikus a szakorvos (pl. szívsebész) megfelelő szakmai tudásához viszonyítva, de nem olyan laikus, mint az említett tanár. A beteg/páciens/érintett laikusságát hivatott enyhíteni, illetve korrigálni, de semmiképpen nem megszüntetni a törvényben is előírt *tájékoztató beszélgetés*.

A tájékoztató beszélgetés közvetlen célja az orvos részéről a beteg meghatározott kezelésbe való beleegyezésének megszerzése. Ez a gyakorlatban többnyire formális, gyors és mellékes aktus. Pedig a tájékoztató beszélgetés lényege és valódi célja éppen az lenne, hogy maga a beteg értse meg, mi a betegsége, milyen lehetséges beavatkozási opciók vannak, s ezeket családtagokkal vagy más bizalmi személyekkel megbeszélje, mérlegelje, összevesse eddigi életvezetésével, az életéről és terveiről alkotott elképzeléseivel, értékpreferenciáival. A laikus betegben ebben az informálódási, mérlegelő, tanulási folyamatban – vagyis az aktív részvétel menetében – lényegi emocionális, esetleg normatív változások is lezajlanak, amely változások fő vonatkoztatási pontja a saját személye, élete, egészsége és betegsége.

Az a tudás, ami ebben a folyamatban kikristályosodik, a modern medicinában egyre inkább *„hozzáadott értéket”* képvisel. A páciens bevonásának terjedő gyakorlata ugyan nem kínál tudományos megalapozottságú szakmai kompetenciát, mégis nyereség az adott folyamathoz tartozó *egész tudástartomány* számára. A beteg/páciens/érintett a tájékoztatás és az ezt követő önreflexió, illetve normatív és praktikus mérlegelés eredményeként – aktív résztvevőként – kimunkál a saját gyógyulása és közvetve az orvos szakmai tudásanyaga számára is hasznosítható és értékesíthető tudást. Ennek a tudásnak a bevonása az orvos-beteg együttműködésbe az adott, konkrét eset sikeres kezelésére *eleve* több esélyt ad, mint amivel az a beteg rendelkezik, aki feltétel nélkül rábízza magát az orvosra. Ti. az orvosnak nincsenek, többnyire nem is lehetnek ismeretei a beteg biográfiájáról, értékképzeteiről, félelmeiről, élettervéről, azaz betegségének *tényleges kontextusáról,* ami távolról sem azonos pl. a kórházi szoba által nyújtott körülményekkel. A személyes élet kontextusának, azaz a mindenkori konkrét eset tényleges keretfeltételének bevonása ebben az értelemben bővíti/bővítheti az orvos (az egészségügyi személyzet) szakmai kompetenciáján alapuló, a megfelelő gyakorlatokban hasznosítható tudástartományt. Az aktív beteg/páciens tapasztalatainak közlésével, mérlegelési szempontjainak kinyilvánításával, az orvoshoz és a személyzethez intézett kérdéseivel stb. a modern medicina *konstitutív* elemévé válhat és válik. Láthatjuk, hogy ebben a modellben kitüntetett jelentőségű, hogy a *laikus aktív résztevő* legyen. Ezzel szemben a beteg passzív attitűdje révén tudásdeficit keletkezik az adott eset kezelésének várható kimenetelét illetően. A tudástöbblet vagy a tudáshiány nem csak az adott esetet gazdagítja vagy károsítja meg: általánosítható, a modern medicina szakmai kompetenciáinak tartományába beépíthető tudásnyereségről vagy e tudás hasznosításának az elmulasztásáról is szó van.

A páciens aktív részvétele nem más, mint reflektált érintettségének kifejeződése és kommunikálása *egy többszörösen megosztott kooperációs* és megfelelően kommunikált *struktúrában. Az ebben a keretben kifejtett részvétel a modern medicina egyik konstitutív elem*évé vált, *illetve válhat.* Ez a modell annak a részvételértelmezésnek a megerősítésére kínál lehetőséget, miszerint a szakmai kompetencia korántsem azonos az adott szakterület teljes tudástartományával. Egy szakterület, pl. a biomedicinális etika teljes tudástartományába és gyakorlatai többségébe egyre inkább növekvő mértékben bevonásra kerül a szakmailag laikus, de saját életkontextusait tudatosító, kommunikáló aktív résztvevő az általa kimunkált tudásterülettel együtt. Ezen a tudásterületen viszont a beteg/páciens – a szakmailag laikus – rendelkezik elsődleges tudáskompetenciával. A tudásformák, -kompetenciák és felelősségek osztódásának és multiplikálódásának vagyunk tanúi és résztvevői egyben.

Hivatkozott irodalom

Rózsa Erzsébet (2016): Orvos-beteg/páciens kapcsolat – változó medicinális és társadalomi kontextusban. In *Az autonómia és határai. Kortárs német és magyar bioetikai írások*. Annette Duffner, Kőműves Sándor és Rózsa Erzsébet (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 219–242.

Quante, Michael (2010 [2002]): *Személyes élet és emberi halál*. Rózsa Erzsébet és Loboczky János (szerk.). Eger: Líceum.

Sass, Hans-Martin (2006 [1989]): Einführung. In uő (szerk.) *Medizin und Ethik*. Stuttgart: Rerclam Verlag, 5–16.

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről. Interneten: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700154.TV (letöltve: 2016. október 12.).

Nagy Károly Zsolt

Az értelmezés alázata

Reflexiómat a kérdés második, a válasz érvényességi körét lehatároló részével kezdem. Református teológus és kulturális antropológus vagyok, elsődleges kutatási területem a lokalitások létrejötte, működése, és ennek összefüggésében a református felekezeti identitás változásának – történeti kontextusokba ágyazott, de hangsúlyosan jelenkori – vizsgálata. Többszörösen „saját kultúrájában kutató" antropológus vagyok tehát, olyan kutató, aki – mint egyik tanárom, Bán András egy szemináriumán megjegyezte – „figyeli magát, amint épp magát figyeli". Az antropológus legfontosabb kutatási eszköze saját maga, a reflexió így számomra létfeltétel és létállapot egyszerre. Alkalmazott módszereimet pedig ez a sajátos kutatási terület éppúgy meghatározza, mint azok a kontextusok, amelyekből kérdéseim, problémafelvetéseim táplálkoznak. Ez persze közhely.

Viszonylag hosszabb utat bejárva jutottam el a monódikus társadalomtudományi szövegtől előbb a vizuális antropológia felvetéseihez és módszereihez (elsősorban a képekre és vizuális reprezentációkra építő terepmunka-technikákat [Bateson és Mead 1942; Collier és Collier 1986; Kunt 1995; Bán és Biczó 2000; Bán 2008], illetve a képi vagy „képekben való" gondolkodást [Nyíri 2001] értve ezalatt, majd a hypertext vagy hypermedia [Dicks, Mason, Coffey és Atkinson 2005; Pink, Horst, Postill, Hjorth, Lewis és Tacchi 2015]) és – a Luke Eric Lassiter (2005) munkáiból megismert – *collaborative ethnography,* valamint a kommunikáció participációs elméletének alkalmazásához. A szerkesztők kérdése elsősorban a kollaboratív módszerrel kapcsolatos tapasztalataimra vonatkozik, ugyanakkor ezek együtt határozzák meg kutatói látásmódomat, s ahogy kutatás közben, úgy itt sem tudom igazán szétválasztani ezeket a módszereket. Esetemben persze inkább kísérletről, az adekvát kutatási eszköztár – jelenleg is folyó – kereséséről van szó, mint egy minden részletében kikristályosodott módszertan alkalmazásáról vagy kifejlesztéséről.

Jóllehet feladatom az, hogy a gyakorlat és a tapasztalat felől közelítve válaszoljak a kérdésre, e gyakorlatot erősen meghatározza az is, ahogyan kutakodásaim tulajdonképpeni tárgyáról, a kultúráról gondolkodom, így röviden, úgy a teljesség, mint a részletes érvelés igénye nélkül, erről fogok először írni.

A kultúrára úgy gondolok, mint egy társadalmi csoport közösen és kölcsönösen birtokolt problémamegoldó felkészültségeinek olyan korpuszára, mely a csoportot meghatározó társadalmi kommunikáció különböző színterein, az adott folyamatban részt vevő ágensek identitásában adott felkészültségek mentén konstituálódik. A kultúra és az ágens identitása egymást kölcsönösen meghatározzák. Az ágens élete során számos problémamegoldásban vesz részt, ezek közt természetesen vannak más, nem társadalmi jellegűek is. Ezeknek a tapasztalatai mentén épül fel a saját identitása (mint sajátvilága), és részvételeinek mentén a saját, összetett képe a kultúráról. Az ágens számára ez a részvételek sorozataiban létrejövő s a részvételre vissza is ható kép többnyire hézagmentes. Ezzel szemben egy-egy színtéren cselekvőként (aktorként) részt vevő ágens identitásából csupán a relevánsnak ítélt felkészültségeket mozgósítja, s a kultúrának is csupán az adott probléma perspektívájából látható elemei válnak explicitté.

„Kultúra" szavunk ennek ellenére valamiféle osztatlanságot és egységet sugall. Egyrészt így használjuk azokra a tudásokra, melyek egy adott színtéren, annak perspektívájából az ott jelenlévő ágensek számára elérhetőek, s amelyek végül is valamiféle kohéziós – problémamegoldó – tényezőként működhetnek. Ugyanakkor a kultúrára sokszor úgy is gondolunk, mint az adott színtéren kívül is létező, elérhető, belátható tudáskorpuszra, ami valamilyen módon összeköti az adott társadalmi csoport tagjait, illetve összeköti, történeti és topográfiai értelemben is egymáshoz kapcsolja a társadalmi kommunikáció különböző színtereit. Leginkább ezt a konstrukciót nevezzük kultúrának. Ez a kultúra azonban konstrukció. Olyan konstrukció, mely alapvetően az ágens számára létezik, ám létezését az ágens(ek) feletti szinten is bizonyítani, éreztetni stb. kell. Ez külön probléma, melynek mentén külön színtéren jöhet létre olyan kollektív ágens (pl. egy felekezeti közösség vagy a nemzet), melynek sajátvilágát (identitását) az ilyen problémamegoldások határozzák meg. Ezt a konstrukciót tehát meghatározott színtereken mi magunk teremtjük meg, s ennek a tudása magának a kultúrának is része. Ugyanígy a kultúra része annak ismerete is, hogy többnyire milyen színterek gondolhatók el és hozhatók létre, s így ezek a színterek végső soron jellemzik magát a kultúrát.

A kultúra kölcsönös tudás. A kultúra kutatójának feladata – vagy inkább lehetősége – az, hogy ebből a tudásból részesedjen.[1] A kutató azonban nem fér hozzá magához a kultúrához, csak ezekhez a színterekhez – már amelyikhez és amennyire. Kutatóként ezeket a színtereket vizsgálom és ezeknek a színtereknek próbálok részesévé válni, illetve próbálom rekonstruálni őket s a rajtuk megjelenő ágenseket, felkészültségeket, ezek kapcsolatrendszerét. A rekonstrukció közege esetemben nem egy szöveg, hanem egy – többnyire online is elérhető – hipermédiás környezet. A laikus munkatárs – nem jó kifejezés, de nem nagyon tudok jelenleg jobbat – számomra az, aki ebben a rekonstrukcióban részt vesz, s akit az különböztet meg az adatközlőtől, hogy tudatosan reflektál magára a helyzetre és a folyamatra, illetve vállalja önmagát a rekonstrukció virtuális színterein.

Az eddigiekből is látható, hogy a kutatói munka súlypontját számomra a részesedés jelenti, s a laikus munkatársak jelentőségét is elsősorban ebben a részesedésben játszott szerepükben látom. A problémát nyilvánvalóan számos irányból, elméleti vagy módszertani tradíció felől meg lehet közelíteni, számomra azonban a kiindulási pontot a vizuális antropológia egyik klasszikus műve, Gregory Bateson és Margaret Mead 1942-ben megjelent

1 Most nem írok arról, hogy ehhez a képlethez hozzátartozik az is, hogy a kutató tudása is részévé válik vagy válhat annak a színtérnek, amelyet kutat.

Balinese Character – A Photographic Analysis című munkája jelenti. A könyv alapjául szolgáló terepmunkájukról egy helyen Mead a következőket mondta: „Mikor a terepmunkánkat terveztük, eldöntöttük, hogy sokat fogjuk használni az álló- és mozgóképeket. Gregory az elkövetkező két évre hetvenöt tekercs[2] filmet vásárolt Leicajához. Azután egy délután azt tapasztaltuk, hogy miközben egy negyvenöt perces, szokványos megfigyelést végeztünk szülőkről és gyerekekről, Gregory három teljes tekercs filmet lőtt el. Először egymásra néztünk, azután a jegyzeteinkre, majd később a képeke, melyeket, miután Gregory a városban egy kínainál kidolgoztatott, gondosan katalogizáltunk és egy nagy kartonra erősítettünk. Nyilvánvaló volt, hogy egy választóvonalhoz értünk (…) De döntést hoztunk. Gregory hazaírt az újonnan kifejlesztett gyors winderért, ami lehetővé tette, hogy nagyon gyors egymásutánban készüljenek felvételek" (Mead, idézi Hagaman 1995: 93).

Bateson sötétkamrafilmet is rendelt, amit ő maga vágott azután megfelelő hosszúságra és kazettázott be, laborfelszerelést is hozatott, többek közt egy tízfilmes negatívhívó tankot, aminek köszönhetően egy este akár 1600 felvételt is előhívhatott. A fotóanalízis módszere így költséghatékonyabb és gyorsabb is lett. Az előre jól megtervezett terepmunka-technika gyors megváltoztatása mögött azonban nem csupán a gazdaságossággal kapcsolatos megfontolások álltak. A munka során készített felvételek mennyiségének megnövekedése, a képkészítés módjának megváltozása és a helyben történő kidolgozás igénye tulajdonképpen arra a változásra utal, mely tapasztalataik nyomán a képek ismeretelméleti státuszában bekövetkezett.

Mind Mead, mind Bateson gondolkodására jelentős hatással volt a riportfotó akkoriban kibontakozó műfaja, ugyanakkor Bateson úgy gondolta, hogy az ilyen attitűddel készült képek teljesen alkalmatlanok a kutatásra. Ennek okát elsősorban abban látta, hogy a fotográfus tudatosan választja ki az expozíció pillanatát, még akkor is, ha „elkap" valamit, hiszen a fejében már „ott van a kép", amit azután a látványban is keres. Van egy előzetes elképzelése arról, hogy a fotografált esemény miért fontos, ezt a fontosságot mely részletek, szereplők és pillanatok kiemelésével, milyen látószögekből lehet hangsúlyozni. Az így készült jól időzített képek viszont legfeljebb illusztrációi, de semmiképpen sem forrásai lehetnek egy kutatásnak. Ez a felismerés vezette arra, hogy a legjellemzőbb pillanatok és nézőpontok rögzítése helyett arra törekedjen, hogy az eseményeket minden tekintetben leginkább „általánosságukban" tudja megragadni képein. Így a kiválasztott eseményekről, tárgyakról lehetőleg folyamatosan a lehető legtöbb felvételt készítette. A Mead által említett 45 perces megfigyelés folyamán például kb. 22 másodpercenként készített felvételeket. Valószínűleg erre a fényképező magatartásra gondolt Bateson, mikor a könyv bevezetőjében leszögezte, hogy az a fajta képkészítés, amit itt megpróbált megvalósítani, gyökeresen eltér a dokumentarista képkészítéstől (Bateson és Mead 1942: 49). A felhúzható motoros filmtovábbító szerkezet (*winder*) pedig a kor technikai színvonalán az egyedüli lehetőség volt arra, hogy a felvételek gyors egymásutánban készüljenek, s a fényképanyag ne, vagy csupán a lehető legkevésbé tükrözze a fényképező kutató döntését a rögzített *pillanat* relevanciájáról (Bateson és Mead 1942: 50).

A változás azonban nem csupán a képkészítő kutatói attitűdöket, hanem a kép „olvasásának", értelmezésének kutatói attitűdjét, illetve a képnek az etnográfiai tudás létrehozásában játszott szerepét is érintette. Az álló- vagy mozgóképek készítése mindkettőjük számára fontos kiegészítője volt a jegyzetelés technikájának, hiszen jelentős mértékben hozzájárult

---

2 Egy tekercs akkor 40 képkockára volt elég.

ahhoz, hogy egy-egy terepszituációt a lehető legteljesebb mértékben s a helyzet komplexitását lehetőség szerint a legjobban megragadva tegyenek megfigyelhetővé, elemezhetővé. A kamerák azonban számukra – pl. a két Collier későbbi ajánlásától eltérően – nem az adatszerzés elsődleges eszközei voltak. Az elkészült képek nagyszámú mintaként sorozatokká szerveződve, más típusú adatokkal szoros kapcsolatban egy többszörösen összetett vonatkozási rendszer részeként kerültek többszintű értelmezésre. Így váltak kinyerhetővé belőlük bizonyos adatok.

A módszer alapvető újítása a tereptapasztalat sokrétűségének az egymással vonatkozási rendszert alkotó különböző természetű adatok és megfigyelések sokrétűségükben történő tükrözése volt, s ehhez kapcsolódott egyrészt az „émikus" képek beemelése az említett rendszerbe, másrészt egy többszörösen interaktív kutatói magatartás alkalmazása. Bateson az elkészült képeket vagy filmeket nem csupán helybéli titkárának, tanácsadójának mutatta meg, hanem egy kézi vetítőberendezéssel azoknak is, akikről készítette, és a közösség más tagjainak is. A falu lakói pedig kommentálták a látottakat, például kifejtették, hogy a lefilmezett illető szerintük ténylegesen transzban volt-e vagy csak szimulált. Bateson ezeknek az interaktív akcióknak nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint maguknak a filmeknek, hiszen segítségükkel olyan információkhoz juthatott, melyekhez a vizuális anyagokat vagy az interjúkat elemezve nem jutott volna el. Ennek az általa is reflektált módon interaktívnak nevezett kutatásnak további szintjeit jelentik a Balin akkoriban élő, és velük szoros kapcsolatban álló művészekkel, majd a terepről hazatérve más kutatókkal folytatott eszmecserék. Végül egy sajátos interaktív játékra szólítják fel az olvasót is a könyv megannyi kereszthivatkozásával, s így teszik őt is részévé a kultúrafeltáró folyamatnak.

A módszer e nagyon hiányos áttekintéséből is egyértelműen látszik, hogy a Bateson és Mead által bevont személyek – azzal együtt, hogy nagyon különböző jellegű és mértékű volt részvételük – nem tekinthetők a szó mai értelmében vett „laikus munkatársaknak". Többségük egyszerű adatközlőként volt jelen a kutatási folyamatban, annak is inkább csak egy-egy stádiumában. Nem, vagy csak ritkán reflektáltak a saját szerepükre. A kutatói koncepció egészére nem volt rálátásuk és beleszólásuk sem volt abba. Nem vettek részt a kutatás problémájának kijelölésében, illetve a kutatók nem az ő problémáik megoldásába vonódtak be, és semmilyen kapcsolatuk nem volt az elkészült elemzéssel. Hozzájárulásuk legfontosabb dimenziója a kutató és a kutatott közösség párbeszédére alapozott kontroll volt, illetve az, ahogyan az illusztratív szerepkörből kilépve – pontosabban: az etnográfus által kivezetve – bekapcsolódtak a kutatók által vizsgált társadalmi jelenségek értelmezésének, a jelentésalkotásnak a folyamatába. Az alkalmazott antropológiák felől nézve mindez természetesen nem sok, bár az 1930-as évek antropológiai gyakorlata felől nem is kevés. A lényeg ugyanakkor nem ez. Tíz-egynéhány éves tapasztalatom szerint többnyire nagyon ritkán és nagyon nehezen érhető el, hogy azok, akiknek a segítségével a kutató a kultúrát alkotó tudásokban részesedni óhajt, ténylegesen „laikus munkatársakká" váljanak.

Ez a probléma pedig nem csak a „hagyományos" értelemben vett etnográfiai kutatások során jelentkezik, hanem az alkalmazott vagy akcióantropológia körébe tartozó, illetve a „laikus" részvételre ezeknél kevésbé intenzíven építő, interaktív módszereket alkalmazó kutatások esetében is. Sokszor az emberek nem akarnak együttműködni vagy a legkevésbé velünk akarnák ezt tenni, hiányzik a bizalom, a kutató olyan játszmák kereszttüzébe kerül, melyek ellehetetlenítik a felkészültségek megosztásának kölcsönösségét, vagy éppen azok, akiket munkatársként kezelnénk, folyamatosan visszaosztják ránk a „nagy fehér főnök" sze-

repét. Vannak természetesen technikák, melyek segítenek ezek és a számtalan más, nem említett probléma leküzdésében, ugyanakkor arra is fel kell készülni, hogy ezek mégsem működnek hatékonyan. A kölcsönösség és a részesedés ráadásul nyilvánvalóan nem is megy egyik pillanatról a másikra, hanem egy folyamat eredménye lehet, amint az is egy hosszú folyamat eredménye, hogy a társadalomtudományokban „adatközlők" helyett gyakran „laikus munkatársaink" lesznek (vagy valami hasonlónk).

Ennek a folyamatnak az első lépései közt lehet helye annak, ha a jelentésalkotás Mead és Bateson mentén felvázolt interaktív folyamatába be tudjuk vonni azokat, akikre leendő „laikus munkatársainkként" tekintünk. Néha – vagy inkább: sokszor – nem is nagyon jutunk ennél tovább. Ennek az együttműködéssel kapcsolatos hosszú távú jelentősége mellett azonban megvan az a nagyon konkrét haszna is, hogy olyan tudásokra tehetünk szert, melyek az aktív vagy reaktív módszerek alkalmazásával rejtve maradnának előttünk.

Hivatkozott irodalom

Bán András (2008): *A vizuális antropológia felé*. Budapest: Typotex.

Bán András és Biczó Gábor (2000): Kutató tekintet. Képaláírás egy talált fotográfiához. *Magyar Lettre Internationale* (38). Interneten: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/ban.htm (letöltve: 2016. október 15.).

Bateson, Gregory és Margaret Mead (1942): *Balinese Character. A Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences.

Collier, John és Macolm Collier (1986): *Visual Anthropology. Photography as a Research Method.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Dicks, Bella, Bruce Mason, Amanda Coffey és Paul Atkinson (szerk.) (2005): *Qualitative Research and Hypermedia.* London: Sage.

Hagaman, Dianne DiPaola (1995): Connecting Cultures. Balinese Character and the Computer. In *Cultures of Computing.* Susan Leigh Star (szerk.). Oxford: Blackwell's Publishers, 85–102.

Kunt Ernő (1995): *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc – Budapest: Árkádiusz.

Lassiter, Luke Eric (2005): *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.

Nyíri Kristóf (2001): Mentális képek mint teoretikus konstrukciók. *Magyar Tudomány* 48/108(10): 1226–1229.Interneten: http://www.matud.iif.hu/01okt/nyiri.html (letöltve: 2016. október 15.).

Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis és Jo Tacchi (szerk.) (2015): *Digital Ethnography. Principles and Practice.* London: Sage.

Kelemen Eszter

Tudós és nem tudós szakértők az ökoszisztéma-szolgáltatásokról: párbeszéd a fenntarthatóbb tájhasználat érdekében

Számomra a kutatói lét egyik legnagyobb vonzerejét a világ megismerése jelenti: feltárni, hogy különböző társadalmi csoportokból és élethelyzetekből nézve miként értelmezhetők a természetben és a társadalomban zajló folyamatok, és ennek segítségével megérteni a természet és a társadalom sajátos kapcsolatrendszerét. Úgy vélem, egy társadalomtudós számára nincs egyetlen létező, objektív igazság, amely teljességgel megismerhető. Minden ember kicsit másként látja a világot, mindenki rendelkezik egy saját, személyes valóságértelmezéssel, amelyek közül egy a kutatóé. Ezekből az eltérő valóságértelmezésekből, mint egy mozaik apró darabjaiból, rakható ki az a kép, amely a legjobban jeleníti meg a valóság ezerarcúságát. A kutatói lét ezeknek a mozaikdarabkáknak a keresését, leporolását és összeillesztését jelenti számomra. A mozaik készítése személyes élvezetet nyújt a mind teljesebb kép megismerése révén, de egyben eszköz is a kirakott kép visszatükrözése által. Azt vallom, hogy a kutatás – a benne való részvételen, az eredmények visszajuttatásán és a résztvevőkkel való közös értelmezésén keresztül – eszköze a szemléletformálásnak, a status quóra való reflektálásnak, s hosszabb távon akár a személyes fejlődésnek vagy egyes társadalmi, döntéshozatali folyamatok átalakulásának is. A kutatás tehát számomra nem csupán a megismerés lehetősége miatt fontos, de a benne rejlő válozʼ(tat)ási potenciál miatt is.

Személyes kutatási hitvallásom arról, hogy miért és hogyan szeretek kutatni, nem elválasztható attól, hogy mit is kutatok. Kutatómunkámban évek óta központi helyen szerepelnek az ökoszisztéma-szolgáltatások – azok a kézzelfogható és nem kézzelfogható javak, amelyeket a természet biztosít a társadalom számára, s amelyek hozzájárulnak jóllétünk fenntartásához és növeléséhez (pl. a természetből nyerhető élelmiszer, a levegőminőség szabályozása, vagy a természetben való lét pihentető szerepe, identitásunkat formáló ereje) (Kelemen 2014). E fo-

galom szándékoltan határközi: összeköt tudományos diszciplínákat (természet- és társadalomtudományokat), tudós és nem tudós szakértőket (kutatókat, döntéshozókat, tájhasználókat és a tájban élőket) (Kelemen és Pataki 2014). Lehetővé teszi továbbá, hogy megértsük az emberi létezés ökológiai alapjait, és hogy – (f)elismerve a bennünket körülvevő természet kulcsszerepét a jóllétünkben – tudatosabb döntéseket hozzunk. Mivel az ökoszisztéma-szolgáltatások a természet és a társadalom határmezsgyéjén helyezkednek el, vizsgálatuk során is szükséges az egymásba ágyazott természeti és társadalmi rendszerek kölcsönhatásait figyelembe venni, hiszen e rendszerkapcsolatok, akár szándékoltak, akár nem, hatnak az ökoszisztéma-szolgáltatásokra, és rajtuk keresztül (is) a társadalmi jóllétre. Ráadásul miközben az elnevezés tudományos és sok esetben idegen a helyi társadalmi kontextusoktól, maga a jelenség helyi, táji szinten, a társadalomba ágyazottan figyelhető meg. Valódi ökológiai rendszerek (pl. egy tó vagy egy mező komplex élővilága és folyamatai) állítják elő, sokszor a helyi tájhasználók beavatkozásai révén (vagy éppen ellenére) azt a szolgáltatást, amely a helyi közösség és a tágabban értelmezett társadalom jóllétét különböző módokon szolgálhatja, attól függően is, hogy ki miként észleli és értelmezi. Az ökoszisztéma-szolgáltatások vizsgálatában tehát megkerülhetetlen, hogy a különböző tudásrendszerek és világnézetek felé nyitottan, integráló szándékkal tekintsünk, s a kutatás során párbeszédet kezdjünk a szolgáltatások használóival, fenntartóival, haszonélvezőivel stb. (Díaz et al. 2015).

Az ökoszisztéma-szolgáltatások sajátosságait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy e jelenségek nehezen vizsgálhatók a pozitivista tudomány hagyományos megközelítéseivel – máshol kell tudományfilozófiai kapaszkodót találnia a témát kutatóknak. Számomra e kapaszkodót a posztnormál tudomány (Funtowicz és Ravetz 1994, 2003) ideája jelenti. A posztnormál tudomány szakít a tudomány értéksemleges felfogásával: beemeli az alapvető kutatási témák közé az elvi keretek és értékek vizsgálatát, és elvárja a kutatóktól alapvető értékelkötelezettségük explicitté tételét. Elismeri, hogy a komplex és bizonytalan problémák megoldására nem létezik egyetlen tökéletes válasz, más-más perspektívából nézve más-más megoldás adható. Szükséges tehát a kutatás során a módszertanok sokféleségére építeni, azaz metodológiai pluralizmust alkalmazni, valamint szélesebb kört bevonni a megoldás folyamatába, azaz a kutatást interdiszciplináris keretek közé helyezni. A posztnormál tudomány elfogadja továbbá, hogy a vizsgált problémák jellegéből fakadóan elmosódik a szakértői és a laikus tudás közötti határvonal (egyszerre lehetünk szakértők a probléma egyik vonatkozásában és laikusok egy másikban), a hagyományos ökológiai tudás és a helyi tudás szerepe felértékelődik. Ez pedig azzal jár együtt, hogy a tudományos diszciplínák együttműködésén túl a laikusok – állampolgárok, civil szervezetek – is a kutatási folyamat résztvevői lesznek, a kutatás transzdiszciplinárissá válik. A társadalmi részvétel megjelenése a kutatásban a tudomány demokratizálásához vezet, ami nemcsak a jelen kor társadalmi berendezkedésének és demokráciaképének felel meg jobban, de a vizsgált problémákra – esetünkben az ökoszisztéma-szolgáltatások megőrzésére – is megalapozottabb és elfogadottabb válaszokat ad, mint a Thomas Kuhn-i értelemben vett normál tudomány (Ravetz 2004).

A nem tudós szakértők bevonása az ökoszisztéma-szolgáltatások kutatásába tehát elvi és gyakorlati alapon is indokolható – de vajon hogyan valósítható meg? A Környezeti Társadalomkutatók Csoport (ESSRG) tagjaként az elmúlt 10 év során több magyarországi tájegységben (pl. Kiskunság, Őrség, Szatmár-Bereg) vettem részt közösségi részvételen alapuló ökoszisztéma-szolgáltatás értékelésében. Az általunk kialakított és folyamatosan fejlesztett értékelési folyamat (Kelemen et al. 2014) a legfontosabb helyi tájhasználók személyes meg-

keresésével, félig strukturált vagy mélyinterjúk készítésével indul. A kvalitatív, feltáró-megértő jellegű kutatási fázis során nem csupán az ökoszisztéma-szolgáltatásokra irányuló helyi vagy hagyományos tudást tudjuk feltárni, de a természet-társadalom kölcsönhatások tágabb rendszere is megérthető: megalkotható az adott terület sajátos ökoszisztéma-szolgáltatásának leltára, amely a szolgáltatások változásáról, jóllétre gyakorolt hatásáról és legfőbb értékdimenzióiról, valamint a vakfoltokról is tudósít. Az ökoszisztéma-szolgáltatások listáját alapul véve végezhetjük el az ökoszisztéma-szolgáltatások rangsorolását, a helyi közösség számára legfontosabbak kiválasztását, amelyekre részletes ökológiai vizsgálatok végezhetők, és amelyek megőrzése a tájhasználat jövőbeni tervezésekor figyelembe vehető. E fázisban vagy fókuszcsoportokat, vagy kérdőíves kutatást alkalmazunk, mindkettőt fényképes tabló segítségével. Míg előbbi esetben az ökoszisztéma-szolgáltatások közösségi értékelése diskurzusban valósul meg (azaz teret nyitunk az egymástól való tanulásnak, a preferenciák és értékek közös formálásának), utóbbi esetben egy nagyobb mintán statisztikailag elemezhető adatokat gyűjtünk az egyéni preferenciákról. Bármelyik utat is követjük az értékformáló szakaszban, a kiválasztott ökoszisztéma-szolgáltatások ökológiai vizsgálatát, modellezését követően eljutunk a problémamegoldó fázisba. E szakaszban mindazt a tudást, ami addig a kutatási folyamat során a társadalmi-természeti kölcsönhatásokról keletkezett, visszaadjuk a helyi közösségeknek, s különböző részvételi technikák, műhelymunkák segítségével „újratervezésre", a konfliktusok megoldására, jövőképkeresésre ösztönözzük a folyamatba bevont érintetteket (elsősorban a legfőbb tájhasználó csoportokat).

A fent ismertetett kutatási folyamat mindhárom lépésében lehetőséget ad a helyi nem tudós szakértőkkel való párbeszédre – tudásuk, véleményük, érzéseik megismerésére, közös tudás létrehozására –, ám a folyamat irányításában feltételezi a kutatók vezető szerepét. A posztnormál tudomány ideája azonban problémavezérelt kutatásra ösztönöz: olyan folyamatra, ahol a nem tudós résztvevők nem csupán adatközlők és a kutatási eredmények befogadói, de magának a kutatásnak is aktív alakítói, hiszen az eredmények hasznosulása csak így garantálható. Az OpenNESS EU FP7-es nemzetközi kutatás keretében zajlott legutóbbi ökoszisztéma-szolgáltatás értékelése során ennek megfelelően egy lépéssel továbbmentünk a nem tudós szakértők bevonásában. Helyi szakértők részvételével megalakítottunk egy ún. „Tanácsadó Testületet", amely a kutatás teljes folyamatát végigkísérte a probléma megfogalmazásától a különböző módszerek alkalmazásán át az eredmények közös értelmezéséig (OpenNESS 2016). A Tanácsadó Testület tagjai változatos szakmai háttérrel (agrár-szaktanácsadói, erdőgazdálkodói geológusi, hidrológiai, jogi, közösségfejlesztési, természetvédelmi, vízgazdálkodási) és a helyi társadalmi és ökológiai kontextus alapos ismeretével rendelkeztek. A velük való rendszeres egyeztetés egyfajta „valóságkontrollt" jelentett a projekt számára: a módszerek és az eredmények kritikai felülvizsgálata növelte a kutatás érvényességét és gyakorlati relevanciáját, s ezzel együtt a kutatási cél – a fenntarthatóbb jövőbeli tájhasználat irányába való elmozdulás – elérését. A közös munka azonban nem csak az eredményekre, hanem a résztvevőkre is – kutatókra és szakértőkre egyaránt – hatott. A kutatás terepi szakaszának két éve alatt kialakult egy közös nyelv és közös valóságértelmezés, ami nagyfokú nyitottságot, a közösségi érdekek előtérbe helyezését követelte meg. Toleranciát és odafigyelést adtunk és kaptunk, tanultunk egymásról és magunkról is e folyamatban. Tárgyi tudásunk (pl. a tudományos jelenségek értelmezése, a helyi, táji léptékű folyamatok megértése révén) bővült, de közben problémaértelmezésünk is változott, befogadóbb és elfogadóbb lett. Mindez a közös kutatás transzformáló erejére világít rá (Bela et al. 2016).

E transzformáló hatásmechanizmusba szervesen illeszkedik a használt kutatási módszerek és a bevonási gyakorlat kritikai felülvizsgálata, a bevált megközelítések megkérdőjelezése. Az OpenNESS kutatás során a kritikai reflexió a bevont társadalmi csoportok bővítésére ösztönzött. Felmerült ugyanis a kérdés, hogy a jövőbeli tájhasználat kialakításában kik a valódi érintettek: kik azok, akiket a jövőbeli tájhasználatot érintő kérdések ténylegesen befolyásolni fognak, s van-e szavuk ezeknek az érintetteknek a kutatás fent leírt folyamatában? Kétségtelen, hogy a jelen döntéshozói csak rövid- és középtávon szembesülnek a tájhasználati döntések következményeivel. Az ökológiai folyamatok azonban sokszor évtizedek múlva, többszöri visszacsatoláson, áttételen keresztül hatnak vissza a társadalomra, eltávolítva ezáltal a döntéshozókat a következmények viselőitől. A jelenbeli tájhasználati döntések valódi érintettjeit tehát a következő generációkban kell keresnünk. A gyerekek bevonása az őket érintő kutatási kérdésekbe elvi és morális alapon indokolt (lásd pl. az ENSZ Gyermekjogi Egyezmény 12/1. bekezdését; UN 1989), s a gyermekszociológia terén módszertanilag gazdagon alátámasztott (Mayaba és Wood 2015; Punch 2002). Az OpenNESS kutatás során ezekre az alapokra építkezve vontuk be a helyi általános iskolák tanulóit a folyamatba egy rajzversenyen keresztül. Az elkészült alkotásokat a felnőtteknek szervezett műhelymunkákon kiállítottuk, s a rajzok elemzéséből nyert általános megállapításokat megosztottuk a résztvevőkkel, így erősítve fel a gyerekek hangját a közös jövőtervezési folyamatban. A rajzversenyen részt vevő gyerekek két kategóriában négy-négy díjat kaptak, s rajzaikat az egyik térségi művelődési házban és az egyik település iskolájában is kiállították. A gyerekek bevonása azonban még így is ad hoc és részleges maradt – míg a többi érintettel kiegyensúlyozott párbeszédet alakítottunk ki, a gyerekek rajzaikat s a rajzokba foglalt érzéseiket, vágyaikat, reményeiket anélkül adták a kutatáshoz, hogy az számukra kézzelfogható eredménnyel, közös tanulással járt volna. A nem tudós szakértők körének kitágításával tehát a bevonás módszertani és morális szempontból is egyre újabb kihívások elé állítja a kutatót.

Írásom lezárásaként szeretnék visszakapcsolódni a nyitó gondolatokhoz, személyes értékelkötelezõdésemhez a kutatásban, s reflektálni arra, hogy a nem tudós szakértők bevonása miként hatott rám és a kutatáshoz való viszonyomra. Az elmúlt években a részvételi kutatásoknak számos nehézségével szembesültem; megtapasztaltam a gyenge résztvevői motivációk, a fásultság, a tétnélküliség kutatásra gyakorolt hatását csakúgy, mint a folyamat „meghackelését", a személyes érdekek követésének kizárólagosságát, a kiegyensúlyozatlan hatalmi viszonyokból fakadó torzítást. A nehézségek megvilágították számomra a kulturális-társadalmi beágyazottság szerepét, ami nem csupán a kutatás folyamatát, de az egyéni és közösségi döntési helyzetekben való működésünket is befolyásolja. Megtapasztaltam ugyanakkor azt is, hogy a véleménynyilvánítás és a nyílt, érvekre építő (*deliberatív*) vita lehetőségének megteremtése sokakra hat pozitívan, visszaigazolva addigi törekvéseiket, vagy elindítva őket az érzékenyebbé válás, a közös felelősség vállalása irányába. Mindezek által a részvételi kutatás nehézségei kihívássá, inspiráló erővé váltak számomra; a kutatás mind alapvetőbb demokratizálása irányába vittek. Tanulási folyamat ez a magam számára is, ahol az érzékenységben, az odafigyelésben, a felelősségvállalásban való fejlődés legalább annyira érvényes rám, mint a kutatás többi résztvevőjére. Folyamatos kísérletezés és reflexió, a külső és a belső visszajelzések figyelése és az azokon alapuló finomhangolás jellemzi kutatómunkámat, amelynek sikerét legalább annyira meghatározza a folyamat jellege, mint az eredmények „jósága". Ha megkérdeznék tőlem, hogy fáradságos-e, válaszom kétségkívül igen volna. De mindenképpen hozzátenném azt is: megéri!

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom annak a több száz nem tudós szakértőnek, helyi lakosnak, tájhasználónak, akik időt és energiát szántak arra, hogy kutatásainkban részt vegyenek, s részvételükkel az inspiráció és a közös tanulás forrásaivá, részeseivé váltak. Köszönöm a Környezeti Társadalomkutató Csoport (ESSRG) tagjainak, különösen Pataki Györgynek, Balázs Bálintnak és Bela Györgyinek, valamint az OpenNESS kutatás terepi szakaszába bekapcsolódó kutatótársaimnak, köztük elsősorban Lazányi Orsolyának, Kalóczkai Ágnesnek és Megyesi Boldizsárnak a közös munkát, az építő visszajelzéseket és módszereink közös fejlesztését. Az esszében bemutatott kutatási folyamat az OpenNESS EU FP7 (grant agreement no: 308428) keretében valósult meg.

Hivatkozott irodalom

Bela Györgyi et al. (2016): Learning and the Transformative Potential of Citizens Science. *Conservation Biology* 30(5): 990–991. Interneten: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cobi.12762/epdf (letöltve: 2016. október 18.).

Díaz, Sandra et al. (2015): The IPBES Conceptual Framework – Connecting Nature and People. *Current Opinion in Environmental Sustainability* 14: 1–16. Interneten: http://ac.els-cdn.com/S187734351400116X/1-s2.0-S187734351400116X-main.pdf?_tid=74ed70c2-c39b-11e6-9a79-00000aab0f27&acdnat=1481898493_6240c16f4a142c9a64301e7c78acd6ba (letöltve: 2016. október 18.).

Funtowicz, Silvio és Jerome R. Ravetz (1994): The Worth of a Songbird. Ecological Economics as a Post-normal Science. *Ecological Economics* 10(3): 197–207.

Funtowicz, Silvio és Jerome R. Ravetz (2003): Post-normal Science. In *Online Encyclopedia of Ecological Economics*. International Society for Ecological Economics (szerk.). Interneten: http://isecoeco.org/pdf/pstnormsc.pdf (letöltve: 2016. szeptember 10.).

Kelemen Eszter (2014): *Az ökoszisztéma szolgáltatások közösségi részvételen alapuló, ökológiai közgazdaságtani értékelése*. (Doktori disszertáció.) Budapest: Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola. Interneten: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=12462.

Kelemen Eszter és Pataki György (szerk.) (2014): *Ökoszisztéma-szolgáltatások. A természet- és társadalomtudományok metszéspontjában*. Gödöllő – Budapest: Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet – Environmental Social Science Research Group (ESSRG). Interneten: http://www.essrg.hu/ecoservice/dok/Kelemen_Pataki2014.pdf (letöltve: 2016. szeptember 13.).

Kelemen Eszter, Pataki György et al. (2014): A nem pénzbeli értékelési módszerek kontextusfüggő alkalmazásának tapasztalatai. In *Ökoszisztéma-szolgáltatások. A természet- és társadalomtudományok metszéspontjában*. Kelemen Eszter és Pataki György (szerk). Gödöllő – Budapest: Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet – Environmental Social Science Research Group (ESSRG), 58–77.

OpenNESS (2016): *Remények és félelmek a kiskunsági Homokhátság jövőképeiben. Egy részvételi kutatási folyamat tanulságai és ajánlásai.* Budapest: ESSRG Kft. Interneten: http://www.essrg.hu/ecoservice/dok/openness_kiadvany.pdf (letöltve: 2016. szeptember 17.).

Mayaba, Nokhanyo Nomakhwezi és Leslie Wood (2015): Using Drawings and Collages as Data Generation Methods With Children. Definitely Not Child's Play. *International Journal of Qualitative Methods* 14(5): 1–10. Interneten: http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1609406915621407 (letöltve: 2016. szeptember 16.).

Punch, Samantha (2002): Research with Children. The Same or Different from Research with Adults? *Childhood* 9(3): 321–341.

Ravetz, Jerome, R. (2004): The Post-normal Science of Precaution. *Futures* 36(3): 347–357.

United Nations (1989): *Convention on the Rigths of the Child*. Interneten: http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx (letöltve: 2016. szeptember 16.).

Málovics György

Az akadémiai kutatók és nem akadémiai szereplők akció- és megismerésorientált együttműködésének szerepe a helyi fejlesztéspolitikák, illetve általában a társadalomkutatás kapcsán

Jelen esszében egy olyan *részvételi akciókutatási (RAK)* (Coghlan és Brydon-Miller 2015) folyamattal kapcsolatban írom le tapasztalataimat, amelynek kutató-aktivistaként magam is szereplője vagyok, más kutató-aktivisták, valamint helyi roma képviselők és civil szervezetek, valamint mélyszegény, szegregált körülmények közt élő helyi roma lakosok mellett. A RAK lényege az ún. akció-reflexió fázisok (Dick 2015), és így a RAK az akciókomponens révén a tudásteremtést összekapcsolja a közvetlen társadalmi hatással, és mindezt együttműködő módon teszi. A lassan hat éve tartó folyamat (lásd Málovics et al. 2014; Málovics, Juhász, Mihók, Szentistványi és Nagy é. n.) egy pályázat kapcsán indult el, és a vonatkozó elvárásoknak megfelelően az első ciklusban egy konkrét tevékenység együttműködő módon történő kiválasztását és megvalósítását célozta. A finanszírozott szakasz kifutásával az együttműködés nem állt le, a közös ügyek és a résztvevők folyamat során kialakuló és elmélyülő emberi kapcsolatai következtében azóta is fennmaradt, és átalakult egy hosszú távú és általánosabb célokat kitűző, akcióorientált és egyre több szereplőt bevonó együttműködési folyamattá. E folyamat keretében mára (a teljesség igénye nélkül):

- létrejött és folyamatosan üzemel két, a szegedi szegregátumok közelében működő *közösségi ház és tanoda,* amelyeket immár a helyi önkormányzat is támogatásban részesít;
- jelentősen megnövekedett a helyi roma képviselők képessége, hogy megfeleljenek a helyi roma közösség irányából érkező *karitatív elvárásoknak,* hozzájáruljanak a szegregátumokban élők alapvető szükségleteinek (élelmiszer, ruha, tüzelő, közlekedési lehetőségek, szabadidős-közösségi programok stb.) kielégítéséhez;
- új *pályázati források* jöttek Szegedre, helyi roma szervezetekhez;

- a *helyi roma képviselők hangja megerősödött a helyi közéletben és az önkormányzat (városvezetés) irányába*, és így a helyi romák problémái, szempontjai is hangsúlyosabban jelennek meg a helyi közéletben. Ennek eredményeképpen a *helyi önkormányzat egyre nyitottabb a RAK-folyamatból kinövő fejlesztési javaslatokkal kapcsolatban*. Így az önkormányzat elkezdett *alapvető életminőség-javító fejlesztéseket elindítani* a helyi mélyszegény roma közösség érdekében, és napirendre kerültek a szegregátumokbeli lakhatási jogviszonyok rendezésének kérdései is;
- elindult az ún. *„Patrónus program”*, amelyben helyi középosztálybeli és mélyszegény roma családok kerülnek egymással kapcsolatba a kutató-aktivista szereplők facilitálása mellett. Az érintett középosztálybeli családok vállalták, hogy egy bizonyos ideig (legalább egy tanévig) havonta egy szerény összeggel támogatják az adott roma családot, amelynek elköltéséről közösen döntenek. A családok rendszeres kapcsolatban vannak, és így az anyagi segítség mellett a nem anyagi kapcsolat és támogatás különböző formái is kialakulnak (pl. rendszeres tanulás a gyermekekkel, segítség munkakeresésben stb.).

Emellett a folyamat kapcsán több publikáció is keletkezett a deliberatív részvétel megvalósításának nehézségeivel mélyszegény közösségek esetében (Málovics, Mihók, Szentistványi és Balázs 2011), a tanodai programok pedagógiai vonatkozásaival (Szentistványi, Málovics és Mihók 2012), a „roma integráció” helyi politikai vonatkozásaival (Málovics Mihók, Pataki, Szentistványi, Roboz, Balázs és Nyakas 2014), a képességszemlélet-alapú helyi szegénységkezeléssel (Juhász, Bajmóczy, Gébert és Málovics 2015), illetve az együttműködő, demokratikus fejlesztési folyamatok képessé tételi potenciáljával (Málovics, Juhász, Mihók, Szentistványi és Nagy é. n.) kapcsolatban. Ilyen értelemben a folyamat tudományos eredményekkel is szolgált.

Az alábbiakban az e folyamat során keletkezett tapasztalatok tükrében reflektálnék egyfelől a szerkesztők által felvetett kérdésre – azaz, hogy saját szakterületemen milyen jelentőségét látom az együttműködő és akcióorientált kutatói munkának –, illetve felvetnék néhány szempontot annak vonatkozásában, hogy általában a társadalomkutatás számára mit is üzen a RAK megközelítése.

Együttműködő és akcióorientált kutatások jelentősége a helyi fejlesztéspolitika kapcsán

Kutatócsoportunk (amely szervezetileg az AKUT Egyesülethez,[1] illetve az SZTE GTK Kutatóközponthoz[2] kapcsolódik leginkább) kutatási tevékenységének fókuszában a helyi fejlesztések, fejlesztéspolitikák állnak. Ezen belül is az, hogy a főáramú, jövedelem-, illetve versenyképesség-központú megközelítésekkel szemben milyen alternatívák léteznek, amelyek emberközpontúbbak, illetve erőteljesebben figyelembe veszik a társadalmi igazságosság és környezeti fenntarthatóság kérdéseit.

1 http://www.akutegyesulet.hu/.

2 http://www.eco.u-szeged.hu/karrol/szervezeti-felepites/gazdasagtudomanyi-kar-kutatokozpont/gazdasagtudomanyi-kar-kutatokozpont.

Eszközök vs. képességek

A helyi gazdaság konvencionális, versenyképesség-alapú megközelítése *eszközorientált:* fókuszában eszközök állnak, mert automatikus kapcsolatot feltételez az eszközök és a helyi közösség jólléte között (Gébert, Bajmóczy, Málovics és Pataki 2016). Ehhez képest az általunk emberközpontúnak nevezett megközelítésben e kapcsolat nem automatikus. A jóllét kapcsán kulcsfontosságú számunkra Amartya Sen *képességszemlélete* (Sen 1999): ebben az értékelés tere a képességeké (valós lehetőségeké), az elérhető értékes cselekvéseké és létállapotoké. A rendelkezésre álló eszközök értékes cselekvésekké és létállapotokká történő konvertálását ún. *átváltási tényezők* befolyásolják: az például, hogy adott élelemmennyiség elég-e valakinek ahhoz, hogy jól táplált legyen, függ fizikai állapotától és személyes jellemzőitől, de az éghajlati viszonyoktól is.

A RAK esetében létezik két olyan kulcsfogalom, amely nagyon szorosan kapcsolódik a fenti megközelítéshez. Ezek a képessé tétel és átalakulás. A *képessé tétel* e szemléletben azt jelenti, hogy nő a résztvevők valós lehetősége (képessége), hogy olyan életet éljenek, amelyet jó okkal értékesnek tartanak. A képessé tétel a RAK-ban gyakran kapcsolódik az átalakulás (transzformáció) fogalmához (Dick 2015): ez egy fundamentális, tartós és visszafordíthatatlan változás, amely alapvetően befolyásolja a szokásos, hagyományos folyamatokat (azt, ahogyan a dolgokat tesszük).

Ahogyan azt jelen írás elején bemutattam, a RAK-folyamat számtalan *eszközt* létrehozott (tanodákat és közösségi tereket, jóléti segítségeket, pályázati forrásokat roma szervezetekhez, új támogató kapcsolatokat stb.). A folyamat szereplői erre – megítélésem szerint méltán – büszkék.

Kérdéses ugyanakkor, hogy *miként viszonyulnak a létrejött eszközök a seni értelemben vett képességekhez.*

Ezzel kapcsolatban számtalan dilemma felmerül a RAK-folyamat során, amely így kiválóan megmutatja a kutatónak (megérteti a kutatóval), hogy e látszólag egyszerű és egyértelmű koncepciók esetében a konkrét beavatkozások során milyen kikerülhetetlen dilemmák merülnek fel – és ezért mennyivel komplexebb, nehezebb és bizonytalanabb „emberközpontú" fejlesztésekben gondolkodni, mint eszközközpontú módon.

Esetünkben például: Hozzájárult-e a RAK folyamata ahhoz, hogy a mélyszegény, sokszor szegregált körülmények közt élő résztvevők képesek legyenek olyan életet élni, amelyet jó okkal értékesnek tartanak? Egyáltalán: hogyan értékeljük egy fejlesztési folyamat hatásosságát e tekintetben? Mi van, ha most azt gondoljuk, hogy a képességek javulása bekövetkezett, ám később (mondjuk néhány év távlatában) már nem így látjuk?

Továbbá: kinek az értékelése a mérvadó a fenti kérdésekben? Vajon adott fejlesztési folyamatot minden résztvevő ugyanúgy értékel? Biztos, hogy létrejön a szereplők közös jelentésvalósága (Gelei 2002)? Ugyanott húzzuk meg a határokat, amikor képessé tételről, átalakulásról beszélünk? Honnantól tekinthető valaki saját ügyei irányítójának? És honnan tekinthető egy változás „alapvetőnek" – azaz átalakulásnak? Egységesek vagyunk-e ennek értékelésében? És még ha a résztvevői (belső) értékelés adott folyamattal kapcsolatban egységes is, mi van, ha kívülről nézve a folyamat képessé tételi és átalakító hatása másképpen fest? Mi a külső értékelés legitimitása e tekintetben?

Mivel a RAK folyamán a fenti kérdések és dilemmák téttel bíró (azaz a résztvevők életére ténylegesen hatással lévő) helyzetekben (beavatkozások kapcsán) merülnek fel, amelyeket a kutatók nem pusztán megfigyelnek, hanem amelyekért – és így a résztvevők életében bekövetkezett változásokért – felelősek, a RAK rákényszeríti a kutatót, hogy alaposan végiggondolja a fentieket.

Deliberatív részvétel a helyi fejlesztési döntésekben

Elméletben a társadalmi részvétel mind normatív, mind pedig instrumentális szempontból kulcsfontosságú az emberközpontú fejlesztéspolitika kapcsán (Bajmócy, Gébert, Elekes és Páli-Dombi 2016). Ebből fakadóan a helyi fejlesztésekkel foglalkozó szakirodalom erőteljesen hangsúlyozza az egyenlőségen alapuló, mindenkinek beleszólási lehetőséget biztosító deliberatív részvétel fontosságát. Ugyanakkor az elmélet által a társadalmi részvételnek tulajdonított előnyök gyakorlati (terepi) realizálása nem feltétlenül evidens, a „*közösségi részvétel megnyerte a szavak háborúját, de e retorika mögött valós sikere már kevésbé evidens*" (Gregory 2000: 180), és nincs rá garancia, hogy nem tátong szakadék a részvétel elmélete és gyakorlata közt (Monno és Khakee 2012).

A RAK, mint a szereplők egyenlőségére törekvő, demokratikus elkötelezettségű megközelítés (Coghlan és Brydon-Miller 2015), hatalmas jelentőséggel bír annak kapcsán, hogy a kutatók megértsék: az egyenlőségen alapuló deliberatív részvételi folyamatok gyakorlati megvalósítása elképesztően nehéz feladat (ha egyáltalán lehetséges). Egyfelől a társadalomban meglévő hatalmi különbségek szükségszerűen begyűrűznek mindenféle deliberatív, együttműködési folyamatba (Dillon 2014) – így olyan helyzetekben, amikor a résztvevők között hatalmas a társadalmi távolság, nagyok a (seni értelemben vett) képességbeli különbségek, önmagában is nagyon nehéz érdemi részvételi folyamatokat generálni (Letiecq-Schmalzbauer 2012). Mindezt tovább nehezítik a közösségi hierarchiák és ajtónállók. Azaz: a hatalom nem csak a kutató-laikus viszonylatban nehezíti meg e folyamatokat, hanem a közösségen belül is – legyen szó itt egy szeregátum vagy egy település közösségéről, ahol egyes hatalommal rendelkező szereplők potenciálisan ellenérdekeltek az egyenlőségen alapuló deliberatív részvétel kapcsán. E szisztematikus különbségeket kiegyenlíteni hatalmas kihívás, amit akkor ért meg az ember igazán, amikor megpróbálta tenni valamit – mint ahogyan ez a RAK szerint minden rendszer esetében történik (Dick 2015).

A RAK tehát a (helyi fejlesztésekkel kapcsolatos) deliberatív részvétel kapcsán segít a kutatónak megérteni az elmélet (logika) és elvek, illetve ezek gyakorlati (tapasztalati) kivitelezése közti távolságot, és így segíti a reflexiót az elméletből és általános elvekből levezetett, előíró jellegű kutatói megközelítések potenciálisan redukcionista mivolta kapcsán e témában. Rávilágít továbbá, hogy a társadalmi részvétel kapcsán a társadalomban meglévő képességbeli és hatalmi viszonyok elemzése elengedhetetlen fontosságú.

RAK és társadalomkutatás

A RAK megítélésem szerint számos üzenetet hordoz általában a konvencionális társadalomkutatási gyakorlat számára is. Az alábbiakban ezek közül emelek ki néhányat, amelyek eddigi tapasztalataim alapján nagyon erőteljesen felmerülhetnek a kutatóban, ha akcióorientált, együttműködő jellegű kutatási folyamatokba kezd.

Hiteles és hatásos kutatás, reflexív aktivizmus

Kutatóként, illetve társadalmi aktivistaként már korán megtapasztaltam két alapvető ellentmondást a konvencionális kutatással, illetve aktivizmussal kapcsolatban.

Egyfelől: a társadalomkutatóként megtermelt tudásnak semmilyen garantált gyakorlati következménye nincsen a társadalmi valóság vonatkozásában (nem hasznosul), még akkor sem, ha ennek szempontjából egyébként elvileg releváns mondandót hordoz. Hiába „tudjuk" kutatóként, hogy milyen lenne az emberközpontú városfejlesztés, születnek erről publikációk tömegei, a gyakorlatban ez mit sem változtat a helyi fejlesztéspolitika menetén. Ráadásul mindez minket kutatókat még csak nem is feltétlenül zavar, de legalábbis tetteinket nem befolyásolja: elmondjuk, amit kiderítettünk (például, hogy egy igazságtalan és fenntarthatatlan világban élünk), majd éljük tovább életünket a megszokott módon. Azaz: munkánk (kutatói létünk) és magánéletünk (ahogyan az általunk felismert problémákhoz tetteinkkel viszonyulunk) elválik egymástól, hitelességi deficitet eredményezve.

Másfelől: mozgalmi workshopok és találkozók résztvevőjeként azt is megtapasztaltam, hogy hiába a tiszteletre méltó igyekezet, amellyel aktivisták viszonyulnak a világ megváltoztatásának szándékához, ez gyakran a társadalmi tények egyoldalú, kiegyensúlyozatlan, felszínes, kritikai értékelést nélkülöző, és így nagyban leegyszerűsítő felhasználásán és értelmezésén alapul. Ebből fakadóan még abban sem lehetünk biztosak, hogy jó-e az ezáltal kijelölt irány.

Leegyszerűsítve és sarkítva tehát: a konvencionális akadémiai megközelítés gyakran hiteltelen és hatástalan, míg a hagyományos mozgalmi-aktivista attitűd gyakran nélkülözi a saját valóságértelmezésünkhöz való kritikai viszonyulást.

Tapasztalatom szerint a RAK az a megközelítés, amely lehetőséget ad arra, hogy a fenti ellentmondásokat feloldja azáltal, hogy annak lényegét ún. akció-reflexió fázisok (Dick 2015) képezik. Az akciókomponens a tudásteremtést összekapcsolja a közvetlen társadalmi hatással. Az akciók egyfelől lehetőséget adnak arra, hogy kutatóként közvetlenül is hozzájáruljunk a társadalmi valóság megváltoztatásához a RAK értékei – mint az egyenlőség, emancipáció, képessé tétel, átláthatóság, demokrácia (Bradbury-Huang 2010) – mentén, másrészt pedig lehetőséget adnak a folyamatban létrejövő tudás új, pl. működőképességi (Bodorkós 2010) szempontból történő megvizsgálására. A reflexiós tevékenységek pedig lehetőséget teremtenek a létrejött tudás, közös valóságértelmezés kritikai jellegű megvitatására.

Ráadásul, a részvételi akciókutató azáltal, hogy nyíltan elköteleződik egy adott ügy vagy marginalizált közösség mellett a beavatkozások szintjén is, jellemzően felhagy azzal a gyakorlattal, hogy életét és munkáját kettéválasztja (van der Muelen 2011) – eltűnik tehát a konvencionális társadalomkutatói szerepértelmezés kapcsán potenciálisan meglévő hitelességi deficit is.

„Jó", „érvényes" tudás

Kezdő akciókutatóként kollégáimmal konvencionális kutatási módszertani eszköztárral és szerepfelfogással felfegyverkezve léptünk be a RAK világába. Hamar kiderült azonban, hogy ez nem működik. Ha a kutató például egy szegregátumban fel szeretne érni a konvencionális módszertani standardokhoz (pl. „interjúkat" szeretne készíteni), akkor az ott élők számára olyannyira idegen helyzetet hoz létre, ami hamar ellehetetleníti a kutatást. Sőt; ha egyáltalán kutatni akar ahelyett, hogy az érintettekkel együtt cselekedne (mert az érintetteket sokszor

ugyebár nem a kutatás és a publikációs kimenetek érdeklik, hanem az, hogy történjenek már dolgok [Arieli, Friedman és Agbaria 2009], amelyek előmozdítják céljaikat, amelyektől jobb lesz az életük), hamar egyedült találja magát anélkül, hogy bármit is megtapasztalt, megértett volna az érintettek életvilágából. Nem véletlen, hogy a RAK-ban közhely: az a kutatók részéről nagyfokú rugalmasságot (Smith, Bratini, Chambers, Jensen és LeLaina 2010) követel meg. Bizonyos konvencionális társadalomkutatási normák rugalmas alkalmazása vagy éppen elhagyása (pl. kívülállás, elköteleződés és a beavatkozás hiánya) nemhogy rontana a megismerési folyamat minőségén, hanem éppen ellenkezőleg: ez teszi lehetővé, hogy a konvencionális kutató-kutatott szerepek és kapcsolatok oldódjanak, átalakuljanak bizalmon alapuló partneri kapcsolatokká, és így tér nyíljon az egyszeri kutató-kutatott viszony során „megvitathatatlan" dolgok (Bradbury és Reason 2003), tabuk őszinte megvitatására.

Ez azonban azt is jelenti, hogy a kutató a RAK-ban kettős kihívással (Levin 2012) találja magát szembe: kívülálló, kritikus, távolságtartó kutatónak, és elkötelezett aktivistának kell lennie egyszerre a folyamat működőképessége és a jó minőségű megfigyelés és tudástermelés érdekében. Azaz képesnek kell lennie a kivételes megértést biztosító mély, megélt tapasztalatot és politikai elköteleződést kritikai reflexió tárgyává tenni, illetve magát a kutatási folyamatot is. Ha azonban sikerül, akkor ez olyan mélységű megértést tesz lehetővé, amelyet konvencionális módszerek nem: a RAK adatok helyett a „látás" mély, átélt élményét nyújtja a kutatónak.

A RAK kapcsán kutatóként általánosságban is megkérdőjeleződött bennem: azok a módszerek, illetve az a „módszertani szigor" (Greenwood 2015), melye(ke)t a konvencionális társadalomkutatási megközelítés elvár, de legalábbis előnyben részesít más kritériumokkal és megismerési formákkal szemben, mennyiben képes(ek) jó, érvényes tudást létrehozni? Azaz: hogyan jön létre a társadalmi valóságot jól megragadó tudás, és mi a szerepe ebben a társadalomtudomány konvencionális standardjainak, illetve más szempontoknak (pl. a RAK által hangsúlyozott relevanciának, változtatási és működőképességnek), gyakorlatban (megélt tapasztalatban) való gyökerezésnek vagy éppen az érintetti (helyi, laikus) perspektíva megjelenésének (Bradbury-Huang 2010; Greenwood 2015)?

Kik is vagyunk és mit és hogyan is „tudunk" mi „kutatók"?

A RAK-folyamat kapcsán már akkor (2011-ben) nemzetközi konferenciákon adtuk elő tudományos eredményeinket, amikor magának a folyamatnak az érintettek élete vonatkozásában még semmilyen pozitív hatása nem volt. Bár ez – azaz a tudományos és társadalmi hatásosság közti különbség – egyfelől trivialitás, másfelől megélni egymást követő napokon (vagy akár ugyanazon a napon) a szegregátumok világát, majd pedig a nemzetközi kutatási workshopok pazarló jóllétét, komoly etikai dilemmák elé állíthatja a kutatót. Hogyan oszlanak meg a „kutatás" hasznai a projekten (és általában a társadalmon) belül? Van-e legitimitásunk bármilyen tudományos eredményről – pláne RAK-jellegű eredményről – beszélni ebben a helyzetben? Elfogadható/vállalható-e, hogy kutatóként (emberként) része vagyunk ezeknek a hierarchikus (hatalmi) struktúráknak, együttműködünk ezekkel, amelyek a hasznok (javak) ezen elosztását eredményezik, de legalábbis fenntartják/nem kérdőjelezik meg? Nem véletlen, hogy a RAK deklaráltan a konvencionális kutatás elnyomó jellemzői ellenében jön létre (Clover 2011).

Azaz: a RAK számunkra mindenképpen segített rádöbbenni arra, hogy kutatói helyzetünk – bármennyire is frusztráltan érezhetjük magunkat ebben a szerepben időnként (Gébert és Tőzsér 2016) – mennyire privilegizált, „könnyed", és emiatt ellentmondásos társadalmi szerep.

A társadalmi hatásosság elérésének kényszere ráadásul „be is árazza" a kutatót. Az akadémiai szféra, közeg, a konferenciák, workshopok és publikációk világa könnyen elhiteti a társadalomkutatóval, hogy ő képes jó, érvényes, fontos, hatásos tudás termelésére. Azonban amikor a kutatói-tudományos tudás találkozik a valósággal, szembejönnek annak hatalmi és politikai vonatkozásai, akkor könnyen kiderül: a kutató tudása mégsem ér feltétlenül olyan sokat és mégsem olyan hatásos, ha társadalmi változások előidézéséről, pl. elnyomó helyzetek felszámolásáról, megváltoztatásáról van szó.

A RAK így azt eredményezi, hogy a kutatónak el kell számolnia tudásával. Egyfelől annak működőképességével, azonban nem csak azzal. A RAK-ban a kutatónak nem pusztán a nemzetközi kutatói közösséghez, hanem a helyi közösség, helyi gyakorlati szakemberek irányába is kommunikálnia kell (Bradbury-Huang 2010). Ráadásul mivel e kommunikáció jellemzően elnyomott, marginalizált, perifériára szorult csoportok érdekében folyik, az ő „hangjuk" erősítése és legitimálása érdekében (Greenwood 2015) nem szokatlan, hogy a kutató politikai szerepet vállal, és így az általa létrehozott tudás megméretődik helyi kontextusban, arról a helyi közösség tagjai (mintegy *extended peer community*-ként: Funtowicz és Ravetz 1993) véleményt alkotnak. A kutató értékeket és érdekeket képviselő és sértő „politikai" szereplővé válik, tudása pedig érdekeket és értékeket szolgáló (és sértő) tudássá – már önmagában ez is megmutatja az akciókutatás kritikus, bizalmatlan hozzáállását az „objektivitás" fogalmának konvencionális társadalomkutatási értelmezéséhez (Greenwood 2015).

Ez egyfelől mindenképpen furcsa szerep a konvencionális kutatói szerephez képest, ahol maximum az (elvileg) igaz-hamis dichotómia mentén szerveződő, szofisztikált és elit módon a tudományos térben, de semmi esetre sem az érzelmekkel és érdekekkel komolyan átszőtt politikai-közösségi térben kerül értékelésre a kutató tudása (és a kutató maga). A tudás értékelése, az ahhoz való helyi közösségi viszony kapcsán ilyen helyzetekben a „ráció" és logika mellett nyíltan és erőteljesen megjelennek az értékek, érdekek, vagy éppen a hatalom. Ilyen helyzetben egyfelől sérülhet a kutatói identitás/integritás („megtámadhatják" a kutatót), ugyanakkor e helyzet lehetőséget is ad a kutatónak, hogy megismerje tudása és megismerési módszertana közösségi megítélését – reflektáljon arra, hogy mit is jelent e megismerési módszertan és tudás a helyi közösség valóságának a számára/szempontjából.

Összegző gondolatok

Az elmúlt hat évben szerzett tapasztalataim alapján azt gondolom, hogy a RAK a társadalomkutatás számára sok szempontból releváns megközelítés. Segít új nézőpontból megvizsgálni a tudásunkat, és segíti adott társadalmi helyzetek kivételes mélységű megértését az átélt tapasztalat és kritikai reflexió kombinálása révén. Segít megérteni azt, hogy mennyivel nehezebb megoldani, megváltoztatni komplex társadalmi helyzeteket, mint kívülről szemlélve javaslatokat megfogalmazni velük kapcsolatban – így különösen fontos lehet olyan kutatások esetében, melyeknek kimenete valamilyen stratégiai-politikai javaslathoz is kapcsolódik. Se-

gít megérteni a társadalmi különbségeket, különösen pedig a hatalom működését, és ezáltal kritikai attitűdöket kialakítani a kutatóban akár saját működési módjának, módszertanának vonatkozó hatásaival kapcsolatban. És segít abban is, hogy elgondolkodjunk azon: mitől „jó" minőségű a társadalomkutató által létrehozott tudás – reflektálni saját tudásunkra, módszereinkre, beidegződéseinkre, korlátainkra. Végül pedig a RAK lehetőséget kínál azon kutatók számára frusztrációik oldására, akik szeretnék, hogy kutatási eredményeik gyakorlati haszonnal is bírjanak (valós társadalmi folyamatokra is hatással legyenek).

Hivatkozott irodalom

Arieli, Daniella, Victor J. Friedman és Kamil Agbaria (2009): The Paradox of Participation in Action Research. *Action Research* 7(3): 263–290.

Bajmócy Zoltán, Gébert Judit, Elekes Zoltán és Páli-Dombi Judit (2016): Beszélünk a részvételről… Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom* 30(2): 45–62.

Bodorkós Barbara (2010): *Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben. A részvételi akciókutatás lehetőségei*. (Doktori disszertáció.) Gödöllő: Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola. Interneten: http://szie.hu//file/tti/archivum/Bodorkos_B_ertekezes.pdf (letöltve: 2011. május 28.).

Bradbury, Hilary és Peter Reason (2003): Action Research. An Opportunity for Revitalizing Research Purpose and Practices. *Qualitative Social Work* 2(2): 155–175.

Bradbury-Huang, Hilary (2010): What is Good Action Research? Why the Resurgent Interest? *Action Research* 8(1): 93–109.

Clover, Darlene (2011): Successes and Challenges of Feminist Arts-based Participatory Methodologies with Homeless/Street-involved Women in Victoria. *Action Research* 9(1): 12–26.

Coghlan, David és Mary Brydon-Miller (2015): *The Sage Encyclopedia of Action Research*. London: Sage.

Dick, Bob (2015): Reflections on the Sage Encyclopedia of Action Research and What it Says about Action Research and its Methodologies. *Action Research* 13(4): 431–444.

Dillon, Michael (2014): A Foucauldian Analysis of Power Relations in an Action Research Study. *Action Research* 12(2): 209–223.

Funtowicz, Silvio O. és Jerome R. Ravetz (1993): Science for the Post-Normal Age. *Futures* 25(7): 739–755.

Gébert Judit, Bajmócy Zoltán, Málovics György és Pataki György (2016): Eszközöktől a jólléltig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. *Tér és Társadalom* 30(2): 23–44.

Gébert Judit és Tőzsér János (2016): Lassuljunk! (Maggie Berg és Barbara K. Seeber: The Slow Professor. Challenging the Culture of Speed in the Academy. Toronto, University of Toronto Press, 2016). *Műút*. Interneten: http://www.muut.hu/?p=20572.

Gelei András (2002): *A szervezeti tanulás interpretatív megközelítése: A szervezetfejlesztés esete*. (Doktori disszertáció.) Budapest: BCE.

Greenwood, Davydd J. (2015): An Analysis of the Theory/Concept Entries in the Sage Encyclopedia of Action Research. What We Can Learn about Action Research in General from the Encyclopedia. *Action Research* 13(2): 198–213.

Gregory, Aamanda (2002): Problematizing Participation. A Critical Review of Approaches to Participation in Evaluation Theory. *Evaluation* 6(2): 179–199.

Juhász Judit, Bajmócy Zoltán, Gébert Judit és Málovics György (2015): Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében. *Közgazdasági Szemle* 62(5): 544–564. Interneten: http://www.kszemle.hu/tartalom/letoltes.php?id=1554.

Letiecq, Bethany és Leah Schmalzbauer (2012): Community-based Participatory Research with Mexican Migrants in a New Rural Destination: A Good Fit? *Action Research* 10(3): 244–259.

Levin, Morten (2012): Academic Integrity in Action Research. *Action Research* 10(2): 133–149.

Málovics György, Juhász Judit, Mihók Barbara, Szentistványi István és Nagy Mihály (é. n.): „Csak tíz, húsz… száz év múlva ne ez a dal legyen!" – Részvételi akciókutatással a képessé tételért és átalakulásért. *Kovász* (megjelenés alatt)

Málovics György, Mihók Barbara, Pataki György, Szentistványi István, Roboz Ágnes, Balázs Bálint és Nyakas Szabolcs (2014): Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen. Egy szegedi példa tanulságai. *Tér és Társadalom* 28(3): 66–83.

Málovics György, Mihók Barbara, Szentistványi István és Balázs Bálint (2011): Kirekesztett társadalmi csoportok és helyi emberi jogok. Egy szegedi részvételi akciókutatás előzetes tanulságai. In *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból.* Pataki György és Vári Anna (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 84–119.

Monno, Valeria és Abdul Khakee (2012): Tokenism or Political Activism? Some Reflections on Participatory Planning. *International Planning Studies* 17(1): 85–101.

Sen, Amartya K. (1999): *Development as Freedom.* Oxford, UK: Oxford University Press.

Smith, Laura, Lucinda Bratini, Debbie-Ann Chambers, Russell Vance Jensen és LeLaina Romero (2010): Between Idealism and Reality. Meeting the Challenges of Participatory Action Research. *Action Research* 8(4): 407–425.

Szentistványi István, Málovics György és Mihók Barbara (2012): Velük – értük. Részvételi akciókutatás egy roma tanoda kialakításáért. *Módszertani Közlemények* 52(3): 40–50.

Van der Meulen, Emily (2011): Action Research with Sex Workers. Dismantling Barriers and Building Bridges. *Action Research* 9(4): 370–384.

Bálint Mónika

„Közügyet teremteni a magánproblémákból”[1]

Írásomat egy olyan személyes bevezetővel kezdem, melynek eddig máshol nem volt indokolt helye. Szociológus hallgatóként 2001-től 2007-ig a *Hints* művészcsoportban tevékenykedtem képzőművész barátokkal. Több mint egytucatnyi társadalmi témákat vizsgáló képzőművészeti munkát, akciót, eseményt valósítottunk meg, eredeti célunk a *public art* népszerűsítése volt. Közös alkotásaink közül elsősorban a Szabó Eszter Ágnessel létrehozott *Könnyű és nehéz,* valamint a *Tranzit* című munkák adtak teret egyrészt arra, hogy társadalomtudományi módszereket is beemeljünk az alkotás folyamatába, másrészt arra, hogy kísérletezzünk azzal, hogy munkánkba valamilyen társadalmi helyzet érintettjeit is bevonjuk.

A *Könnyű és nehéz* című munkánkat a Dunaújvárosi Kortárs Képzőművészeti Intézet *Demo* című kiállítására készítettük 2003 telén. Ekkor a dunaújvárosi foltvarró kör (*Duna-folt Műhely*) tagjaival dolgoztunk együtt. A munka három részből állt: a foltvarró (*patchwork*) nőkkel két hónapon keresztül találkoztunk, klubtalálkozóikon részt vettünk és velük együtt gondolkodtunk arról, hogyan lehetne egy közös műben megjeleníteni azt, miként alakult a város és saját sorsuk a rendszerváltozás óta. A közös munka során sokat beszélgettünk életükről, találkozóikról, hogy ki mióta és miért lett foltvarró, mit jelent számukra a kézimunka, mit ad számukra a csoport, amelyben dolgozhatnak és egymással találkoznak. A *patchwork* csoport, mint egy fonó, hétről hétre alkalmat ad a csoport tagjainak, hogy megvitassák személyes problémáikat és a város sorsát, és erőt adjanak egymásnak ahhoz, hogy elgondolkodjanak a változtatások lehetőségén. A találkozások alkalmával feljegyeztük a beszélgetések pár fontosabb gondolatát, mondatát. A csoport tagjait személyes interjúra is felkértem, tizenöt főből hét asszony vállalta, hogy mesél az életéről és a városról, illetve a foltvarrásról, a foltvarrók közösségéről. Szabó Eszter Ágnes a foltvarrókkal közösen tervezte meg azt a varrott képet, amely a város és benne a csoport sorsát ábrázolja a rendszerváltozás óta. A közös munka során elhangzott mondatok közül párat a képre is ráhímeztünk. Az interjúkat fényképekkel együtt egy kis kötetbe rendeztem. A közös alkotás és a munkát kiegészítő interjúk kötete bekerült a kiállítás darabjai közé. Beszélgetéseink elsősorban azt

1 Burawoy, Michael (2006 [2005]): Közérdekű szociológiát! Replika (54–55): 36.

befolyásolták, hogy a csoport tagjai saját múltjukat és jelenüket a városban lezajlott politikai és gazdasági fordulópontok tükrében újraértelmezzék, és egyúttal a foltvarró kör, mint közösség létét, annak hatásait a tagokra közösen megbeszéljék.

A *Könnyű és nehéz* projekt tapasztalata hívta fel figyelmemet a közösségi, kollaboratív és részvételi alapú gyakorlatokra a művészetben és a társadalomtudományokban.[2] Saját hétköznapjaimban a kutatói munka kevésbé van jelen, mint az aktivizmus, legyen az a művészeti szcénához vagy a társadalmi mozgalmakhoz köthető. Jelenleg közösségszervezőként dolgozom egy álláskeresőkből és közfoglalkoztatottakból álló érdekvédelmi csoporttal (*Közmunkás Mozgalom a Jövőért*), ezért a különböző kutatási módszerekre és megközelítésekre elsősorban pragmatista megközelítéssel tudok tekinteni: mi az a tudás, amit a közösség a közös alkotási/kutatási folyamatokban megszerez, milyen cselekvéseket tud ezzel a tudással előkészíteni, generálni, és végül ez a tudás hogyan segíti őket hozzá a gyakorlatban ahhoz, hogy céljaikat elérjék és társadalmi változásokat generáljanak.

Peter Reason a *Three Approaches to Participative Inquiry* (1994) című cikkében ír azokról a dilemmákról és kritikákról, amelyek a kutatói szerepekkel kapcsolatban a 20. század második felére széles körben elterjedtek, és amelyek egy önreflektív kutatói szemléletmód megszületésével kapcsolódtak össze. A kritikák egy része a kívülálló értelmiségi magatartásra vonatkozik. A kutató egy közösség, társadalom vagy ökológiai rendszer részeként saját szerepére az őt érő hatások figyelembevételével kell, hogy tekintsen, amelyekben osztozik (és amelyekkel kölcsönhatásban van) környezete többi tagjával. Emellett Reason rámutat arra, hogy a politikai rendszerek és az azokhoz kapcsolódó világképünk átalakulása a velük kölcsönhatásban lévő tudomány átalakulását is feltételezi: „Egy olyan világnézet, amely egalitariánusabb, és eredendően feltételezi a részvétel elvét, másfajta tudományos hozzáállást igényel. A valóságot minden résztvevő annak társalkotójaként hozza létre, amibe tapasztalataik, képzeletük, gondolataik és cselekedeteik egyenlő mértékben épülnek be" (Reason 1994: 324). Így a világról alkotott képünk és tudásunk dialógusokra épül. Az ismeretszerzési folyamatokba bevont résztvevők (képzett és nem képzett kutatók) lehetőséget kapnak arra, hogy saját társadalmi pozíciójukat, előnyeiket és hátrányaikat, élethelyzetüket, sajátviláguk egyes szeleteit azokon kívül helyezkedve szemléljék egy közös értelmezési folyamat során, dialogikusan újraértelmezzék, megértsék. Ez már önmagában is változást jelent, de az új perspektíva és tudás további változtatásokra is lehetőséget ad.

Alaine Touraine általános cselekvéselmélettel foglalkozó kutatásai nyomán dolgozta ki a *racionalista szociológia* koncepcióját, amelyet a praxis szintjén *szociológiai intervenció*nak nevez:

> A szociológus feladata, hogy elméleti felkészültsége és elemző kategóriái segítségével bekapcsolódjon a szerveződő társadalmi mozgalmakba, és aktivistáikat összegyűjtve – és segítségükkel önanalíziseket készítve a mozgalomról – feltárja, tudatossá tegye elképzeléseiket, majd szigorúbb elméleti keretbe illesztve ezeket, erősítse tudatosságukat, amely alapján aztán magasabb szintre léphet szerveződésük (Pokol 1996: 43).

Arjun Appadurai *A kutatáshoz való jog* című cikkében arra tesz javaslatot, hogy tekintsük a kutatást az egyetemes emberi jogok egyikének: „A kutatás az a készség, hogy módszere-

2 Doktori értekezésem tézise is ezt a témát dolgozza fel: Bálint Mónika: *A részvétel fogalma a művészetben és a társadalomtudományokban* (PhD-értekezés 2016); Budapesti Corvinus Egyetem (a munka jelen szöveg megjelenésekor még kézirat. Az alábbi írás egyes részeit részletesebben kifejtem a disszertációmban).

sen szélesítsük tudásunk határait valamilyen feladat, cél vagy törekvés alapján" (Appadurai 2011 [2006]: 74). A kutatás a mai világban a mindennapok része azoknak az életében, akik felismerik annak fontosságát, hogy hol és hogyan érhető el számukra a legjobb információ, mennyi információra van szükségük a jó döntés meghozatalához, és ki segítheti őket a lényeges elemek kiszűrésében. Képzett kutatóként, társadalomtudósként és értelmiségiként egyaránt érezhetjük hivatásunknak azt, hogy az ismeretek, tudás megszerzésének módszereit, a kutatás eszközeit minél szélesebb körben terjesszük, és elérhetővé tegyük azok számára is, akik saját élethelyzetük, lakóhelyük, sorsuk megértésében és esetleg megváltoztatásában lelik ennek a tudásnak hasznát.

Appadurai egy olyan alapítvány egyik létrehozója, amely különböző végzettségű fiatalokat fog össze annak érdekében, hogy segítse őket az önálló kutatáshoz szükséges készségek elsajátításában, miközben saját közvetlen környezetük, saját városuk sajátosságait vizsgálják. „Ha valaki képes kutatni, azzal megszerzi a demokratikus állampolgárság egyik alapvető készségét" (Appadurai 2011 [2006]: 74). A szociológiában és az antropológiában a fent leírt önreflektív, a kutatói cselekvés hatásaival és a kutatásban megvalósuló kölcsönhatásokkal számoló tudományos álláspontok terjedésével egyre gyakrabban felmerül annak igénye, hogy a kutató ne csak leírja a társadalmi jelenségeket, hanem értelmiségi szerepéből adódó felelősségének tudatában aktívan segítse társadalmi változások generálását, a kutatás során fókuszba kerülő problémák megoldását is.

Gupta és Ferguson az antropológiai terepmunka fontos lehetőségének tartják, hogy általa „hangot lehet adni" gazdasági és politikai szempontból marginalizált embereknek, társadalmaknak, illetve az ő történeteiknek (Feischmidt 2007: 226). A részvételi kutatási eljárások egyrészt azért fontosak, mert a bevont csoport részvétele által lehetőség kínálkozik arra, hogy az érintettek közösen feltárják az életüket érintő kérdéseket, másrészt pedig egy demokratikus ideált, a cselekvő és részt vevő állampolgár ideáját tükrözik a gyakorlatban, lehetővé téve az egyének számára a változtatásban való részvételt.

Az előzőekben azt az elvárást fogalmaztam meg, hogy a részvételi alapú kutatási folyamatok változást okoznak a benne részt vevők ismereteiben, sajátvilágában. De milyen hatással lehetnek ezek a kutatások a társadalom egészére nézve? Van-e a tudománynak intézményes felelőssége? Mennyiben kívánja a megszerzett tudást elérhetővé és a társadalom különböző csoportjai számára használhatóvá tenni? Az ezzel kapcsolatos dilemmák megjelennek Michael Burawoy *k*özszociológiai programjának diszkussziόiban.

Burawoy javaslata a szociológia és a szociológusok számára a tudomány céljainak és eszközeinek újraértelmezése, amely egyszerre teheti népszerűbbé (közérthetőbbé) a szociológiát és felhasználhatóbbá az általa generált ismereteket a társadalom számára.

> Egy évszázadot töltöttünk azzal, hogy szakszerű tudást hozzunk létre, hogy a hétköznapi gondolkodást lefordítsuk a tudomány nyelvére, most azonban legfőbb ideje nekilátni a szisztematikus visszafordításnak: visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, közügyet teremteni a magánproblémákból, egyszóval újraszőni a szociológia morális szálát. Ebben rejlik a közszociológia (*public sociology*) ígérete és kihívása, amely kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát (Burawoy 2006 [2005]: 36).

Burawoynak sok kritikusa akadt (lásd Huszár 2006; Hadas 2006). Huszár ezt a közszociológia programjának különböző értelmezési lehetőségeivel magyarázza. Az egyik megközelítés szerint a szociológus válhat olyan aktív társadalmi szereplővé, aki a közért tenni akar,

közszereplést vállal és a társadalmi változásokért cselekszik. A másik megközelítés pedig a társadalomtudományok eredményeinek társadalmasításáról szól, amely szerint a társadalmi változásokat a tudományos eredmények csak közvetetten befolyásolják. Huszár és a közszociológia koncepciójának más kritikusai, csak a második megközelítést tekintik relevánsnak.

Ezzel a második, korlátozó értelmezéssel a társadalmi mozgalmakban cselekvőaktivistaként nem tudok megelégedni. Az elmúlt évtizedek társadalmi változásai megerősítették azt a hitemet, hogy nem elegendő célkitűzés a tudományos ismeretek „társadalmasítása". Nem elegendő az eredményeket „szélesebb körben megismertetni", hiszen akadémiai oldalról azt sem látjuk biztosan, ki a közönség, amely ennek az akadémiai keretek közt legitimált tudásnak a befogadójává válik, és elengedjük, hogy a megfigyelt társadalmi jelenségek szereplőivel együttműködésben közös tudást szerezzünk és változtatásra törekvő cselekvést kezdeményezzünk. A képzett, kutatási tapasztalattal és elméleti tudással rendelkező kutatók, akik sok esetben a részvételi kutatási folyamatok kezdeményezői, azzal járulnak hozzá ezekhez az ismeretszerzési folyamatokhoz, hogy a társadalmi konfliktusok elszenvedőinek tapasztalatait tudományos ismereteik, tudásuk segítségével újraértelmezhetővé teszik, „közügyet teremt(enek) a magánproblémákból". Az egyéni tapasztalataikat a résztvevők a módszeres tudásszerzési folyamatokon keresztül, a tudományos ismeretek felhasználásával értelmezni tudják és felismerik azok strukturális meghatározottságát, és ebből a perspektívából képesek bemutatni a nyilvánosság számára is.

A részvételi alapú műalkotásokról szóló elemzésemben a részvétel fogalmának három dimenzióját különítettem el, amelyek valójában három aktor perspektíváját mutatják egy részvételi folyamat tekintetében. A közös cselekvés (alkotás vagy kutatás) során a résztvevők sajátvilágának közös metszete alakul ki. Bár a gyakorlatban a részvételt legtöbbször cselekvésként írjuk le, érdemes azt mint állapotot értelmezni. A részvételre mint állapotra tehát három irányból (dimenzióból) tekinthetünk:

- a projektet kezdeményező művész/kutató szempontjából;
- a projektbe bevont szereplők/alkotók/kutatók szempontjából; és
- a nézők szempontjából, a társadalmi nyilvánosság irányából.

Az ilyen alkotási és kutatási folyamatok szempontjából érdemes mindhárom dimenzió érvényesülését külön-külön és együttesen is vizsgálni, illetve a folyamatok tervezőinek, résztvevőinek tudatosan tervezni mindhárom perspektívával, minden ágenssel kapcsolatban.

Ennek megfelelően a következő dimenziókat különítem el:

1. (x) A részvétel a képzett kutató szempontjából. A kutató pozíciójának vizsgálata ebben a dimenzióban arra vonatkozik, hogy az miként közelít a feltárandó társadalmi problémákhoz, saját szerepéhez, és milyen szerepet tölt be a folyamatban. Cselekvéseit megpróbálhatjuk elhelyezni egy képzeletbeli skálán, ami a passzív *résztvevő megfigyelő* szerep és a többieket segítő, a folyamatot előrevivő facilitátor szerep között mozog.

2. (y) A részvétel a közösség, a kutatásba bevont személyek szempontjából. Ebben a dimenzióban a részvétel fogalma a bevont egyénekre vonatkozik, a bevonás mértékét és módszereit érdemes vizsgálni. Mennyire vesznek részt aktívan a bevont személyek a kutatási kérdések megfogalmazásában, a kutatási eszközök elsajátításában és alkalmazásában, a begyűjtött ismeretek értelmezésében és a következtetések levonásában?

3. (z) A részvétel a társadalmi nyilvánosság szempontjából – a részvétel politikai dimenziója. Ebben a dimenzióban érdemes vizsgálni a kutatási folyamat hatását a befogadókra, a

tudományos közönségre, a bevont kutatókkal azonos élethelyzetben lévő „sorstársi" közönségre és a szélesebb társadalomra. Továbbá azt is érdemes szemügyre venni, hogyan jelenik meg a kutatás eredménye a társadalmi nyilvánosságban, kivált-e vitákat, eredményez-e közvetlenül vagy közvetetten bármilyen változást.

2016–2017 telén részvételi akciókutatási folyamatba kezdünk tartósan munkanélküliek és közfoglalkoztatottak/kulturális közfoglalkoztatottak, valamint a téma iránt érdeklődő aktivisták és társadalomtudósok részvételével, amely kutatás a munkanélküli szolgáltató rendszer és ehhez kapcsolódóan a közfoglalkoztatás jelenlegi hatásait kívánja feltárni és változtatási irányokat kezdeményezni. Kutatóként azok a folyamatok érdekelnek, ahogyan tartósan munkanélkülivé válik valaki, és ebben a helyzetben milyen rendszerszintű válaszokat lát a saját egyéni helyzetének megváltoztatására, milyen intézményekkel találkozik és ezek a találkozások milyen hatással vannak az ő életére. Ezeket a tapasztalatokat összesítve tudunk majd közös kutatási kérdéseket megfogalmazni. A kutatás előkészítő fázisában ezért több lépésben interjúkat készítünk közfoglalkoztatottakkal, elsősorban kulturális közfoglalkoztatási programban részt vevőkkel.

Az interjúkészítésnek több célja van: szeretnénk az interjúalanyoktól több ismeretet szerezni a kulturális közfoglalkoztatás rendszeréről, arról, hogy hogyan kerülnek be az emberek ebbe a foglalkoztatási formába, milyen élethelyzetbe érkeznek és milyenek a munkahelyi tapasztalataik, illetve általában hogyan látják ezt a foglalkoztatási rendszert. A kutatási folyamat során adódik össze a formális egyetemi társadalomtudományi képzésekből kikerült kutatótársak, valamint a munkaügyi ellátórendszer és a közfoglalkoztatás működését saját bőrükön megtapasztalt kutatótársak tudása, felkészültsége, rálátása. A tudásszerzési folyamat egy pontján pedig közösen kell megalkotni a tervet arra vonatkozóan, hogy a kutatócsoport hogyan hasznosítja a megszerzett ismereteket, a közös tudás mely részleteit és milyen eszközökkel mutatja meg a társadalmi nyilvánosságban.

Hivatkozott irodalom

Appadurai, Arjun (2011 [2009]): A kutatáshoz való jog. *anBlokk* (5): 66–74. (Angol eredeti: (2006): The Right to Research. *Globalisation, Societies and Education* 4(2): 167–177.)

Burawoy, Michael (2006 [2005]): Közérdekű szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66. Interneten: http://replika.hu/system/files/archivum/replika%2054-03.pdf.

Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In *Közösségtanulmányok. Módszertani jegyzet.* Kovács Éva (szerk.). Pécs – Budapest: PTE – Néprajzi Múzeum, 223–233.

Hadas Miklós (2006): Sok hűhó semmiért, Burowoy esete a szociológiával. *Replika* (56): 229–244. Interneten: http://replika.hu/system/files/archivum/replika%2056-14.pdf.

Huszár Ákos (2006): Előszó. *Replika* (54–55): 31–34. Interneten: http://replika.hu/system/files/archivum/replika%2054-02.pdf.

Pokol Béla (1996): *Modern francia szociológiaelméletek.* Miskolc: Bíbor.

Reason, Peter (1994): Co-operative Inquiry, Participatory Action Research and Action Inquiry. Three Approaches to Participative Inquiry. In *Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin és Yvonna Sessions Lincoln (szerk.). Thousand Oaks: Sage, 324–339.

Frazon Zsófia

Thinking outside the box – mai jelenségek és nyitott művek múzeuma[1]

A néprajztudomány, a kulturális antropológia számára a részvételen alapuló tudományos kutatás már több mint száz éve módszertani minimum. Kérdés, hogy ennek a kutatási gyakorlatnak van-e jelentősége és lehetősége az e tudományszakokon alapuló múzeumi munkában: a néprajzi muzeológiában. A kritikai elméletalkotás módszertani minimuma működik-e a múzeummá formált tudományban, a gyűjteményi kutatásban és a kiállításban? A múzeumokban a mindennapi gyakorlat részévé válhat-e egy olyan koncepció, amely nem a gyűjteményből, hanem a terep fogalmából indul ki, szert tesz-e létjogosultságra, és képes-e hatást gyakorolni a történetileg kialakult intézményi és gyűjteményi gondolkodásra? És mindez visszahat-e a kritikai elméletalkotásra?

Hogy a fent leírt kérdések ne csak egy szűk szakmai közösség számára legyenek relevánsak, átfordítom napi gyakorlatra, hétköznapi múzeumi kontextusra: saját praxisra. A legfontosabb kérdés, hogy társadalomkutatóként és muzeológusként képes vagyok-e elfogadni, hogy nem minden kulturális jelenségre tudok adekvát választ adni a már meglévő gyűjtemény segítségével, ezért a kutatást érdemes kiterjesztenem a gyűjtemény határain túlra, a múlt mellett a jelenre? El tudom-e engedni, hogy hierarchiát tételezzek a múltbeli és a jelenkori tudások, tárgyak és tapasztalatok között? Hajlandó vagyok-e újragondolni az autoriter szerzői pozíció kizárólagosságát, és a szerzőség más formáival is kísérletezni? És látok-e lehetőséget a közösség aktív bevonásában, az együtt dolgozásban, a kölcsönös egymásra hatásban? A tudás demokratizálása nekem például abban segít, hogy a múzeumot, amely történetileg kialakult, tekintélyelvű és „szakrális" intézmény, demokratikus és kritikus modellek megvalósítására is alkalmas térként lássam – amely nemcsak állít és kiállít, hanem kérdez és kísérletezik.

Amikor a múzeum közönsége nemcsak látogatóként, hanem szereplőként, partnerként és szerzőként is megjelenik a múzeumban, ez alakítja a teret és a gondolatokat, új és más

1 A szöveg az OTKA112185 (*Mai tárgyak, mai emberek, társadalmi múzeum – út a részvételen és együttműködésen alapuló muzeológiához*) projektje támogatásával készült.

olvasatokat hoz létre, amelyek megértése is más látószöget igényel. Az angol *thinking outside the box* magyarra nehezen fordítható, metaforikus kifejezés szinte tökéletesen sűríti a gondolatkört. A fordítás nemcsak azért nehéz, mert jó prozódiájú retorikai fordulat, hanem mert kulturális utalásrendszer és komplex értelmezési háló. Ami a nehézsége, egyben a lehetősége. Az angol kifejezés arra utal, amikor valaki nem a megszokott sémák szerint gondol végig valamit, hanem új megközelítéseket alkalmaz, és ehhez akár a szabályokat is figyelmen kívül hagyja, de mindenképpen kreatívan közelít egy kérdéshez, így megoldásai átszabják az addigi kereteket, vagy legalább nyitott, korlátok nélküli gondolkodási teret hoznak létre. A kifejezést ma már az angolban is metaforikus értelemben használják: senki nem gondol egy konkrét dobozra, amelynek belseje és külseje van. Mégis a doboz (*box*) és a kívül levés (*outside*) az angol kifejezés azon lehetőségei, amelyek nagyon jól kötik a múzeumhoz. A kiállítótér kockaként (*white cube*) és dobozként (*black box*) való leírása általános jelenség, ahol pontosan az a fizikai közeg kap hangsúlyt, amelyben az elméleti, módszertani és gyakorlati tevékenység zajlik. Ebben a felfogásban a kiállítótér olyan mesterséges és komponált tér, amely egy téma térre és vizuális nyelvre való fordítása során a kiemelés, a bekeretezés és az elidegenítés különféle stratégiáival él. Így arra a kérdésre, hogy van-e a téren kívüli és azon belüli perspektíva, a válasz nyilvánvalóan: igen. A múzeum hatalma épp ebből ered: uralja tereit, ezen keresztül gyakorol hatást a kultúrára, a művészetre és a társadalomra. Az outsider pozíciója pedig egyértelmű: ő az, aki a dobozon kívül van. Az *outside* (valamin kívül) és az *outsider* (kívülálló) a szakértői gondolkodás kulcsfogalmai. A *thinking outside the box* kifejezés tehát nagyon sok ponton becsatolható a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi és kiállítási gyakorlatba. Sőt néha azt gondolom, erre lett kitalálva.

Egy tudomány módszertani minimumának egyik szférából a másikba való átemelése során létre kell hozni azt a fogalmi hálót, amely az esetek kontextusát adja. A fogalmak nagyon széles spektrumot érintenek, és egymástól roppant eltérő trópusokat rendelnek egymáshoz: a néprajztudományt, a kulturális és vizuális antropológiát, a művészettörténetet, az esztétikát, a kommunikáció- és médiatudományt, egymástól eltérő kurátori praxisokat ugyanúgy, mint pedagógiát, vagy akár az új médiumokon alapuló közösségi és megosztásalapú kultúrát. De gondolkodjunk a továbbiakban olyan aktuális múzeumi munkákról, amelyekben fontos, hogy az együttműködést és a részvételt a megközelítés részévé tegyék, amelyek érintik a fogalmi hálót, a módszerek kritikáját és a gyakorlati tevékenység legapróbb részleteit is. Az alábbiakban először röviden bemutatok két olyan aktuális múzeumi projektet, amelyek segítenek abban, hogy kirajzolják a téma sűrűsödési pontjait, összekapcsolják az elméletet a gyakorlattal, és feltegyék a fontos kérdéseket. Majd ezt követően röviden kitérek néhány korábbi munkára, nagyjából tíz éve formálódó gyakorlatokra, amelyek során kiérlelődött bennem, hogy a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlatok a társadalmi múzeumok számára valódi lehetőséget jelentenek.

A Néprajzi Múzeum egyik interdiszciplináris OTKA-műhelyében (amelynek kutatói: Frazon Zsófia, Wilhelm Gábor, Foster Hannah, Gadó Flóra, Schleicher Vera, Illés Péter, Szakács Eszter, Hermann Veronika és Toronyi Zsuzsanna) készül egy módszertani kézikönyv, amely az együttműködésen és részvételen alapuló, társadalomtudományi közeget érintő múzeumi területeket vizsgálja. Már a műfaji keret – módszertani kézikönyv – is átgondolásra érdemes: miből és hogyan faragjunk mintát; egymástól nagyon eltérő körülmények között, de hasonló kérdésekre épített munkák egyáltalán összevethetők-e; tanulhatók és tudatosíthatók-e az alkalmazott módszerek? És hogyan kapcsolódnak társadalmi múzeum, jelenkorku-

tatás és részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlat egymáshoz? A 2000-es években megjelenő *collaborative turn* (Maria Lind) fogalma alkalmas megközelítés-e a múzeumokban végbemenő változások leírására? A változásoknak előzménye-e a néprajz és kulturális antropológia módszere, a résztvevő megfigyelés, és segít-e megérteni módszertanilag a részvételi muzeológiát? Hogyan viszonyulunk a 20. századi művészet avantgárd praxisához? A posztkoloniális kritikai fordulat, a kollaboratív etnográfia/antropológia, a művészet és az aktivizmus, illetve a tudomány és az aktivizmus találkozásai hatottak-e, hathatnak-e a kritikai múzeumi gyakorlatokra, teret engednek-e a kísérleti gondolkodásnak és a módszerek tudatosulásának? A szakirodalom elméletei és fogalmai alkalmazhatók-e a gyakorlatban, az alkalmazások hozzásegítenek-e minket kritikai modellek megalkotására? És mindennek lehetséges-e bármiféle lokális dimenziója? A marginális helyzet láthatóvá tud-e tenni olyan vonatkozásokat, amelyek csak ebből a perspektívákból láthatók?

Egy kézikönyv kitalálása, megírása és szerkesztése mindig kihívás, és nemcsak a fenti kérdések vizsgálatát teszi lehetővé, hanem egymás terébe von egymástól eltérő gondolkodásmódokat. Miután a szakmuzeológiák sajátossága, hogy mindig kapcsolódnak valamilyen tudományhoz (néprajz, történettudomány, művészettörténet, technikatörténet, természettudomány, irodalomtudomány stb.), a múzeumi gyakorlatok egymásra vonatkoztatása, a muzeológia és a múzeumtudomány az a legtökéletesebb multidiszciplináris tartomány, amely egyesítheti az eltérő területek tapasztalatait. A társadalmilag érzékeny témák társadalmilag érzékenyebb módszereket igényelnek. Egy kézikönyv tehát abban adhat segítséget, hogy rendet tesz a sokfelől érkező fogalmak között, az összefüggéseket (tudomány)történeti dimenzióba helyezi, és így vizsgálja a gyakorlati tevékenységet.

A *thinking outside the box* viszont a kézikönyvről mint műfajról való gondolkodásban is segít: tágíthatja a könyv mint tárgy és a könyv mint felület használhatóságának határait. Egy könyv, amiben: a múzeumban dolgozó kutatók mellett a kutatásokban és kiállításokban „dolgozó" közönségé, az általuk generált helyzeteké a főszerep. Egy könyv, amiben: a tudás nem tagolódik „szakértői" és „laikus" tudásra, hanem különféle tudásszerkezetek és tudásfelhasználások jelennek meg egymást kiegészítő alternatívaként. Egy könyv, ami: nem akar recepteskönyv lenni, nem ajánl kész alkalmazásokat, de szeretne hatni a múzeumról való gondolkodásra. Egy könyv, ami: talán gondol majd valamit a Magyarországon érzékelhető elméleti megkésettségről. Egy könyv, ami: egy metodológiai feszültségre épül, miszerint a kritikához egyfajta távolságra, az együttműködéshez pedig egyfajta közelségre van szükség.

A másik példa gyakorlati jellegű. A 2016-os őszi egyetemi szemeszterben együtt dolgoztunk a budapesti Metropolitan Egyetem integrált művészeti képzésben részt vevő hallgatóival egy közös kiállítási projekt megvalósításán, *Tárgyakadémia 100+* címmel. Az együttműködés célja, hogy többet tudjunk meg egymás gondolkodásáról, és ennek kifejezésére a kiállítást használjuk médiumként. A munka szereplői az egyetemi hallgatók (5 fő) és a kurzusban részt vevő kutatók (rajtam kívül Foster Hannah, Wilhelm Gábor és Gadó Flóra), az együttműködés tere az egyetem és a múzeum, a folyamatban múzeumi gyűjteményi tárgyak, saját mindennapi tárgyak, történetek, leltárak és hétköznapi tapasztalatok kapcsolódnak össze. A téma fókusza a mindennapi kultúra, saját látható és láthatatlan hétköznapjaink. A heti négy órában zajló közös munka lényege a tudáscsere, saját hétköznapjainkról minél komplexebb közelnézeti kép létrehozása, egy közös nyelv kidolgozása, ennek bemutatása.

Egyelőre azonban kétségek között kell hagynom az olvasókat azzal kapcsolatban, hogy miről is készül a kiállítás, milyen tartalmi, formai és esztétikai jegyei lesznek, és miként fog

működni. És azt sem tudom, hogy lesznek-e benne tárgyak. Egy vagy száz? Hiszen ezek még nyitott kérdések. De a munkában egyenlő partnerek vagyunk, és keressük azt a nyelvet, amellyel kifejezhetjük a mondanivalót. Amikor az együttműködésnek ez a szakasza lezárul, a mű és a folyamat láthatóvá válik (2017 februárjában), s ekkor következik a munka második része, amelyben jön a két lépés távolság, ahonnan kritikai pillantást vethetünk a műre. Ha nem tudtuk megvalósítani a tudás demokratizálását, akkor ezt leírjuk. Ha nehézségekkel kerültünk szembe, ezt leírjuk. Ha valami nagyon a terveink ellenére történt, azt leírjuk. De azt is elismerjük, ha valami klasszul ment, ha valamiből tanultunk, ha kerültünk olyan helyzetekbe, amelyeket most elengedtünk, de legközelebb már nem fogunk. Mesélünk arról, ha úgy éreztük, az együttműködés csak illúzió, egy átesztétizált gesztus volt.

A fent említett munkáknak nem az épp aktuális divatok, trendek és blikkfangos fogalmak voltak az igazi ihletői, hanem egy több mint tíz éve, eddig leginkább alternatívnak tartott múzeumi és archiválási praxis, amelynek jó és rossz tapasztalatai alapvetően formálják a jelenlegi munkát. Az alábbi múzeumi példák nem kizárólagosak, de talán mégis kiemelésre alkalmasak: mert először vállaltak fel új és más kutatási és archiválási stratégiákat, vagy mert hivatkozássá váltak, vagy mert olyan úton indultak el, amelyről akkor kiderült, még nem érett rá a múzeum, de a későbbiekben mégis hatottak a gondolkodásra.

Az első látványos néprajzi múzeumi közösségi archiválási kezdeményezés a 2006-ban megnyílt *műanyag* című kiállításhoz kapcsolódott. Erről már sokszor, sokféle szempontból írtam, ezért csak vázlatosan mutatom be. A múzeum kiállításhoz kapcsolódó országos felhívására *(Hozz egy műanyag tárgyat!)* nagy mennyiségben kerültek a múzeumba hétköznapi műanyag tárgyak. A mennyiség mellett viszont a minőség is fontos része lett a gyűjtésnek: a tárgyakhoz kapcsolt személyes történeteknek köszönhetően. A *Plasztik művek. Alternatív műanyagötrénet a celluloid könyvtáblától a felfújható fotelig* címmel (Fejős és Frazon 2006) kötetbe szerkesztett kollekcióval megrajzolható volt a hétköznapi műanyagok egy alternatív olvasata – szellemes, vicces, elgondolkodtató és drámai epizódokkal. Ilyen mértékben szubjektív történetekre épített anyaggal nem rendelkezett korábban a gyűjtemény, bár a rövid idő alatt nagy mennyiségben a múzeumba kerülő tárgyak gyűjteményi feldolgozására nem volt felkészülve az intézmény.

A tárgybehozók már a kutatás időszakában a kiállítás résztvevőivé váltak és formálták a munkát: történeteik és tapasztalataik megjelentek a kiállítás nagy történetében. Valódi szereplőkké viszont nem váltak. Szerepük szerint érintettek voltak, a kiállítás aktív közönségét jelentették. A részvétel a közösség aktivizálását célozta, fizikai és intellektuális értelemben egyaránt. A tárgybehozásra szánt bőséges idő (4–5 hónap) nem várta el a gyors reagálást, hagyott időt a gondolkodásra, a véletlen felfedezésekre. A kezdeményezés hatással volt a további, jelenre és közelmúltra reflektáló kiállításokra is, de a *Plasztik művek* „irodalmi" gesztusa nem ismétlődött a további projektekben. A kritika, a humor és az irónia hangja, ami egyértelműen a dobozon kívüli világból érkezett, nemcsak anyagában, hanem látószögében és élességében is új elem volt. A szövegekben rejlő kritikai attitűd a hétköznapi műanyag tárgykultúrára vagy épp az ezt igazságtalanul kritizáló társadalomra vonatkozott.

A kiállítási munkáról viszont kevesebb visszajelzést és információt kaptak a résztvevők: már csak a kiállításon és a megjelent kötetben szembesültek azzal, miként épültek be tárgyaik és gondolataik a múzeum tárgyai és a rendezők gondolatai közé. A közösség aktív tagjai hozzájárultak a kiállítás létrehozásához, de érdemi együttműködés és együtt létrehozás nem valósult meg – bár ez ekkor nem is szerepelt a célok között. A tárgybehozásnak nem volt elő-

re kidolgozott módszertana, csak egy adatfelvétel és személyes történetmesélés kapcsolódott hozzá. A *thinking outside the box* mint új perspektíva, mégis izgalmas múzeumi alternatívának tűnt, és a következő évek munkái sok ihletett merítettek belőle.

Eleinte nem kiállítási ötletként, hanem a mindennapok láthatatlan részleteinek dokumentálására jött létre az *Etnomobil* projekt, ami végül több évig tartott. 2009-ben – amikor Magyarországon a web2 dokumentálás és a közösségi archiválás még egyáltalán nem volt magától értetődő, pláne nem múzeumi közegben – egy blog és egy online beküldhető adatlap létrehozásával és működtetésével indult az archiválási munka, amelynek a témája a mobilitás volt. A blogon a szerzők egy napjukat rögzítették szöveggel és/vagy képpel indulástól érkezésig, az online adatlapon pedig utazási szokásaik tágabb kontextusát adhatták meg. A kutatás végül kiegészült tárgybehozással is, ami intenzitásában messze alulmúlta a műanyagét, viszont több olyan megközelítés és program is volt a kutatás egy hónapjában, amelyek a témához kapcsolódtak: a sétától a blogszövegekből tartott felolvasásig.

A kutatás egy önálló kötetben jelent meg *Etnomobil. Mozgásban a kortárs kultúra* címmel (Frazon [szerk.] 2010), amelynek bevezető tanulmánya több kritikai pontot is összefoglalt. A munka 2011-ben egy kiállítással folytatódott: *Etnomobil 2.0 – kiállítás, fotóműterem, archívum* címmel. A kiállítás létrehozásában 17 intézmény kutatói vettek részt, a bemutatás tere egy 10 négyzetméteres lakókocsi volt, az üzemeltetés pedig muzeológus-múzeumpedagógus együttműködésben zajlott. A projekt másik új eleme egy web2-felület volt, ami a kiállítás végét követően bővíthető archívumként működött tovább. Az üzemeltetés alapja néhány, a bevonódást és érzékenyítést elősegítő játék volt, amely a projekt pedagógiai elemét is jelentette. A szakmai együttműködésben megvalósult kiállítás, a bevonáson alapuló működés és a kiállítási funkciókat kiegészítő közösségi archiválás és élő archívum a részvétel és az együttműködés egymástól nagyon különböző, de egymást erősítő területeit eredményezte. A projektben a kiállítás mozgása és a weboldal folyamatos működése biztosította a résztvevőknek a hozzáférést és a láthatóságot. A weboldal önálló iránnyal és hangsúlyokkal rendelkező felületté vált, amelyet a látogatók alakítottak és formáltak. Az utazó kiállítás találkozási ponttá is vált, amely a közönség, a muzeológus és a múzeumpedagógus személyes együttműködésén alapult.

A múzeumi tereken kívüli galériafunkcióval működött a MaDok LABOR, amely 2014 őszén városi, ideiglenes kiállítóhelyként létesült. A galériatér kialakításában önkéntesekkel dolgoztunk együtt. Közintézményként az eddigiekhez képest teljesen új elem volt, hogy a városi terek kulturális újrahasznosításában aktívan vett részt a Múzeum. A Kortárs Építészeti Központ (KÉK) által szervezett *Nyitva!* fesztivál céljai és a Múzeum társadalmasítása jól illeszkedtek egymáshoz. A Múzeum egyik célja a közvetlen kapcsolat kiépítése volt, ami viszont az idő rövidsége és a fizikai tér korlátozott lehetőségei miatt csak részlegesen valósult meg. A budapesti 6. és 7. kerület határán, a Lövölde tér egyik házában megnyílt LABOR első projektje a MaDok-program *A hónap kortárs műtárgya* online sorozatra épült. A sorozatban szerepeltek a korábbi évek részvételi kutatásainak tárgyai és személyes történetei, ezt egészítette ki a kutatói hang a társadalmi problémákra külön is reagáló kritikus és aktivista felhangokkal. A *Tárgyeset – nyitott múzeum, szabad egyetem* című munka egyfelől elhelyezte az online sorozatot a térben, másfelől kinyitotta más aktivitások irányába: egyetemi órák, szabadegyetemi sorozat és spontán találkozások helyévé vált. A galériatér nyitva tartásában önkéntesek segítették a Múzeumot. A LABOR nagy lehetősége volt, de a lokális közegbe való integrálódás csak részlegesen valósult meg: egyrészt az előkészítési, másrészt a működ-

tetési szakasz rövidsége miatt. Egy múzeumon kívüli városi helyszín létrehozása az intézmény remek, de a saját működésétől szinte mindenben különböző lehetősége. A nagyrészt gyűjteményre és lassúságra épített múzeumi struktúra, illetve a városi aktivitásra és a civil mentalitásra reagáló városi tér változatossága és tempója olyan feszültség, amely nagyfokú rugalmasságot és nyitottságot igényel. De épp ez az a mentalitás, amely új lehetőségeket kínál egy múzeum számára.

Végül a múzeum mint találkozási pont, mint dialógustér, mint az öndokumentáció bemutatásának helye típusú megközelítésre mutatok két példát. A *műanyag* után egy évvel volt a látható a *Kortárs ruha-tér-kép* című, intézményi együttműködésben megvalósított kiállítás. Ehhez rendezett 2008 tavaszán a Múzeum egy vetítést *Képszeletek* címmel. A kiindulópont egy deszkás közösség öndokumentációs praxisa volt. A csapat minden évben készített egy filmet saját életéről, a deszkázásról, a graffitizésről. A nyersanyagot maguk forgatták, a vágást és a technikai utómunkát is ők végezték. Két film vetítésére került sor a Múzeum alulájában, amit ez alkalomra műfűvel borítottunk be. A vetítést bevezette egy rövid tárlatvezetés a kiállítás kapcsolódó részében, majd a programot beszélgetés zárta a filmekről. A kiindulópont az egyik szereplő ruhatárának múzeumi kutatása volt, amely a kiállítással folytatódott, végül a közösség invitálásával zárult: a Múzeum „átengedte" egyik reprezentatív terét a közösség számára.

Tehát különböző stratégiák kerültek egymás mellé: a Múzeum archiválási és prezentációs stratégiája, illetve a csoport öndokumentációs és reprezentációs gyakorlata. A kapcsolat a Múzeum terében jött létre, az átkötést egy gyűjteményi egység teremtette meg. A múzeumi tér a résztvevők számára nem volt ismerős terep, a kiállított tárgyakon és a bemutatott filmen keresztül vált azzá. A deszkás közösség tagjai belakták a Múzeum terét, közreműködtek a program létrehozásában, amit elsősorban saját közösségük számára szerveztek. Amivel ebben a helyzetben újra csak adós maradt a Múzeum, az a szubkultúrán kívüli társadalmi közegek integrálása, ami valódi nyitottságot eredményezett volna.

Az előző két példából látszik, hogy a társadalmi közeg megteremtése és a valódi nyilvánosság létrehozása olyan projekt, amelyben a Múzeumnak még vannak feladatai. A programszervezésen túl ez leginkább egy felelősséggel átitatott intézményi stratégiaként jelentene valódi elmozdulást. Talán ez történt az *Ellenpedagógia a tóparton* címmel 2015-ben rendezett kiállítás alkalmával. A kiállítás egy külső forrásanyagot mutatott be egy 2011 óta zajló empirikus kutatás eredményeivel összefüggésben. Az 1938 és 1978 között Leveleki Eszter nevéhez kötődő bánki gyereknyaraltatás történetének múzeumi térbe emelése – hasonlóan az előző példához – egy ma is létező forrásközösség invitálása is volt. A kiállításon látható tárgyak, képek és dokumentumok magánarchívumok részei, melyek feldolgozása nem múzeumi keretek között történt, és amelyek a kiállítást követően sem kerültek a múzeum gyűjteményébe – teszem hozzá: sajnos. A téma reformpedagógiai és társadalomkritikus vonalvezetése miatt aktuális volt, a zárt gyerekközösségek és a karizmatikus felnőtt hatalommal való visszaélés mint téma épp a levegőben volt, a korszakkal való foglalkozás pedig ugyancsak időszerűvé tette a kiállítást. A ma is élő szereplők sokszor kalandfilmbe illő történetei pedig azok számára is izgalmassá tették a megközelítést, akik nem voltak soha a közösség tagjai.

A kiállítás nyitva tartása alatt a Múzeum valódi találkozási ponttá vált. Az egykori nyaralók tárlatvezetései és élménybeszámolói a napi működés szerves részévé váltak, a külső beszámolók és saját tapasztalataim alapján megbeszélt és spontán találkozások helyszínévé vált a kiállítás. Viták alakultak ki arról, hogy mi hányban volt, melyik történetben kinek volt

igaza, újraélésre és újramesélésre került a múlt, láthatóvá váltak olyan tárgyak, melyekről senki sem gondolta, hogy túlélték az elmúlt 40–50 évet. A kiállítás vállaltan kritikai álláspontja egyaránt volt az elfogadás, a vita, ritkább esetben az elutasítás tárgya. Az egykori nyaralók nagy része viszont intenzíven megélte, hogy a kiállítás idejére birtokba vehette a múzeumot, házigazdákká vált, és a saját vérmérsékletének megfelelően mozgott otthonosan a kiállítás vizuális és intellektuális közegében. Az emlékeiket megelevenítő tér kicsit az övék is volt. Viszont a téma és a korszakkal való foglalkozás aktualitása, a megközelítés kritikus hangja, és talán a forrásanyag megejtő világa miatt a kiállítótér azok számára is találkozási ponttá vált, akik nem tartoztak közvetlenül a forrásközösséghez.

A röviden összefoglalt múzeumi példákból is látható, hogy a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi munkák a legegyszerűbb formában is többdimenziós gondolkodást igényelnek az alkotóktól, a résztvevőktől és a befogadóktól egyaránt. Mint muzeológiai program kiemelten, tudatosan, néha radikálisan kell figyelni a közösségre, annak reakcióira, javaslataira vagy kritikájára. A fenti példák közös eleme, hogy elsősorban nem pedagógiai, hanem kutatási stratégiákra helyezik a hangsúlyt. Az archiválás, az eredmények többdimenziós interpretációja akár egymástól eltérő vélemények megjelenítésével – ez volt a munkák célja. A kérdés az, hogy ezt miként lehet tudatosan felépített múzeumi programmá formálni, stratégiává tenni? Megvannak-e az eszközeink arra, hogy az ösztönös és spontán reakciókat módszertani keretre fordítsuk? Megtaláljuk-e a megfelelő távolságot a módszertanilag körberajzolt térhez? Felismerjük-e egy-egy munka buktatóit, lehetőségeit, a következő alkalommal akarunk-e ezekben fejlődni? És mit érthetünk ebben a munkában fejlődésen? Számtalan kérdés, melyek megválaszolására néha megvannak az eszközeink, néha pedig nincsenek. Olyankor érdemes kikacsintanunk a dobozon kívüli világba.

Hivatkozott irodalom

Fejős Zoltán és Frazon Zsófia (2006): *Plasztik művek. Alternatív műanyagtörténet a celluloid könyvtáblától a felfújható fotelig.* MaDok-füzetek 4. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Frazon Zsófia (szerk.) (2010): *Etnomobil. Mozgásban a kortárs kultúra.* MaDok-füzetek 7. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Joó Emese

Kiválasztók és kiválasztottak – részvétel és együttműködés a múzeumpedagógiában

A Néprajzi Múzeum érzékelhető társadalmi igényre reflektálva tette közzé küldetésnyilatkozatában, hogy társadalmi múzeumként „lehetőséget teremt a közösségi és egyéni értelmezések, viszonyulások megfogalmazására". Szakterületem a múzeumpedagógia, így a magam részéről pedagógiai folyamatokban teremtek lehetőséget a közönség számára a társadalmi aktivitásra, önkifejezésre és reflexióra. A múzeumpedagógia divatosabb kifejezéssel *kulturálisörökség-interpretációnak* vagy *tudománykommunikációnak* is nevezhető, de ez nem változtat a lényegén. A feladat a muzeológusok tudományos munkájának eredményeként létrejövő kiállítások alkalmával a múzeum nyelvén bemutatott néprajzi örökség pedagógiai hasznosítása: a megismerés, feldolgozás, értelmezés, kifejezés és visszajelzés folyamatának létrehozása, ezzel változás, azaz tanulás előidézése.

Miközben tanítok, pontosabban mialatt a kiállításokon a fiatalokkal együtt gondolkodunk a kiállított jelenségek összefüggéseiről és üzeneteiről, keressük a kortárs kapcsolódásokat és hasznosságokat, kialakítjuk az egyéni és közösségi értelmezéseket, azalatt pontosan kirajzolódnak előttem a múzeum és a közönség közötti érintkezések és találatok, egyben a falak és távolságok is. Múzeumpedagógusként egyszerre több szempontból vagyok képes értelmezni a múzeumot, és bár jól ismerem társadalmi törekvéseit, a közönség ismeretében mégis úgy tűnik, hogy szándékai ellenére lemaradásban van: jellemzően lassan reagál a társadalmi változásokra és többnyire korszerűtlenül fejezi ki magát.

Ezzel szemben a múzeumpedagógia a közvetlen visszajelzésekből percről percre felméri saját hatékonyságát, és eredményessége érdekében azonnal változtat, gyorsan és rugalmasan alkalmazkodik azokhoz, akikkel foglalkozik. Sajátos módszereivel és eszközeivel bárkivel megteremti a személyes kapcsolódást és a valódi párbeszédet, miközben gyakorlatban hasznosítható érvényes tudást kínál. Ez a gyorsan reagáló, korszerű múzeumi pedagógiai gyakorlat egyre növekvő távolságot hidal át az aktuális társadalmi kapcsolódást alig felmutató

vagy nehezen értelmezhető múzeumi kiállítások és a kortárs közönség között, amivel sokat javít a múzeum megítélésén, a távolságtartó, fennkölt múzeum képén.

Mindez persze csak és kizárólag azon szervezett közönségcsoportok esetében érvényes, melyek valamilyen múzeumpedagógiai programon vesznek részt, ők azonban a teljes múzeumi közönségnek csupán kis részét, legfeljebb 15–20%-át teszik ki. Mégsem értékelem túl a múzeumpedagógia közönségkapcsolati jelentőségét, hiszen gyakorlatilag ez az egyetlen olyan múzeumi szakterület, amely mindennapi gyakorisággal, minden korosztállyal élő, intenzív, sőt bensőséges kapcsolatot tart fenn és ismétlődően megteremti az értelmezések és viszonyulások őszinte, személyes és közvetlen kifejezésének feltételét. A múzeumpedagógus az a személy, aki a közönség számára gyakran *A* múzeumot képviseli, így sokszor túlzott mennyiségben kapja azokat a kritikai visszajelzéseket, amelyek munkájának értékelésén túl konkrét vagy általános múzeumi tapasztalatokra, vagy akár a múzeum egészére vonatkoznak.

Mi tetszik a közönségnek és mi nem? Milyen kurátori üzenetek jutnak el hozzá? Mit hogyan értelmez? A kiállítások befogadását hogyan befolyásolja a műtárgyak elhelyezése, a feliratok megfogalmazása vagy a megfelelő pihenőhelyek kialakítása? Miben tér el egymástól a kiállítások csoportos és egyéni hasznosulása? Hogyan használhatók fel a csoportokkal szerzett múzeumpedagógiai tapasztalatok az egyéni látogatókkal kapcsolatban? Melyek azok a múzeumpedagógiai tapasztalatok, amelyek általánosíthatóak és kiterjeszthetőek a közönség széles körére?

Véleményem szerint a múzeumpedagógusoknál sűrűsödő közönségtapasztalatok a múzeum minden területén és valamennyi közönségszegmens esetében hasznosíthatóak lennének, de leginkább a muzeológiai és a pedagógiai interpretáció összehangolása és mindennapi együttműködési gyakorlattá fejlesztése érdekében lennének megfontolandók.

Utóbbi nem utópia. Magam is részt vettem és veszek olyan múzeumi projektekben, amelyekben megvalósul a muzeológus és a pedagógus együttműködése, ami kedvezően hat egymás munkája mellett a közönség részvételére is.

Ilyen volt például 2011-ben a Néprajzi Múzeumban az *Etnomobil 2.0 – kiállítás, fotóműterem, archívum* elnevezésű mobil projekt, amelynek üzemeltetése – a lakókocsi vontatásától a helyszíni installáláson át az interpretációig – intenzív muzeológusi-múzeumpedagógusi együttműködésben történt. A közönség bevonását és aktivizálását újfajta dinamikával: szünetmentes üzemmódban végeztük Frazon Zsófiával. A folyamatos egymásra figyelés, reflexiók, cinkos összekacsintások, valamint szerepköreink határainak rugalmasan változtatása és felcserélése következtében a közönséggel is rugalmasan és közvetlenül bántunk, és rendkívüli érdeklődést keltettünk kiállítási programunk iránt.

2013-ban a *TÁRGYAS_RAGOZÁS→szubjektív etnográfia* című projektben, szintén Frazon Zsófiával együttműködésben, sikerült egy olyan néprajzi tanulmányi kiállítást létrehozni, amelyben a kurátori és a pedagógiai interpretáció szempontjait maximálisan összehangoltuk, és minden egyes alkotóelemet (kevés műtárgy, műfajilag változatos szövegek, modul rendszerű vitrinek, hét szkeccsből álló hanginstalláció, demonstrációs eszközkészlet, kontextusteremtő plusz fotóanyag, önálló weboldal stb.) a többcélú múzeumi tanulás szolgálatába állítottuk.

2015-ben a Műcsarnok felkérésére vettem részt az *Egy szuszra!* című ifjúsági tehetséggondozó projekt létrehozásában. A projektben fiatalok részvételével egyetlen kiállításból kiragadott műtárgyat, egy ácsolt ládát dolgoztunk fel képző- és előadóművészeti, néprajzi

és kulturális antropológiai szempontból – izgalmas kísérleti együttműködésben az ezeket a megközelítéseket máskor kizárólagosan képviselő szakemberekkel.

2013-ban indítottuk el a Néprajzi Múzeumban Pálóczy Krisztinával közösen a *Hangzavar. Mindennapi tárgyaink megszólalnak* című alternatív, hétköznapi használati tárgyakat megszólaltató zenés-hangos múzeumpedagógiai foglalkozást. A programot egymás eltérő tudásbázisára és gyakorlataira építjük, a fiatalokban felmerülő kérdésekre egyéni kompetenciáink alapján, egymást kiegészítve válaszolunk. A közös program alkotóelemeit folyamatosan csiszoljuk, hiszen egészen más hatást érünk el, ha például az aula visszhangját óriási üdvrivalgással, mobilok csengőhangjaival vagy tapssal teszteljük.

Hasonló alkalmi együttműködési tapasztalatok mások múzeumpedagógiai gyakorlatában is akadnak. Mi hiányzik ahhoz, hogy a Néprajzi Múzeumban elkezdődjön az intenzív muzeológusi-múzeumpedagógusi együttműködés, és rendszeres, mindennapi gyakorlattá váljon a múzeumi működésben?

A nehézséget a tudományos megközelítés hiányában a múzeumpedagógia oldalán látom. Tapasztalatainkat ugyanis többnyire úgy tárjuk a kurátorok elé, mintha élménybeszámolót tartanánk, vagy éppen kirívó esetekkel példálózunk, nélkülözve többek között a konkrét mérést és a hiteles dokumentációt. Jellemzően nem végzünk módszeres látogatókutatást, nem készítünk vizsgálatokon alapuló esettanulmányokat, még kevésbé megtervezett és felépített, tudományos pedagógiai kutatásokat.

A magam részéről ezen változtattam, amikor néhány évvel ezelőtt saját múzeumpedagógiai munkámban tudatosan résztvevő megfigyelővé váltam. Módszeres vizsgálataim egyik terepe továbbra is saját hétköznapi múzeumpedagógiai praxisom, amelynek részvételi alapú foglalkozásai elsősorban mennyiségi mérésekre és pedagógiai kísérletek lefolytatására adnak lehetőséget. Emellé szükségem volt egy nagyobb léptékű, mélyebb folyamatokat feltáró, komplex esettanulmányok készítésére alkalmas vizsgálati terepre is, ennek érdekében hoztam létre egy újfajta, sok szempontból radikális múzeumpedagógiai projektet, amelyet ma *Felemelő iskolai közösségi szolgálat,* vagy Múzeumi X-faktor néven ismer szűkebb és tágabb szakmai környezetem.

A felemelő projekt lényege, hogy kizárólag a középiskolás korosztállyal foglalkozom, akiket részvételi és együttműködési módszerekkel múzeumi szakértőkké képzek, amely szerepben bemutathatják a múzeumnak az általuk, illetve korosztályuk által ideálisnak tartott múzeumi kiállítást és múzeumi interpretációt. Múzeumi szakértőkké válásuknak természetesen feltételei vannak. Elkötelezett és lelkes érdeklődéssel, sok idő és energia ráfordításával újfajta tudást kell szerezniük: alaposan meg kell ismerniük a múzeum küldetését és működését, el kell sajátítaniuk és gyakorolniuk kell a múzeum nyelvét és kifejezési módjait.

Kutatásom alapvetően pedagógiai jellegű, ezért elsősorban a fiatalok múzeumi szakértővé válásának és önálló múzeumi produktumaik és produkcióik (tanulmányi vitrin, tanulmányi kiállítás, kiállítási tanterem, látogatókutatás, kortárs tárlatvezetés, konferencia-előadás, megnyitóbeszéd stb.) létrehozásának folyamataira irányul. Vizsgálataimban nem hagyhatom figyelmen kívül azokat a hatásokat, amelyek alkalmanként muzeológusoktól, vagy más szakmai munkatársak, esetleg külső közreműködők felől érkezve indirekt vagy direkt módon avatkoznak be a folyamatokba, és azokat a visszahatásokat sem, amelyek az elkészült produktumok és produkciók múzeumi és közönségfogadtatásának következtében jelentkeznek.

Fontos hangsúlyoznom, hogy a Néprajzi Múzeumban 2013-ban elindult középiskolás múzeumi szakértői projektet nem muzeológusi igényre és nem vezetői utasításra, hanem autonóm múzeumpedagógiai munkám belső fejlesztéseként, a tudományos megközelítés terepéül, a megalapozott szakmai párbeszéd elérése érdekében hoztam létre. Jelentős motivációt jelentett, hogy éppen ekkor vált a múzeumi stratégiai tervek hangsúlyos elemévé a néprajzi gyermekmúzeum létrehozása, amelyhez ugyancsak elengedhetetlennek tartottam a gyermekek és a fiatalok múzeumi igényeinek tudatos és közvetlen vizsgálatát. Múzeumpedagógiai céljaim véletlenül találkoztak össze a szintén ebben az időszakban nyilvánosságra került új közoktatási rendelettel. Az 50 órás kötelező iskolai közösségi szolgálat egyik pillanatról a másikra teremtette meg a középiskolások (külsőleg motivált) érdeklődését, amit feltétlenül ki akartam használni a múzeum javára, ezért – vezetői támogatással – felemelő feladatokat, azaz éppen formálódó radikális múzeumpedagógiai projektemet kínáltam fel számukra. Aktivitásukra, belső tanulási motivációjukra kezdetektől fogva rendkívül ösztönzően hatott a múzeumi projekt minden eleme, de különösen távlati célja: a szakértővé válás, azaz a múzeumi szakemberekéivel egyenrangú múzeumi szerepek (pl. kurátorság, tárlatvezetés) kipróbálása, átélése.

A kezdő, kísérleti jellegű projekt 2013 júliusában valósult meg *Xántus, a kortárs kalandor* címmel. A fiatalok a múzeumhoz közeli Xántus Gimnáziumból érkeztek, és kifejezetten érdekelte őket iskolájuk névadójának kiléte, mivel alig tudtak róla valamit. Közösen megfogalmazott célunk Xántus felfedezése, majd egy saját iskolatársaikat és kortársaikat megszólító múzeumi kiállítás elkészítése volt. A kiállítási, gyűjteményi, archívumi, könyvtári és webes kutatás végén előálltak kreatív kiállítási ötletükkel: Xántus élettörténetéből kiválasztanak hat, számukra érdekes epizódot, ezeket cipősdobozokba kicsinyítik és diorámaként ábrázolják. A mini 3D-s bemutatókhoz saját gyerekkori játékszereiket (playmobil figuráikat, babaszobabútoraikat, kisebb csecsebecséiket) hasznosítják újra. Az installáció hat elemét a *Xántus Channel* elnevezésű, rendhagyó múzeumi TV-csatorna és egy műsorújság foglalja keretbe, így a cipősdobozokba tekintve gyakorlatilag Xántus főszereplésével a saját életéről szóló adásokba: gyermekműsorba, főzőműsorba, talkshow-ba, utazási magazinba, kalandfilmbe vagy bűnügyi műsorba pillanthat be a közönség…

Őszintén szólva, engem megleptek a fiatalok. Mindvégig nagyon komolyan vették a kutatói magatartást, és amikor úgy érezték, hogy már elegendő ismerettel rendelkeznek a témáról és a múzeumról, teljesen önállósultak. Jól érzékelve a tudomány és a játék határait, minikiállításuk merész és izgalmas, személyes és korosztályi érdeklődésüket illetően is telitalálat. Mindössze hat cipősdoboz, azonban valódi kiállítás, amelyen keresztül hitelesen fejezik ki mindazt a korosztályuk számára, amit 15 évesen Xántusról tudni kell vagy érdemes.

Szerintem ez az önálló önkifejezési képesség az, amit a középiskolás szakértők múzeumi részvételével, a velük történő együttműködésből a leginkább érdemes hasznosítani, és amellyel mindennemű közvetítői tevékenység mellőzhető a múzeum középiskolás korosztályra vonatkozó megismerési folyamatában. *Tehát, ha a múzeum rájuk kíváncsi, esetleg kifejezetten nekik vagy róluk készít valamilyen kiállítási reprezentációt vagy interpretációt, akkor egyenesen hozzájuk fordulhat, megkérdezheti őket és közvetlenül tőlük tudhatja meg, mi a helyzet velük.*

A folyamat visszafelé másként működik, ugyanis a középiskolások múzeumra vonatkozó megismerési folyamatából nem mellőzhető a közvetítő, azaz a múzeumpedagógus. Ő az, aki felkészíti a fiatalokat a szakértői szerepre, aki lehetővé teszi számukra a múzeum megisme-

rését, aki befolyásolás nélkül irányítja tanulási folyamatukat annak érdekében, hogy végül valóban önmagukat fejezhessék ki az általuk elsajátított új nyelven: a múzeum nyelvén, múzeumi módszerekkel és eszközökkel létrehozott önálló produktumaikon keresztül.

Ezek után már csak az a kérdés, hogyan lehetséges, hogy az a múzeumpedagógus, aki mindvégig együttműködik velük a tanulási folyamatokban és a múzeumi produktumok elkészítésében, mégsem befolyásolja önálló önkifejezésüket? A válasz a középiskolás korosztály életkori sajátosságaiban és a konstruktivista pedagógia múzeumi alkalmazásában rejlik. Milyenek ők, és mi jellemzi a velük gyakorolt múzeumpedagógiát?

A középiskolásokról elmondható, hogy minden olyan tudással, képességgel és attitűddel rendelkeznek, ami az őket körülvevő társadalmat jellemzi. A többi korosztálytól elsősorban társadalmi érzékenységük magas foka különbözteti meg őket. A különleges társadalmi érzékenység átmeneti élethelyzetükből adódik: a gyermeklét és a felnőttség közötti ingoványon járva biztos fogódzókat keresnek saját magukhoz, ezzel egyidejűleg keresik a helyüket, szerepüket a társadalomban. Minden emberi történetre és társadalmi jelenségre érzékenyek és nyitottak annak érdekében, hogy megismerhessék önmagukat és képesek legyenek tájékozódni a világban. Keresik az okokat és a magyarázatokat a világ törvényszerűségeire és az emberi kapcsolatok mozgatórugóira. Nagy rendszerekben, bonyolult folyamatokban és elvont fogalmakban gondolkodnak, miközben minden apró részletre felfigyelnek és mindent megkérdőjeleznek. Képesek nézőpontot váltani és beleélni magukat mások helyzetébe. Szeretnek szabadon gondolkodni, alkotni, képzelődni. Őszinték, bátrak, szenvtelenek. Lelkesek, humorosak, szerelmesek. Kritikusak, önkritikusak, végletesek. Átlátnak minden szitán. A tekintélyt önmagában nem tisztelik, a valódi teljesítmény azonban hatalmas elismerést vált ki belőlük. Ha rajtuk múlik, a versengés helyett inkább az együttműködést választják. Közvetlen emberi kapcsolatok által tanulnak, a közösség és a kortárs csoport mindenben meghatározó számukra. Önálló és határozott véleményüket, szubjektív egyéniségüket mindig szívesen kifejezik. Igazi megmérettetésekre és világmegváltó kihívásokra vágynak, amelyek révén felfedezhetik, sőt túlléphetik önmaguk határait.

A magam részéről ezeknek a valódi kihívásoknak a sorába próbáltam beilleszteni a számukra felkínált múzeumi szakértői szerepet. Ahhoz, hogy a középiskolásokkal megtaláljam a hangot és elkezdhessek velük dolgozni, nekem kellett alkalmazkodnom hozzájuk. Meg kellett ismernem őket, és az ő szemükkel kellett ránéznem a világra, többek között a múzeumra is. Ez sokkal nagyobb kaland volt, mint bárki gondolná! Van erre egy példám.

2014 tavaszán jött össze az első komolyabb múzeumi feladatokra nyitott középiskolás társaság. Tudtam, hogy rögtön az elején meg kell nyernem őket, máskülönben csak végiglötyögik a foglalkozásokat. Hogyan mutassam be számukra a múzeumot, hogy ők azt világszámnak lássák? Mit hangsúlyozzak ki nekik a mindennapi múzeumi munkából, hogy az kihívást jelentsen a számukra, és mindenáron részt akarjanak venni benne?

A megoldást a *kiválasztottságban* találtam meg. A múzeumot úgy mutattam be nekik, mint a világ egyik legfontosabb döntési színterét, amelyben a muzeológusok kivételes hatáskörrel rendelkező *kiválasztók,* akik az emberi kultúra egészéből kiválaszthatják, amit örökségként érdemesnek tartanak a megőrzésre. A kiválasztók döntése nyomán kerülnek be a gyűjteményekbe a *kiválasztottak,* azaz a műtárgyak, amelyekre attól fogva vigyázunk. Majd eléjük tettem néhány tárgyat. Képzeljétek el, hogy ti vagytok a kiválasztók! Melyiket választanátok és miért? Mi kell ahhoz, hogy dönteni tudjatok? Minden tárgyat megvizsgáltak, és az alapján, amit az adott tárgyról tudtak vagy feltételeztek, határozottan besorolták múzeumi,

talán múzeumi vagy biztosan nem múzeumi kategóriába. Sokféle érvet felhoztak, egymással is vitatkoztak, de közös nevezőre mégsem jutottak. Viszont elgondolkodtak pl. az érték fogalmán, és azon is, hogy vajon örökre elenyésznek-e azok a tárgyak, amelyek egyetlen múzeumba sem kerülnek be…

Egy idő után feloldódott a beszélgetés, és a tárgyak helyett inkább az érdekelte őket, hogy kikből lehetnek múzeumi kiválasztók. Bárkiből lehet, vagy a *kiválasztók* maguk is *kiválasztottak?* Hol és mennyit kell tanulniuk? Hányan vannak a Néprajzi Múzeumban, Magyarországon, a világon?

A példa is megerősíti, hogy az életkori sajátosságok ismerete nélkül aligha lehet eredményes múzeumpedagógiát művelni – ez természetesen nemcsak a középiskolás, hanem valamennyi korosztály esetében érvényes. Emellett az is igaz, hogy minden pedagógus egyéni, általa hatékonynak tartott módszerekkel és eszközökkel tanít, amelyeket elsősorban nem a tanulók életkora és nem is a tananyag határoz meg, hanem a tanítási-tanulási folyamatokra vonatkozó pedagógiai gondolkodásmód. Az én múzeumpedagógiám a konstruktivista pedagógiai modell múzeumi alkalmazása, mivel ebben találom a saját pedagógusi személyiségemhez, célközönségemhez, a nem formális múzeumi tanuláshoz és általánosságban a változó tanítási-tanulási szokások követéséhez legmegfelelőbb tudományos alapokat, elméleti és gyakorlati megoldásokat.

A konstruktivista szemlélethez és gyakorlathoz (Nahalka 2002) a tudás kialakulásának vizsgálata vezetett el a 20. század végén. A konstruktivista gondolkodás szerint tudását mindenki önmaga építi fel, tehát a tudás nem közvetítéssel vagy átadással, hanem minden egyes emberben önálló, sajátos, belső információfeldolgozás révén, egyéni konstrukcióval jön létre. Ebben a folyamatban az új tudás alapjául szolgáló *megelőző tudásnak* van a legmeghatározóbb szerepe. A megelőző tudás nem iskolai tananyagot vagy más formális tudásbázist jelent, hanem azokat a személyes tudásrendszereket, sémákat, képzeteket, amelyekre a tanulás folyamatában az új információk épülnek, és amelyek így egyre árnyaltabbakká válnak. Van erre egy példám.

A Néprajzi Múzeum állandó kiállításának első termében 19. század végi ünneplő népviseletbe öltöztetett bábuk sorakoznak a vitrinekben. A középiskolásoktól azt kérem, nézzék meg mindet, és képzeljék bele magukat egy általuk választott figura helyébe. A ruházata, haj- és fejviselete, felszerelése és testtartása alapján ki ő és milyen élethelyzetben lehet? Mi lehet a legnagyobb vágya? Mindenki szólaltassa meg a sajátját! A szövegbuborékokba írt vágyak és álmok felkerülnek a vitrinek üvegfalaira, majd élőszóban is hangot adunk az embereinknek. Miközben tényszerű, korhű, humoros és abszurd gondolatok egyaránt elhangzanak, számomra fény derül a megelőző feltételezésekre és képzetekre. A csoport tagjai egymást javítják és egymásnak magyaráznak, mindez kifejezetten szórakoztató. Ezután közös kiállítási sétát teszünk, műtárgy környezetben együtt gondolkodunk és értelmezzük a bábuk kapcsán felmerült tevékenységeket, élethelyzeteket. A foglalkozás végén visszatérünk saját embereinkhez, új ismereteink és élményeink alapján kiegészítjük a bábunk szájába adott mondatokat vagy javítunk azokon. Továbbgondoljuk, kinek a vágyát hogyan tudnánk beteljesíteni – legyen az akár egy új szerető, távoli utazás, korlátozott gyermekáldás, soha ki nem fogyó pálinkásbutykos, vagy csupán egy kondér birkapaprikás!

A példával saját konstruktivista múzeumpedagógusi szerepemre is rávilágítok. Amikor egy csoporttal foglalkozom, a kiállításban olyan speciális tanulási környezetet teremtek, amelyben indirekt módon felmérhetem minden résztvevő megelőző tudását. Amit tapasz-

talok, azt figyelembe veszem a tanítási folyamat során, hogy az új ismeretek a megelőzőkre építhetők legyenek. Törekszem arra, hogy senkit ne traktáljak olyan információval, amit nem tud semmihez kapcsolni.

Múzeumpedagógusként nem vezetem a tanulási folyamatot, hanem csupán létrehozom a megfelelő, differenciált tanulási feltételeket. Direkt módon nem befolyásolom, és nem akadályozom a résztvevők saját gondolkodási folyamatait pl. saját tudásbázisom és nézeteim övéiket megelőző ismertetésével – így mindenki szabadon felépítheti és kifejezheti, amit egyénileg éppen érez vagy gondol. Magam is a résztvevők között, a tanulói közösség tagjaként, velük együtt és egyenrangúan irányítom a tanulási folyamatot, miközben természetesen kompetenciáimnak megfelelő szakértői szerepet játszom, szükség esetén kezdeményezek, hozzászólok, amivel közvetett módon képes vagyok hatni a folyamatokra.

Konstruktivista múzeumpedagógusként figyelembe veszem az egyéni különbségeket, lehetővé teszem a gondolkodás és az értelmezés szabadságát, a szubjektív megközelítések kibontakozását. Gyakorlatban hasznosítható, érvényes tudásra törekszem, ezt a tudást igyekszem minél inkább az egyénre szabni, mindenkiből önmagához képest a legtöbbet kihozni. Fontosnak tartom a problémák életszerű kontextusba helyezését, felismerését és megoldását. Bátorítom a reflexiót, ösztönzöm a kérdésfeltevést, teret adok az eltérő megközelítéseknek és véleményeknek, és alapvető munkaformaként tekintek a közösségi, demokratikus együttműködésre.

A konstruktivista modell erőssége, hogy tanítási törekvései összhangban állnak a középiskolások életkori sajátosságaiból eredő természetes tanulási igényeivel, különösen az önálló, szabad önkifejezésre, részvételre és együttműködésre irányuló törekvésekkel. Bár a részvétel és a partneri együttműködés megteremtése alapvető cél a konstruktivista gyakorlatban, ezek jellemzően nem együtt és nem egyszerre valósulnak meg. Ugyanis a két, gyakran összemosódó fogalom egymástól eltérő tevékenységeket takar, amelyeket érdemes különválasztani, és mindkettőt egyedi minőségében és szervezési formájában vizsgálni.

Saját középiskolás múzeumpedagógiai gyakorlatomban a részvétel színtere a múzeumpedagógiai foglalkozás, ez jelenti a hétköznapi múzeumpedagógiai praxist, az együttműködés színtere pedig a *Felemelő iskolai közösségi szolgálat,* azaz a radikális múzeumpedagógiai projekt. Mi jellemzi a részvételen és mi az együttműködésen alapuló múzeumpedagógiai gyakorlatot? Hogyan befolyásolja a fiatalok önálló önkifejezését, hogy részvételen vagy együttműködésen alapuló programban vesznek-e részt? Mi a jelentősége a részvételen alapuló, és mi az együttműködésen alapuló múzeumpedagógiai gyakorlatoknak? A kérdésekre az alábbiakban hétköznapi és radikális példák bemutatásával válaszolok.

Lássunk elsőként egy hétköznapi példát! A Néprajzi Múzeum állandó kiállításának harmadik terme a 19. századi paraszti munkáról és táplálkozásról szól. A középiskolások igencsak megküzdenek azzal, hogy a régi szerszámokkal szemléltetett ismeretlen munkafolyamatokban felfedezzék az élelem korabeli előállítását, de szívesen elgondolkodnak pl. a hajdani és a mai élelmiszerek minőségi és mennyiségi jellemzőinek összefüggésein. Éppen ezért a következő részvételi gyakorlatban mai édességeket kapnak, amit kiscsoportos szerepjáték formájában kell bemutatniuk a kiállítás falán látható fotónagyításon sárgadinnyét kenyérrel csemegéző bihari öregembernek. A játék egyfajta társas rejtvény, célja egymás édességeinek kitalálása. A középiskolások a mai csemegéket megkóstolják, alaposan megvizsgálják, és a 19. század ismert táplálékainak megfeleltetve kreatívan körülírják. Majd odamennek a képhez, és az édesség nevét ki nem ejtve – hiszen az idős ember úgysem értené a haribót, oreót,

ferrerót vagy smartiest – azt életszerű és korhű jelenetben mutatják be az öregembernek, azaz egymásnak. Minél ügyesebben fogalmaznak, a többiek annál nehezebb találják ki. Akinek sikerül, kap egyet a megfejtett édességből is.

A részvételi gyakorlatban aktivizálom a középiskolások figyelmét, tudását, kreativitását, játékos kedvét, és inspirálom véleményük és reflexióik kifejezését is, pl. a korabeli szegényes táplálkozással kapcsolatban. Az a célom, hogy a résztvevők nézőpontváltásához és a beleélés közös, játékos gyakorlásához olyan feltételt teremtsek, ami továbbgondolást, kérdések felvetését eredményezheti, de nem lehet célom pl. a táplálkozás személyes vagy társadalmi problémáiba való belemélyedés.

Mindez a hétköznapi múzeumpedagógiai praxis kiszámíthatatlanságával és múlékonyságával függ össze. Hogyan? A hétköznapi foglalkozások esetében nagyjából 90 percet töltünk valamelyik kiállításon, alapvetően múzeumi fogalmakkal és néprajzi témákkal foglalkozunk, és időnk kb. 80%-ában változatos és rövid részvételi gyakorlatokat végzünk. Az előre bejelentkező csoportok életkorát, létszámát, iskolájának adatait ismerem, ezenkívül a pedagógus által kiválasztott téma ad némi támpontot. A résztvevőket azonban nem ismerem, és ők sem ismernek engem. Ráadásul a legtöbbször csak annyit tudnak, hogy a Néprajzi Múzeumban vannak. Márpedig foglalkozásaim tartalma és formája kizárólag azon múlik, hogy a résztvevők (pedagógusok, tanulók, kísérők) milyen társadalmi környezetből, milyen megelőző tudással, érdeklődéssel, kedvvel, elvárásokkal és motivációkkal érkeznek, ami minden csoport és minden egyén esetében eltér. A foglalkozást hozzájuk alkalmazkodva, rugalmasan építem fel, és találkozásunk egyszeri alkalmával igyekszem számukra maradandó élményt nyújtani. Ez reálisan saját részvételük élménye. Egymás és a múzeum ismeretlensége, egyszeri, rövid találkozásunk másra szerintem nem ad lehetőséget.

A részvételen alapuló múzeumpedagógiai gyakorlat jellemzője, hogy feltételeit: tartalmát és formáját egyaránt a múzeumpedagógus teremti meg. A résztvevők gyakorlatilag készen kapják azokat a témákat és tevékenységi kereteket, amelyekben ismereteket szerezhetnek és aktívak lehetnek. A részvétel élménye azon múlik, hogy a múzeumpedagógusnak milyen pontosan sikerül felmérnie, melyik gyakorlat vagy játék a legmegfelelőbb a számukra. A részvételi gyakorlatok ugyanakkor kiválóan alkalmasak a pedagógiai kísérletezésre. A kisebb változtatások hatása folyamatosan mérhető, illetve ugyanazt az ötletet többféle csoportos attitűd esetében is ki lehet próbálni, ami gazdagítja a működőképes módszerek és eszközök tárát.

Az egyszeri és rövid, részvételi alapú múzeumpedagógiai foglalkozások nem teszik lehetővé a személyes és mély problémafelvetéseket, így ebben a formában a középiskolások önálló önkifejezése csupán visszafogottan, távolságtartóan, többnyire felszínes, személytelen, könnyű témákban jelenhet meg. A résztvevőkre a megszokott kortárs csoport inspirálóan, saját pedagógusuk inkább feszélyezően hat. A pedagógus a múzeumban is az iskolát képviseli, szerepéből fakadóan megjeleníti az iskolai hierarchiát és viszonyrendszert, sokszor a feladatok jó megoldásának kényszerét is, ami megnehezíti a résztvevők számára a felszabadult, megfeleléstől mentes önkifejezést. A múzeumpedagógus mindezektől a viszonyoktól független, semleges személy, akivel éppen ezért egy-egy gyakorlat erejéig – olykor felvehető szerepek leple alatt, de – ki tud bontakozni az önálló önkifejezés.

A részvételen alapuló múzeumpedagógiai gyakorlatok jelentősége a hatékonyság: rendelkezésre álló erőforrásokból viszonylag szűk mozgástérben jelentős változás elérése. Mindezt szemlélteti a közönség múzeumról alkotott képének javulása, a pedagógiai interpretáció fejlődése, a visszajelzések kurátori interpretációt befolyásoló hatása, valamint a látogatószám növekedése.

Lássunk most egy radikális példát! 2014 tavaszán a Néprajzi Múzeumban készülő új, *Kő kövön. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából* című kiállítás egyik termét, kurátori kezdeményezésre, középiskolásokkal rendezhetjük be. A soát megelőző történelmi időszak emlékeinek, a zsidósághoz fűződő személyes viszonyulást kifejező tárgyaknak és történeteknek összegyűjtésébe zsidó iskolában tanuló fiatalokat is bevonunk. A projekt hat középiskola eltérő világnézetű és vallású tanulóinak közös csoportjával indul, akik mindannyian elköteleződnek a rendkívüli projekt teljesítésére. Intenzív, legalább 50 órás kurátori szerepre való múzeumpedagógiai felkészítés következik, amelyben múzeumismeret és témafeldolgozás egyformán szerepel. A kiállítási részvételi gyakorlatok, szerepjátékok, tárgyjátékok, kiállítás- és szövegelemzés közvetve a fiatalok együttműködő közösséggé formálását is segíti. A kurátorok a nagykiállítás témáit műtárgyak vetítésével és magyarázatokkal közvetítik feléjük, a Lauder iskolában pedig tanári segítséget kapnak a személyes tárgyak összegyűjtéséhez és a történetek megfogalmazásához. Amikor a fiatalok már elegendő ismerettel rendelkeznek, és a saját termükben bemutatható tárgykollekció is egyben van, nekilátunk a feldolgozásnak. Késő délutánokba nyúló tárgytörténet-olvasás, elemzés és beszélgetés során ismerik meg egymás tárgyait és történeteit, zsidósághoz fűződő változatos viszonyukat, és közösen gondolkodnak azokon az üzeneteken, melyeket a teremben vizuálisan és szöveggel is ki szeretnének fejezni a közönségnek.

Közös koncepciójuk eredményeként a terem egyénileg, önállóan értelmezhető tanulmányi kiállításként, egyúttal csoportos múzeumi tanulást szolgáló alternatív kiállítási tanteremként is működik. Ez a nagykiállításhoz témájában szorosan kapcsolódó, annak feldolgozását segítő kérdések terme a *Tantárgy és barkochba* elnevezést kapja. Az itt bemutatott „*tantárgyak*" csoportosítása azonban nem a nagykiállítás tematikus rendszerezését követi, hanem általuk felfedezett mögöttes tartalmakat, tehát középiskolás szempontokat tükröz. Így kerülhet egymás mellé pl. egy menóra és egy trenderli (pörgettyű) az ünnep, egy kipa és egy óvodai ballagási füzet a *közösség,* egy imakönyv és egy hamis személyi a *megmenekülés* kategóriájába. A termet kreatívan alakítják át jelentésteli térré, amelyben pl. egy hálószobai tükör elé helyezve keltik életre a *veszteség* tárgyait, vagy a falakon szembeötlő kérdésekkel provokatív módon szólítják meg a látogatót: *Ki vagy? Hol vagy otthon? Mit hagytak rád az őseid?* A komoly üzenetek mellé képesek diszkrét humort is felvillantani, pl. a teremben uralkodó, világító narancssárga színnel saját közmunkásságuk, azaz közösségi szolgálatot teljesítő szerepük láthatóságát biztosítják.

Elköteleződésüknek köszönhetően a felemelő projekt a megnyitót követően is folytatódhatott. Önállóan találták ki és tartották meg pedagógusok számára a *Tanárok éjszakáj*át: egy hagyományos szombatfogadási rítus bemutatásával szemléltették a kiállításban rejlő alternatív tanulási lehetőségeket. A múzeumpedagógiai foglalkozások kidolgozásában és megtartásában, a kiállítás közel másfél éves nyitva tartása alatt, végig együttműködő partnereink voltak: *diák tárlatvezetőkként* egyéni interpretációjukkal szólították meg saját kortársaikat, alkalmanként a felnőtt közönséget. Középiskolás szakértői tevékenységük eredményeiről és ellentmondásairól Maryam Arbasi (Károlyi Mihály Szakközépiskola) számolt be a *VII. Országos Múzeumpedagógiai Konferencián*.

A példa szemlélteti, hogy az együttműködésen alapuló gyakorlatok a fiatalok teljes bevonódását és korlátlan szakértői kibontakozását eredményezik. Mindez a radikális múzeumpedagógiai projekt kiszámíthatóságával és tartósságával függ össze. Hogyan? Úgy, hogy minden résztvevő számára világos: a projektmunkában mindvégig ugyanabban az egymást ismerő, állandó összetételű csoportban dolgozhatnak, és egymással egyeztetve, rendszeresen

ismétlődően hosszabb időt (minimum 3 órát) tölthetnek együtt a pontosan ismert múzeumi célok közös megvalósítása érdekében.

Az együttműködésen alapuló múzeumpedagógiai gyakorlatra jellemző, hogy a résztvevők a múzeumi célok szem előtt tartásával saját maguk hozzák létre együttműködésük konkrét tartalmát és formáját. A múzeum által felkínált általános célkitűzések, keretek és témák csupán kiindulást jelentenek saját olvasataikhoz, egyéni és közösségi értelmezéseikhez, és azok általuk megfelelőnek tartott formai kifejezéséhez. Az együttműködés élményét az egymással közvetlenül megosztható nézetek és a közös álláspont kialakításának hosszú és bonyolult, személyes kölcsönhatásokban formálódó folyamata nyújtja. Az együttműködésen alapuló gyakorlatok éppen ezért kiválóan alkalmasak mélyebb pedagógiai folyamatok megfigyelésére és elemzésére.

Az együttműködés kölcsönös, bizalmi légköre lehetővé teszi a résztvevők számára komoly témák felvetését, a mélyebb problémaelemzést, a személyes, nyílt és őszinte önkifejezés változatos és kreatív formáit. Tapasztalataim szerint a partneri viszonyban átélt egyenrangúság erősíti a középiskolások önállóságát és határozottságát, egyúttal fejleszti közösségi kompetenciáikat is, pl. az alkalmazkodást, megértést, tiszteletet – az általános együttműködési képességet.

Az együttműködésen alapuló gyakorlatok jelentősége a forrásérték: a középiskolás múzeumi szakértői működés hiteles forrásul szolgál arról, hogy ez a korosztály a valóságban milyen. A hatékonyság ebben a formában mennyiségben kevésbé, minőségi változásokban azonban jobban lemérhető. A középiskolás szakértők teljesen új termékekkel (pl. tanulmányi kiállítások) és szolgáltatásokkal (pl. kortárs tárlatvezetés) gyarapítják a múzeum kínálatát, önmagukban pedig új, elkötelezett és visszatérő közönséget, egyben újfajta közönségszervező erőt jelentenek a múzeum számára.

Szakértői tevékenységük tudományos jelentősége, hogy a múzeumi közönség egy része általuk válik kutathatóvá.

Miközben a Néprajzi Múzeumban éppen a legújabb középiskolás szakértői projekt, a *Betlehem „nagy dolgok a jászolnál történnek"* című kiállítás feldolgozásaként született *Menekültmese* muzeológusi-múzeumpedagógusi tapasztalatait értékeljük, egyidejűleg nagy lendülettel zajlik a néprajzi gyermekmúzeum koncepciójának kialakítása. Elképzelem, ahogy a múzeum a tervezés során hasznosítja középiskolásokkal szerzett tapasztalatait, sőt kortárs szakértőkként bevonja őket a közös gondolkodásba... Hiszem, ha ez létrejön, nemcsak a középiskolások szempontjából lesz világszám.

Hivatkozott irodalom

Nahalka István (2002): *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Sári Zsolt

Részvételi muzeológia a Skanzenben

Közösségépítés és participáció

A hetvenes évektől kibontakozó új muzeológia (*new museology*) a kétezres évek elejére eljutott a kritikai muzeológiáig. Ennek széles körű irodalma jelent meg. Azt csak sajnálhatjuk, hogy magyarul alig-alig hozzáférhetők ezek a tanulmányok, illetve kötetek.[1] Nina Simon 2010-ben megjelent kötete (*Participatory Museum*) pedig már a részvételi muzeológiáról szól (Simon 2010). A hazai diskurzusból eleddig szinte teljesen kimaradtak a szabadtéri múzeumok. Gyakran az itthoni múzeumi vagy kurátori diskurzus sem veszi figyelembe a nemzetközi és a hazai skanzenológia eredményeit. Itthon sokszor könnyebb a témapark kategóriájába sorolni a Skanzent, többször megfeledkezve, illetve nem bemutatva azokat az alapkutatásokat, alkalmazott módszereket, melyeket évtizedek óta folytatunk. A részvételi muzeológia néhány sajátos példája azonban már évtizedes múltra tekint vissza a szentendrei Skanzenben is. Válaszomban ezeket bemutatva akarom érzékeltetni azokat a módszertani újításokat és eredményeket, amelyek a Skanzen részvételi, illetve együttműködési modelljeit jellemzik. Az intézmény társadalmi hálója segítségével valódi közösségeket épít oktatási, kutatási és kiállításépítési tevékenységben egyaránt.

Ahogy számos másik múzeum, a Skanzen is az oktatási, ismeretátadási programjain keresztül alkalmazta tevékenységében a részvételi módszert. A részvétel bizonyos elemei természetesen a tudományos kutatásaink során is megjelentek, hiszen nagyon sok helytörténeti kutatóval, pedagógussal álltunk, állunk kapcsolatban, akik a helyi kutatásainkat segítették, segítik.

1 Nagyszerű anyag jelent meg a tranzit.hu jóvoltából: *A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótára* (Curatorial Dictionary), amely egy hosszú távú, együttműködésen alapuló kutatási projekt (Szakács 2012). Egy másik kiemelkedő gyűjtemény pedig a Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék gondozásában 2012-ben megjelent, online elérhető tanulmánygyűjtemény (Kékesi, Lázár, Varga és Szoboszlai 2012).

Egy kis történeti háttér

A szabadtéri múzeumok a világ egyik legsikeresebb múzeumtípusát képviselik, jelentős etnográfiai és történeti gyűjteményekkel, meghatározó, látogatóbarát és látogatókat vonzó kiállításokkal.

A szabadtéri múzeumok története a stockholmi Nordiska Museet megalapításával vette kezdetét, és a Skansen megalapításával (1891) ténylegesen is létrejött ez a múzeumtípus. Arthur Haselius (1833–1901) álmodta meg azt a múzeumtípust,[2] amely eredeti, áttelepített lakóházak segítségével mutatja be egy-egy régió rurális (vagy városi) építészetét, lakáskultúráját és életmódját. Nem egyszerűen építészeti és/vagy lakáskultúra-múzeumok voltak ezek, hanem igazi életmód-, társadalmi múzeumok, amelyekben a korszellemet meghaladva már nemcsak a gyűjt-megőriz-bemutat hármas feladatrend jelent meg, hanem a tanítás és szórakoztatás is lehetőséget kapott.

A stokcholmiaknak a Skansen egyszerre volt folkpark, sokrétű szabadidőpark, zöld hely és találkozópont. Látható tehát, hogy az agórajelleg már az alapításakor érvényesült a skandináv szabadtéri múzeumokban. Számos leírást találhatunk arról, hogyan töltötték nyári szabadidejüket az emberek a Skansenben, milyenek voltak esti kirándulásaik ide. Hazelius gyorsan lejegyzetelte ezt gondolatban, és később felhozta érvként a Skansen mint – különösen a fiatalok számára – új közéleti központ társadalmi szerepe és fontossága mellett. Dán kollégájának, Bernard Olsennek írt levelében hangsúlyozta, hogy a Skansen nem csak kultúrtörténeti jelentőséggel bír, hanem nemzeti és társadalmi fontossággal is (Rentzhog 2007: 11–12).

Jóval megelőzte korát a német publicista, Heinrich Pudor (1865–1943), aki felismerve Hazelius újításának egyik alapvetését, össze kívánta hangolni a múzeumokat és az iskolákat, hogy hasznosíthassa a múzeumokban rejlő oktatási potenciált. A múzeumoknak, írása szerint, aktuális, kortárs problémákra kell reflektálniuk, és élőknek kell lenniük, hasonlónak, mint a mozi, mivel véleménye szerint „az élet mozgásban" sokkal vonzóbb, mint az állókép. Azt írta: sehol sem jutunk közelebb ehhez az eszményképhez, mint Hazelius művében, a Skansenben (Rentzhog 2007: 33–34).

A Skansen – és a többi szabadtéri múzeum – sikerének alapja a tudás és a szórakozás egyesítésének zseniális módja volt. Ezzel a háttérrel jöttek létre egymás után Európa különböző részein a szabadtéri múzeumok. A skandináv modellel szemben azonban a „német iskola" sokkal inkább az építészeti múzeum karaktert hangsúlyozta. Ez lett alapításakor (1967) a szentendrei múzeum legfőbb vonása is.

A központi, magyar szabadtéri múzeum a skanzenek harmadik generációjához tarozik, hiszen 1967-ben alapították meg a Néprajzi Múzeum egyik osztályaként, majd 1972-ben önállósodott, és 1974-ben nyitotta meg első kiállítását. A szentendrei Skanzen eredeti célkitűzése szerint Magyarország népi építészetét, lakáskultúráját és életmódját kívánta bemutatni, eredeti áttelepített és másolatban felépített épületek és hiteles berendezések segítségével a

2 Hazelius valószínűleg felhasználta az 1889-es párizsi világkiállításon szerzett tapasztalatait is. Hiszen ezen a világkiállításon, de már az 1867-esen is megjelentek a szabadtéri múzeumok előképei. A francia Frédéric Le Play (1806–1882) tervezte a párizsi expó néprajzi parkját, Charles Garnier híres operaépítész pedig a *„Histoire de l'habitation humaine"* (Az emberi lakóhely története) című kiállítást. Kiállításának alapötlete az emberi kultúra fejlődésének az otthonon, a „legfontosabb és legtanulságosabb helyszínen" keresztül való bemutatása volt, és ez példaként szolgálhatott Hazelius számára (Rentzhog 2007: 25–29).

18. század végétől a 20. század elejéig. A múzeum alapvetően a német szabadtéri múzeumok mintáját követte, az építészeti elemek voltak a legfontosabbak, amihez a lakáskultúra és az életmód bemutatása társult alapos részletességgel kidolgozott enteriőrök segítségével.

Az 1990-es években a múzeum több irányban is megújulási folyamatokat indított el, reagálva nemcsak a szakmai, de a társadalmi kihívásokra, változásokra is. A központi üzenet is ennek megfelelően alakult. A kutatások tekintetében egyre erősebb lett az életmód különböző aspektusainak vizsgálata, a klasszikus parasztság néprajzi kutatása mellett a mezővárosi társadalom, az iparos rétegek, a marginalizált társadalmi csoportok vizsgálata. A megváltozott körülményeknek köszönhetően már nemcsak a mai Magyarország területe volt a kutatások földrajzi egysége, hanem a határon túli magyarság, a magyar nyelvterület, illetve a szórványmagyarság és a diaszpóra kutatása is bekerült a Skanzen kutatási koncepciójába. Az intézmény életében az egyik legjelentősebb irányváltás azonban a közelmúlt néprajzi vizsgálatának megjelenése volt. Az utóbbi évek kiállításaiban is megjelentek a fenti témák: *A történelem sodrában. Lakosságcsere a Dél-Dunántúlon* (kurátor: Vass Erika), *Búcsú a parasztságtól* (kurátor: Sári Zsolt), *Csak egy kis munka. Falusiak málenkij roboton* (kurátor: Balázs-Legeza Borbála).

Új, társadalmi problémákra érzékeny kiállítások és oktatási csomagok

A történelmi események, viszonyok megértését és átélhetőségét segítik a *Személyes történelem* című sorozatunkba illeszkedő szituációs foglalkozások a Skanzen tájegységeiben. Ezeken egy-egy család vagy személy élettörténetét próbáljuk rekonstruálni eredeti dokumentumok, helyszínek, szituációk segítségével a diákok kreativitására, empátiájára alapozva. A 20. század elején egymás mellett élő különböző társadalmi rétegek, kisebbségi csoportok életmódjának, szokásainak megismerése után az asszimiláció vagy hagyományőrzés, az elfogadás vagy előítélet konfliktusaival foglalkozunk, így hívjuk fel a diákok figyelmét egymás elfogadásának fontosságára, a toleranciára.

A múzeumpedagógiai foglalkozás a tanárok segítségével kiegészíthető az iskolában, ahol a diákok a Skanzenban megteremtett alakok sorsát rekonstruálják például a holokauszt időszakában. Elkészítik az elképzelt személy hiányzó dokumentumait, leveleit, naplórészleteit vagy bármilyen emlékét. Elképzelik alakjuk sorsát, életpályáját. Ezután saját alakjuk választási lehetőségeit mérlegelve értelmezik az áldozatok, az életmentők, a passzív szemlélők és az aktív közreműködők sorsát, tetteik következményeit a holokauszt idején. Nemcsak a történelmi tények, ismeretek átadása a célunk, hanem a személyes sorsok rekonstruálásán keresztül az empátia, a felelős gondolkodás kialakítása is a diákokban.[3]

A szabadtéri múzeumok már a kialakulásukkor, ahogy ezt a bevezetőben is leírtam, fölvállalták nemcsak az épített és a tárgyi örökség őrzését és bemutatását, hanem a szellemi kulturális örökség is a múzeumok kutatási tárgyát jelentette. Ehhez tért vissza a Skanzen akkor, amikor már nemcsak az életmódkutatások kapcsán vállalta föl a szellemi kulturális örökség kutatását, hanem az UNESCO szellemi kulturális örökség megőrzését szabályozó egyezmény magyarországi intézménye lett azáltal, hogy kereteiben működik a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága.

3 *Ráhel, János, Jákob és a színésznő* – a Felföldi mezőváros-tájegység kiállításait felhasználó oktatási csomag.

E sokpillérű intézmény az örökség bemutatása területén is jelentős változásokat hajtott végre az elmúlt évtizedben, amelyek alapjai még az 1970-es években jöttek létre. Az élő múzeum koncepciója évtizedek óta az egyik legmeghatározóbb eleme a szabadtéri múzeumoknak, mely szorosan kapcsolódik az ismeretátadási tevékenységhez, ami az élethosszig tartó tanulás és a minél szélesebb társadalmi hozzáférés koncepciójára épül. A szabadtéri múzeumok az ismeretátadás kiváló terepei, legyen szó a formális vagy informális oktatási tevékenységről, az élő múzeum tevékenységeiről. A szabadtéri múzeumokban az oktatási lehetőségek közül ki kell emelni a tapasztalati úton megszerezhető tudás fontosságát, amely szem előtt tartja a tanulás három fő eredményét: az ismeretek megszerzését, a készségek elsajátítását és az attitűdváltást (Zipsane 2010: 99–110).

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum az elmúlt években folyamatosan építette ki sajátos társadalmi hálóját, amellyel különböző típusú közösségeket kapcsol az intézményhez, illetve a lokális közösségeket segíti örökségük, identitásuk megőrzésében, erősítésében.

Az egyik legfontosabb és a legelső példák között van a múzeumba áttelepített épületeket kibocsátó közösségekkel fenntartott kapcsolat. Ennek számos példája ismert, hiszen nem egyszerűen arról van szó, hogy a múzeum addig tart kapcsolatot az adott településsel és az ott élő közösségekkel, amíg gyűjt a településen, illetve megnyílik a tájegység/kiállítás. Gyakran ezek a települések közreműködtek a múzeumi programok megvalósításában. Az élő múzeum 1970-es évekbeli koncepciójának fontos eleme volt, hogy bizonyos múzeumi rendezvényeken milotai asszonyok tartottak kenyérsütési bemutatót. Legutóbb 2013-ban egy múzeumi fesztiválon vett részt mintegy tucatnyi milotai ember, akik saját „milotai" portájukon tartottak különböző bemutatókat (azóta is több évben végeztünk kutatásokat a településen). Ugyanígy jelennek meg évről évre programokkal a harkai közösség tagjai és népesítik be a harkai portát.

Különösen izgalmas a jánossomorjai fogadalmi kápolna története. A nyolcvanas évek elején bontották volna el az épületet, mivel egy forgalmas út nyomvonalában állt. A múzeum, miután felmérte, kérte az épület áttelepítését. Azóta szinte minden évben a Szent Anna-napi búcsút a múzeumban tartják meg a jánossomorjaiak.

A Bakony–Balaton-felvidék tájegység építésekor a néprajzi gyűjtés alapján mutattuk be az úrnapi körmenet regionális sajátosságait, amely tudás később visszakerült az eredeti közösség gyakorlatába is. A beregi árvíz vagy a kolontári iszapkatasztrófa után az újjáépítésben közreműködő építészirodák a múzeum adattárában lévő népi építészeti kutatásokat, felmérési dokumentációkat és fotókat tanulmányozták, használták fel a típustervek kialakításánál.

A múzeum azzal viszonozza a közösségektől kapott támogatást, hogy a kibocsátó települések lakói ingyenesen látogathatják a múzeumot.

Önkéntesek

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a múzeumi területen az elsők között indította el önkéntes programját, amelynek ma már több mint kétszáz résztvevője van, a programban dolgozó önkéntesek pedig több ezer munkaórával segítetik az intézményt. A múzeumi program elindulásakor célul tűztük ki, hogy a munka minél jobban illeszkedjen a múzeum missziójához, vagyis a lehető legszélesebb társadalmi csoportok részére biztosítsuk a kulturális értékekhez

való hozzáférés lehetőségét. Így a múzeumi program legalább ugyanolyan mértékben jelent segítséget, értéket és feltöltődési lehetőséget az önkéntesnek, mint a múzeumnak.

Számunkra az önkéntes program egy olyan kölcsönös, mindkét fél számára hasznos együttműködés, amely a múzeum számára erőteljes társadalmi bázist jelent, az önkéntesek számára pedig egy fontos és jó ügy melletti értelmes elköteleződést.

A program innovációs értéke abban áll, hogy a múzeumi környezetben egy jól felépített, szervezett, az intézmény céljaihoz igazított működő programot tartunk fenn, amely évről évre egyre jobban beépül a múzeum szövetébe és az önkéntes körökbe. A program résztvevőit a program elindulásakor szervezett formában toboroztuk, ma már a program legnagyobb részben szájhagyomány útján terjed és így bővül.

Tudományos kutatásban, kiállításrendezésben megjelenő részvételi elemek

Az egyik legnehezebb, a legtöbb gátat leküzdő területnek a kiállításokon való részvétel kérdését tartom. Még csak nem is azt, hogy egy-egy kiállítás alkalmával az interaktivitással bevonjuk a látogatót, a passzív szemlélő helyzetéből kimozdítva a programokon cselekvő részesévé tesszük őket. Erre számos kiállításunk esetében volt már példa. Csak néhány elem: 2012-ben alkalmaztunk először kinect programot, a *Vasút fénykora – a vidék modernizációja* című időszaki kiállításunkon. Egy „testérzékeny" monitoron a MÁV „növekvő házainak" típusterveit mutattuk be, az I–IV. osztályú állomásépületek változatait és a ma is álló épületeket, amelyek között szépen felújított, a felismerhetetlenségig átépített és az enyészetnek kitett egyaránt akadt. A program kinect segítségével „keltette életre" az épületeket.[4] Ebben a programban számos nem múzeumi szakértő is részt vett a reklámszövegírótól (aki a kiállítási szövegeket véglegesítette) a vasutas szakemberekig.

Több alkalommal volt része kiállításnak olyan képzőművészeti alkotás, aminek az elkészítésébe a látogatókat is bevontuk, így ők is részesei voltak annak.

2009-ben egy európai uniós projekt keretében megvalósuló kiállításunk szövegkönyvének kidolgozásába vontunk be diákokat, akik értelmezték, formálták a kurátori szövegeket, és végül ezek az általuk javított, kiegészített szövegek kerültek a kiállítás anyagába (*Cult-Rural projekt, S. O. S. Save Our Sources* című kiállítás).

Összegzés helyett

Persze minden esetben felmerül a kérdés, hogyan tudjuk integrálni a „közösséget", részvevővé tenni a korábban csak passzív nézőt a múzeumban? Mire van mindehhez szükség? Azt gondolom, hogy szükség van egy olyan közös kommunikációs (nyelvi, szöveges, fizikális) mátrixra (Kester 2012: 138), amely segítségével a résztvevők párbeszédet folytatnak, megosztják véleményüket, így akkor és ott (abban a kiállításban, alkotásban, kutatásban stb.) közösséggé formálódhatnak.

---

4 A program kidolgozásában a múzeum részéről Sári Zsolt, a látványtervező cég munkatársai közül pedig Rajcsányi Balázs és Vasvári Balázs vett részt.

Évtizedes tapasztalatunk az interdiszciplinaritás, hiszen a Skanzen kialakításában a néprajzosok mellett építészek is részt vettek, az elmúlt években pedig számtalan projektünkben dolgoztunk együtt történészekkel, szociológusokkal, képzőművészekkel, IT-szakemberekkel, látványtervezőkkel, dizájnerekkel. Voltak próbálkozások a széles közönség bevonására is, a részvételi muzeológia meghonosítására.

Mára bebizonyosodott, hogy a múzeum nem lehet egy tekintélyen alapuló kinyilatkoztató intézmény. Meg kell találnunk azokat a lehetőségeket, amikor egyszerre adunk lehetőséget az interakcióra és a szemlélődésre is. Ennek keretét az adja meg, Nick Prior szavaival élve, hogy „a múzeum más szóval nem egyszerűen a gyűjteménye (kurátori) tekintélyén alapul, hanem megtalálja a módját, hogy a közönség különböző hivatkozási kereteinek is megfeleljen – ezzel a gyűjtemény váratlan olvasatait bátorítva… Mindebből az következik, hogy a múzeum radikálisan szinkretikus intézmény, amelyben együtt munkálnak eltérő tendenciák – esztétikai kontempláció és szórakozás, műértés és fogyasztás, egyéni gyönyörködés és közösségi szolgáltatás" (Prior 2012: 105, 102). Számomra ez a részvételi muzeológia, a társadalmi múzeum.

Hivatkozott irodalom

Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde és Szoboszlai János (2012): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék. Interneten: http://www.mke.hu/adat/szoveggyujtemeny.pdf (letöltve: 2016. október 15.).

Kester, Grant (2012): Életképek. A dialógus szerepe a társadalmilag elkötelezett művészetben. In *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde és Szoboszlai János (szerk.). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, 128–140. Interneten: http://www.mke.hu/adat/szoveggyujtemeny.pdf (letöltve: 2016. október 17.).

Prior, Nick (2012): A kecske is, meg a káposzta is. A múzeum alakváltozásai a hipermodernben. In *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény.* Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde és Szoboszlai János (szerk.). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, 90–107. Interneten: http://www.mke.hu/adat/szoveggyujtemeny.pdf (letöltve: 2016. október 19.).

Rentzhog, Sten (2007): *Open Air Museums. The History and Future of a Visionary Idea*. Stockholm: Jamtli Förlag – Carlsson Bokförlag.

Simon, Nina (2010): *The Participatory Museum*. Santa Cruz: Museum 2.0. Interneten: http://www.participatorymuseum.org/read/ (letöltve: 2016. október 10.).

Szakács Eszter (szerk.) (2012): *A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótára (Curatorial Dictionary)*. Interneten: http://tranzit.org/curatorialdictionary/index.php/szotar/ (letöltve: 2016. október 13.).

Zipsane, Henrik (2010): Tanulási lehetőségek a szabadtéri múzeumokban – egy óriási kihívás. In *Szabadtéri múzeumok Európában. Tanulmánygyűjtemény*. Cseri Miklós és Sári Zsolt (szerk.). Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 99–110.

Részvétel és együttműködés a kortárs tudományos és művészeti gyakorlatokban

Szerkesztette: Farkas Judit és Lajos Veronika

Király Gábor és Miskolczi Péter

A részvétel dinamikája

Rendszerdinamika és részvétel: empirikus áttekintés

Bevezetés

Az utóbbi években egyre több tudományterületen találkozhatunk a részvételi szemlélettel (Pataki 2007), azaz annak igényével, hogy érintetteket vonjanak be a tudás létrehozásába és esetleg tesztelésébe, vagy akár konkrét fejlesztési projektekbe (Shirk et al. 2012) és/vagy a jövővel kapcsolatos stratégiaalkotásba és tervezésbe (Nováky 2011, 2012). A részvétel iránti fogékonyság terjedése nem korlátozódik a társadalomtudományokra, hanem többek között olyan területeken is felbukkan, mint az ökológia (Miller-Rushing, Primack és Bonney 2012), a design (Bjögvinsson, Ehn és Hillgren 2012), az építészet (De Carlo 2005), vagy akár az egészségtudományok (Davis et al. 2013).

Ebben a tanulmányban azt próbáljuk bemutatni, hogyan jelent meg az utóbbi évtizedekben a rendszerdinamikai gondolkodásban az érintettek bevonásának igénye.[1] A rendszerdinamika igen sajátos terület. Képviselőit nem annyira a tudományterületi kötődés, mint inkább egy módszertani elkötelezettség köti össze. Magát a gondolkodásmódot egyrészt egy befelé forduló – a rendszerek belső működését vizsgáló – szemlélet jellemzi, másrészt pedig igen széles fókusszal tekint az elemezni kívánt helyzetekre vagy problémákra. Nem csupán egy-egy hatásmechanizmus elkülönült elemzését kísérli meg, hanem összetett oksági viszonyrendszerek leképezését és modellezését. Mindehhez hozzáadódik a vizualitás iránti

1 A rendszerdinamikai gondolkodás számos ponton összefonódik a jövőkutatás tudományterületével, hiszen gyakori, hogy a kidolgozott modellek alapján a kutatók a jövőre vonatkozó becsléseket tesznek (Gordon 1992), vagy magát a rendszerdinamikai logikát alkalmazzák lehetséges utak feltárására és kidolgozására (Videira, Schneider, Sekulova és Kallis 2014). Arra is láthatunk példát, hogyan lehet egy rendszerdinamikai eszközt más módszerekkel kombinálni egy jövőkutatási módszertani megközelítésen belül (pl. a backcasting megközelítésén belül oksági diagramok használata a keretezés szakaszában, lásd Király, Géring, Köves, Csillag és Gergely 2016). Ezeknek a kapcsolódási pontoknak a részletes bemutatása és tárgyalása azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein, így a továbbiakban eltekintünk az ezzel kapcsolatos reflexióktól. Érdemes továbbá kiemelni, hogy a hazai szakirodalomban is olvashatók a részvétel és a jövőkutatás összefüggéseivel foglalkozó tanulmányok (Nováky 2011, 2012).

erőteljes igény, amely az oksági viszonyok ábrázolását igyekszik minél érthetőbben elérni. Ezek a jellemzők akár önmagukban is érdemesek lehetnek a tárgyalásra, főleg, ha olyan interdiszciplináris területeken való alkalmazási lehetőségekre gondolunk, amelyeket magas komplexitás, magas bizonytalanság és különböző rendszerek folyamatainak összekapcsolódása jellemez (lásd például a humán ökológia területét, amely az ökológiai és társadalmi dinamikák kölcsönös egymásra hatását kutatja [Takács-Sánta 2009]).

Miután az alábbiakban röviden bemutatjuk a rendszerdinamikai megközelítés fő jellemzőit, rátérünk tanulmányunk fő témájára, és azt tárgyaljuk meg, hogy ebben az alapvetően kvantitatív és szimulációs orientációval rendelkező módszerben hogyan jelenik meg a részvétel kérdésköre, valamint hogy az érintettek bevonására milyen különböző megoldásokat dolgoztak ki a szakértők.

Jelen tanulmány ezeket a kérdéseket igyekszik körbejárni. Bár az igaz, hogy a részvétel és a rendszerdinamika összefüggésével több tanulmány foglalkozott (Stave 2002, 2010; Hovmand 2014), ugyanakkor kevésbé jellemző ezekre a tanulmányokra, hogy a különböző részvételi megközelítéseket együtt, egymással összehasonlítva tárgyalnák. Írásunk tehát ebbe az irányba indul. Nem csupán ismerteti a különböző részvételi irányzatokat a rendszerdinamika területén, hanem megkísérli feltárni és összehasonlítani, hogy az egyes megközelítések milyen érveket hoznak fel, milyen potenciális előnyöket azonosítanak a részvétellel kapcsolatban, valamint hogy milyen részvételi „szintet" tartanak ideálisnak.

Ennek megfelelően a tanulmány a következő struktúrát követi. Az első rész bemutatja a rendszerdinamikai gondolkodás legfontosabb sarokpontjait és azt a két ábratípust, amelyet a rendszerdinamikai projektekben a létrehozott modellek ábrázolására leggyakrabban használnak. Mivel ennek a résznek az a funkciója, hogy bemutassa a rendszerdinamika alapjait azok számára, akik most találkoznak először ezzel a megközelítéssel, így azok, akik már ismerősek ezen a terepen, akár át is ugorhatják ezt a részt. A tanulmány második része röviden bemutatja a rendszerdinamika történetét, külön figyelmet fordítva azokra az elméleti és gyakorlati feszültségekre, amelyek bizonyos értelemben elősegítették a részvételi szemlélet megjelenését. A harmadik rész már magukat a részvételi rendszerdinamikai megközelítéseket tárgyalja a fenti szempontok alapján. Az írás befejező részében visszatérünk a tanulmány legfontosabb pontjaira, és reflektálunk arra, hogy az érintettek bevonásának különböző formái miért lehetnek érdekesek más (nem rendszerdinamikai) részvételi területeken.

A rendszerdinamika bemutatása

A rendszerdinamikát olyan modellalkotási módszerként lehet meghatározni, amely a valós rendszerek leképezésében az egyes alkotóelemek közti többlépcsős és körkörös kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. Ebben különbözik az emberek mindennapi gondolkodásától és az általános tudományos módszertantól is.

Hétköznapi gondolkodásunkra az „eseményszerűség" jellemző, azaz a világ jelenségeit (legyenek azok természetiek vagy társadalmiak) rendszerint egylépcsős, egy-egy tényező közt fennálló magyarázattal tesszük érthetővé („ha x… akkor y…"), mely többnyire időben és térben is kis terjedelmű. Válaszainkat és a problémák megoldását célzó intézkedéseinket is (akár a közpolitika szintjéig) ezekhez az egyszerű magyarázatokhoz igazítjuk (Forrester 1971: 14; Sterman 2000: 17–18). A rendszerdinamika klasszikusaiban és „gyakorlati" iro-

dalmában gyakran szereplő vállalati példák egyikével élve: cégünk eladásai visszaestek, mert (úgy véljük) versenytársaink alacsonyabb áron kínálták termékeiket. A tipikus válasz az lehetne, hogy próbáljunk meg mi is árat csökkenteni. Lehetséges, hogy így visszaszerezzük versenyképességünket és kiesett bevételeinket, de előfordulhat, hogy az eredeti problémának más okai is voltak: például a reklámra vagy a vásárlókkal való kapcsolattartásra fordítottunk túl kevés gondot, és az is lehet, hogy az új helyzetben versenytársaink még tovább képesek majd süllyeszteni az árszintet, s végül a versenyben elvérzünk, miközben magas árszínvonalon, „prémium" szereplőként sikerre juthattunk volna a piacon. Hol volt a hiba? Elkerülte a figyelmünket, hogy a rendszer (az adott piac), melyben működünk, soktényezős, az áron kívül rengeteg más változó hatására is reagál, és mindehhez *dinamikus* is: nem kizárólag a mi cselekedeteink, hanem saját belső törvényei (és más aktorok cselekvései) szerint is „mozog". A rendszerdinamikai gondolkodás éppen ezekre az „egyéb" tényezőkre hívja fel figyelmünket, illetve arra, hogy eredeti válaszunkban túl szűken vontuk meg a problémamegoldó modellünk határát: csak az árra reagáltunk. A tudásunk számos részfolyamatról megvan önmagában: ezeket a szeleteket kell egy rendszerbe összeszervezni ahhoz, hogy a valóságot adekvát(abb)an leíró komplex modellhez jussunk (Forrester 1968: 1.2–1.3, 1971: 17).

Érdemes lehet megjegyezni, hogy a relatíve „szűk és statikus" gondolkodás a tudományos kutatás módszerében is visszaköszön: kísérletekben, változók közti kapcsolatok vizsgálatában szinte elkerülhetetlen, hogy egyetlen tényezőn kívül, melynek hatására figyelmünk irányul, minden mást „szinten (konstansnak) tartsunk". Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben ez nem hiba, sőt követelmény – ugyanakkor a laborban megtapasztalt és (kis túlzással) bizonyított összefüggéseknek a valódi, éles helyzetekhez való adaptálása az alapösszefüggés ismeretén kívül további megfontolásokat is igényel (Sherwood 2002: 12–13).

Az ismert összefüggések gyakorlati adaptációjának nehézségét szemléltető példa lehet, hogy hogyan szabályozzuk egy autó sebességét, hogy a sík terepen, a lejtőn föl-, majd onnan lefelé egyaránt végig 70 km/h-val haladjon? Tudjuk, hogy a gázpedált kell hol erősebben, hol gyengébben nyomnunk – de hogy pontosan mennyire, azt a rendszerből a sofőrhöz érkező *visszajelzés* segítségével fogjuk tudni megállapítani. A sebességmérő mutatójának állására hatással vagyunk mi magunk – és viszont: ezt figyelve tudjuk meg azt, hogy mekkora „inputot" adjunk a rendszernek, amely aztán a sebességmérőn „felel" nekünk. És bár az autós példa még egyszerűnek mondható, egy átlagos ember valószínűleg képtelen lenne egy lejtőn föl-, majd lefelé végig hajszálpontosan megtartani a kívánt sebességet: ugyanakkor kisebb kilengésekkel, az adaptációra képesen többé-kevésbé meg tudná oldani a feladatot.

Pontosan ez a problémakör, a (gépi) rendszerek *visszacsatoláson alapuló szabályozása* volt az, amely a rendszerdinamika alapítóját, Jay W. Forrestert is foglalkoztatta. A villamosmérnök Forrester a 20. század közepén dolgozott a bostoni MIT-n, de szűkebb szakterületéről kilépve olyan területeken is alkalmazta módszerét, mint a vállalati készlet- és logisztikai menedzsment (*Industrial Dynamics*, Forrester 1961), a városi kerületek hanyatlása és az erre adható szociálpolitikai válaszok (*Urban Dynamics*, Forrester 1969), sőt a világ népesedése és a környezetszennyezés (*World Dynamics*, Forrester 1971). A módszernek ő maga adta a *rendszerdinamika* (*system dynamics*) nevet, és elemzéseihez rendszerint számítógépes szimulációkat is használt (Forrester 1971: 13–15). Forrester művei a módszert *alkalmazás közben* mutatják be, azoknak, akik tankönyvhöz hasonlatos leírást keresnek a rendszerdinamikáról, Sterman (2000) és Sherwood (2002) idézett munkáit ajánljuk inkább.

Mik tehát a forresteri rendszerdinamika alapvetései? Szemléletében a rendszer összekapcsolt (rész)egységek összességét jelenti, amelyek közül egyet sem lehet önmagában kiragadva, izoláltan vizsgálni: a lényeg az összefüggésekben van. Ez annál is inkább igaz, hogy az összekapcsoltság révén jönnek létre a rendszerek *emergens tulajdonságai,* amelyeket az alkotóelemek egyénenkénti vizsgálatából képtelenség lenne levezetni (tipikus példa erre a madárcsapatok vonulása: repülésük V alakját a raj tagjainak együttes jelenléte, néma – de az aerodinamikai optimumot ösztönösen megtaláló – interakciója determinálja). Legalább ugyanilyen fontos, hogy az elemek kapcsolata a rendszeren belül nem egyirányú, hanem hurkokat, visszacsatolásokat is találunk köztük (Forrester 1971: 17; Sterman 2000: 16–18; Sherwood 2002: 12–14).

A rendszerdinamikai gondolkodás alapvetően kétféle visszacsatolást különböztet meg: pozitív és negatív hurkot (Forrester 1968: 1.5). Ezeknek köszönhető, hogy a valós rendszerekben a mindennapi gondolkodás számára nehezen felfogható, nemlineáris folyamatok is gyakran létrejönnek. A pozitív visszacsatolás (Forrester 1968: 2.16–2.21) például öngerjesztő hurkot jelent: a benne szereplő tényezők (amíg más külső hatás nem lép fel) kölcsönösen növelik egymást – klasszikus mindennapi példa erre a forgalmi dugóknak az útkapacitás növelésével való kezelése, amely aztán a forgalom további növekedéséhez és újabb útszélesítésekhez vezet. A negatív visszacsatolás (Forrester 1968: 2.3–2.9) ezzel szemben önszabályozó hurok: valamely tényező megnövekedése olyan folyamatot indít el, amely végül ugyanezen tényező szintjének csökkenését eredményezi – tipikus példája ennek predátor és zsákmány egymást kölcsönösen szabályozó populációja. (Ha megnövekszik a rókák száma, akkor több nyulat esznek meg, azaz lecsökken a nyulak létszáma, ami végül a szűkös táplálék miatt a rókák számának csökkenéséhez vezet; és fordítva [Sterman 2000: 11–12]). A legtöbb rendszerben ugyanakkor pozitív és negatív hurkokat egyaránt találunk – az ezek egymásra hatásából létrejövő folyamat első ránézésre megjósolhatatlan, előfordulhat, hogy a rendszer így is folyamatosan növekedve „elszáll", de akár az is, hogy összeomlik, vagy éppen egy elméleti „optimum" szint körül oszcillál.

A fentiek mellett kiemelten fontos, hogy egy-egy probléma rendszerdinamikai magyarázatába pontosan annyi tényezőt és kapcsolatot vonjunk be, amennyi a (célkitűzésünkhöz mérten) kielégítő magyarázathoz szükséges. Forrester személyes útmutatása is ez: modellünk határa a problémafelvetés, a célkitűzés „szélességének" feleljen meg (Forrester 1968: 1.7). A rendszerdinamika a vizsgált rendszert *belső szemléletből* nézi, tehát a viselkedését (változásait, problémáit) a *rendszer határain belül lévő tényezőkből kell tudnia levezetni* (Forrester 1968: 4.1–4.2, 1969: 12). Nem elfogadható, hogy kulcskérdéseket valamiképpen „külső tényezők" vagy kívülről jövő sokkok hatáskörébe utaljunk – ha ezeknek jelentős a kockázata, akkor be kell őket kapcsolnunk a rendszerdinamikai modellbe. Ezért kulcskérdés, hogy a modellünk határait hol húzzuk meg, meddig terjesztjük ki. Nyilván szerepeltetnünk kell benne minden olyan tényezőt, amely nélkül a modell nem felelne meg a korrektség, használhatóság minimális követelményeinek. Ezenkívül arra is figyelemmel lehetünk, hogy a modellezett rendszert hogyan tudjuk mi magunk módosítani: a beavatkozási, döntési pontokat (Forrester 1968: 4.4) nem hagyhatjuk ki a modellből, de olyan tényezőket, melyek sem nem kulcsfontosságúak, sem nem befolyásolhatók érdemben, el is hagyhatunk. A határok megállapítása azért is fontos és nehéz feladat, mert alapvető szemlélete révén a rendszerdinamika hajlamos rá, hogy minél több összefüggéssel dolgozzon, s ennek megfelelően minden potenciális hatótényezőt bevonjon a magyarázatába (Sterman 2000: 16).

Visszatérve például a rókapopuláció létszámára: ezt a nyulakon kívül számos más tényező is befolyásolhatja: – mennyire volt hideg a tél? – hány rókát öltek meg vadászok? – mekkora a kereslet a rókaprémre az országban? – hány embernek van elegendő jövedelme, hogy prémet vegyen? – esetleg: milyen sikeresek a szőrmeviselés-ellenes kampányok? – mekkora pénzügyi támogatást kapnak a természetvédő civil szervezetek? – puszta asszociáció révén is megannyi, újabb és újabb releváns tényezőt tudnánk bevonni a modellbe. Ezért jogosan merülhet fel a kérdés, hogy képes-e a rendszerdinamika „egyetlen igazi" modellt adni egy problémáról, és ha igen, ki az a személy, akinek megvan hozzá a kellő szakértelme, hogy ezt megalkossa? A válasz az, hogy nincs ilyen szakember, sem „egyetlen igazi" modell. Ez szokatlan lehet a (természettudományos) gyakorlat számára, ahol nem jellemző, hogy alternatív elméletek hosszabb ideig folyamatosan versengjenek egymással. Azt persze már Forrester is elismerte, hogy a modellek közt is léteznek jobbak és rosszabbak, aszerint, hogy melyik ragadja meg jobban a valós helyzet lényegét és *enged mélyebb betekintést a modellezett rendszer működésébe* (Forrester 1971: 15).

A rendszerdinamika azonban a kizárólagos megoldások hiánya ellenére sem haszontalan módszer. Egyrészt a fent említett előnyei miatt: igyekszik túllépni a mindennapi, eseményszerű gondolkodáson, és hozzásegíti az embert ahhoz, hogy árnyaltabb, sokkomponensű, visszacsatolásokkal teli mentális modellt alkosson a világ jelenségeiről (Forrester 1971: 14–15). Ez a modellalkotási folyamat egyben *tanulás* is: a rendszerdinamikának inherens tulajdonsága, hogy a visszacsatolásos szemléletet a saját gyakorlatán belül is érvényesíti, amikor a modelleket nem csupán a fantázia tetszetős szüleményeiként termeli, hanem számítógépes szimulációk révén a valóságról fellelhető adatokkal össze is veti, és az így nyert adatok alapján tér vissza a modell finomításához (Sterman 2000: 17–18).

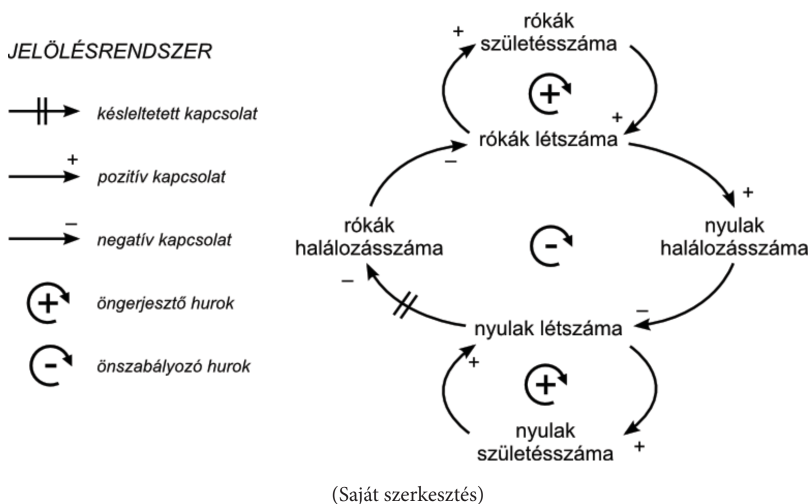
További tanulási lehetőséget nyújt a fentebb említett sajátosság is – mégpedig, hogy nincs „egyetlen" alkalmas szakember. Ahány modellező, annyiféle rendszerdinamikai megfogalmazása születhet ugyanazon problémának. Itt tehát azzal a lehetőséggel találkozunk, hogy különböző (bár általában jól informált, szakértő) egyének vagy csoportok viszonylag szubjektív nézőpontjait tudjuk egymással összevetni vagy szintetizálni. Kifejezett előnye a rendszerdinamika gyakorlati alkalmazásának, hogy vagy beleképzelhetjük magunkat egy másik szereplő helyébe, és így tehetjük föl a kérdést: hogyan néz ki a probléma az ő szemszögéből?, vagy személyesen meg is kérdezhetjük az érintettet – így lehet árnyalt képet kapni például egy vállalat belső működéséről, ahogyan a különböző ügyosztályok látják, vagy a fővállalkozó-alvállalkozó viszonyról. Különböző szereplők mentális modelljei gyakran alig-alig fednek át, és a két konstrukció összeillesztése révén világosodik meg az a valós környezet, amelyben mindketten mozognak, és amelyhez cselekvéseiket igazítaniuk kell (Sherwood 2002: 188–200).

Az eddigiekből is látható volt, hogy a rendszerdinamika módszere közel van a „terephez", kedveli és keresi a gyakorlati alkalmazást. Üzleti szempontú rendszerdinamikai könyvében John D. Sterman az alappillérek között említi a komplex (esetében csoport-) folyamatok menedzseléséhez szükséges gyakorlatok és érvelési technikák kifejlesztését. Ugyanakkor hangsúlyozza a tudományos, szisztematikus megalapozás fontosságát is, amennyiben a további két kulcstényezőként (1) a komplex rendszerekről meglévő tudásunkat megragadni képes eszközöket és (2) a tudás továbbfejlesztéséhez, beavatkozások megtervezéséhez szükséges formális modelleket említi (Sterman 2000: 4–5). A következőkben a tanulmány is ezekre az eszközökre tér rá.

A komplex oksági diagram

A rendszerdinamikában alapvetően két modellezési eszközt használnak, melyek a folyamat két, egymásra épülő fázisát képviselik. Az első lépés a modellezni kívánt rendszer alkotóelemeinek és az ezek között meglévő összefüggéseknek, visszacsatolásoknak az azonosítása. Az így készülő *komplex oksági diagramon* (*causal loop diagram*, CLD) tehát fogalmakat és előjeles oksági nyilakat ábrázolunk, szem előtt tartva azt is, hogy ezzel egy későbbi, egzakt, számszerűsíthető eredményeket produkálni képes (számítógépen futtatható) modell alapjait vetjük meg. Az *1. ábrá*n látható mintadiagram jól mutatja, hogy a műfaj egyszerre szemléletes és közérthető, illetve kellően formális és egzakt (Sterman 2000: 138–141).

1. ábra. Példa komplex oksági diagramra. A két populáció egyedszáma egymást szabályozza

(Saját szerkesztés)

A nyulak létszáma késleltetett kapcsolatban áll a rókák halálozásszámával: még ha ez előbbi csökken is, a rókák nem azonnal kezdenek el éhen halni.

Térjünk ki röviden a komplex oksági diagramok szerkesztésének szabályaira. Elsőként értelmezzük a nyilak előjelét: egy okváltozótól az okozatváltozó felé akkor mutat pozitív előjelű nyíl, ha a két változó közötti kapcsolat olyan, hogy (*a rendszer minden más elemét átmenetileg változatlannak feltételezve*) az ok növekedése az okozat növekedését, az ok csökkenése pedig az okozat csökkenését eredményezi, azaz „egy irányba mozognak". Negatív előjelű a kapcsolat, ha az okváltozó növekedése az okozat csökkenését okozza (és fordítva) (Sterman 2000: 138–141).

Természetesen ahhoz, hogy a változók növekedését és csökkenését értelmezni lehessen, ügyelnünk kell arra, hogy a felhasznált fogalmakat ennek megfelelő módon nevezzük meg. Törekednünk kell rá, hogy a változó neve legalább valamilyen értelmezhető skálát jelöljön meg, amelyen a kisebb és nagyobb szinteket meg tudjuk különböztetni. (Esetlegesen megengedhető olyan változó, amelynek „igen" és „nem" állapota közt tudunk disztingválni.) Ezért nem tanácsos igéket, negatív tartalmú szavakat vagy skálaként nem értelmezhető megfogalmazásokat használni (pl. „árcsökkentés", „boldogtalanság mértéke", „lakosság reakciója")

(Sterman 2000: 152–153). Nem kötelező mindig már bevezetett fizikai mennyiségeket használni, sőt nagyon gyakran lesz szükségünk olyan változókra, amelyekhez csak többé-kevésbé önkényes mérőszámot tudunk majd rendelni (pl. vásárlói elégedettség), de a valamilyen skálán való kisebb/nagyobb mérhetőség követelményétől nem lehet eltekinteni (Sherwood 2002: 310–312).

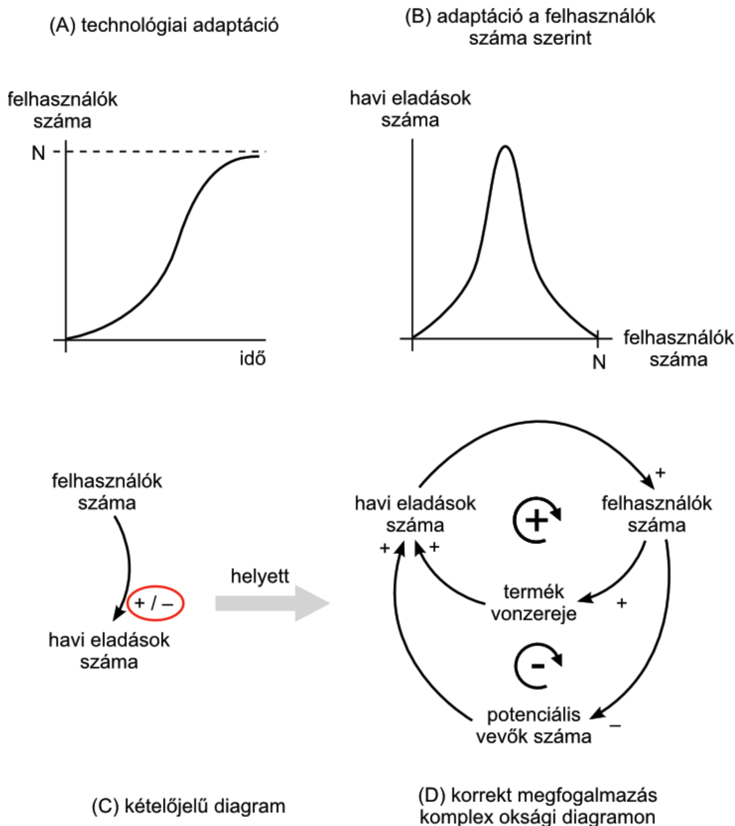
Gyakorlati problémák modellbe ültetése során sokszor találkozhatunk olyan esettel, hogy a rendszer egyes elemei (szereplői) nem egy fogalom mérhető, valós szintjére reagálnak, hanem az érzékelt szintre (Forrester 1968: 1.8–10): ez esetben a két entitást a diagramon mindenképpen külön-külön kell feltüntetni (a köztük minden bizonnyal fennálló kapcsolattal együtt). Például: egy szervezet vagy közpolitikai intézkedés eredményeiről a felső vezetőkhöz, döntéshozókhoz gyakran „feljavított", eltorzított információk érkeznek, márpedig ők ezek alapján fogják a további cselekvést tervezni. Hasonlóképpen a lakosság tiltakozása pl. az utcán heverő hulladék miatt nem feltétlenül egy abszolút szinttől, hanem attól függ, hogy mikor találják a szemetet „túl soknak" (élénken szerepel-e a téma a köztudatban, volt-e valaki, aki elindította a tiltakozást, stb.) (Sterman 2000: 156–157). A diagram rajzolása során továbbá újra meg újra szembesülünk az „okság vagy korreláció" klasszikus problémájával, melyet gondos megfontolás tárgyává kell tennünk, és oksági nyilat csak ott ábrázolhatunk, ahol annak helyességéről meg vagyunk győződve (Sterman 2000: 141–142). A CLD-műfaj emellett lehetőséget ad egy további klasszikus mindennapi „tévedés" kezelésére: az oksági nyilak elláthatók a késleltetés jelével olyan esetben, amikor az ok megváltozása (a vizsgálatunk időhorizontjához vagy a rendszer többi eleme közti kapcsolatok sebességéhez mérten) csak késleltetve, időbeli szünettel eredményezi az okozat megváltozását (Sterman 2000: 150–152).

A diagram akkor tölti be jól a funkcióját, ha még áttekinthető és értelmezhető. Ennek érdekében mindig törekedni kell a tömörségre: ez elősegíthető egyfelől úgy, hogy többlépcsős oksági folyamatokat – ha „közbeeső" változóik a modellből nagyobb veszteség nélkül elhagyhatók – egy lépcsőben ábrázolunk, illetve azáltal is, hogy helyesen húzzuk meg a modell határait (Sterman 2000: 154). Hasonlóképpen ügyelni érdemes az elrendezésre, a grafikai megjelenítésre: ívelt vonalak, körkörös hurkok használata, a nyilak kereszteződésének kerülése segíti az áttekinthetőséget (Sterman 2000: 153). Ugyanígy előnyös, ha a diagramon jelentkező hurkok közepén feltüntetjük, hogy öngerjesztő (pozitív) vagy önszabályozó (negatív) visszacsatolásról van-e szó. Ennek eldöntéséhez jó ökölszabály, hogy megnézzük, a hurokban szereplő oksági nyilak előjeleinek pozitív vagy negatív-e a „szorzata" (Sterman 2000: 144–147).

Ezzel kapcsolatban még megjegyezhető, hogy a CLD műfajban az oksági nyilaknak alapvetően egyetlen előjele lehet (Sherwood 2002: 64). Természetesen a való életben találkozunk olyan problémákkal, amelyek esetében egy okváltozó növekedése kezdetben pozitívan, majd egy adott pont után negatívan hat az okozatra. Technológiai adaptáció esetén például a havonta eladott eszközök száma annak függvényében, hogy már mekkora a felhasználók köre, kezdetben nő, de egy idő után (a piac telítődésével) csökkenni fog (a jól ismert S görbe meredekségét írtuk le ezzel). Komplex oksági diagramon ezt nem tudjuk egyetlen nyílhegyen kifejezni, egy öngerjesztő és egy önszabályozó visszacsatolási hurokkal azonban megtehetjük (*2. ábra*). Ennek két körét úgy olvashatjuk ki, hogy (a kezdeti állapotból kiindulva) egyrészt „minél több a felhasználó, annál nagyobb a termék vonzereje [pl. ismertsége okán; ez a pozitív kapcsolat értelme] – minél nagyobb a termék vonzereje, annál nagyobb a havi eladások

száma – minél nagyobb a havi eladások száma, annál több a felhasználó"; másrészt viszont „[kezdetben] minél kevesebb a felhasználó, annál több a potenciális vevő (ez volt a negatív kapcsolat értelme) – minél több a potenciális vevő, annál több a havi eladások száma – minél több a havi eladások száma, annál több a felhasználó – minél több a felhasználó, annál kevesebb a potenciális vevő – minél kevesebb a potenciális vevő, annál kevesebb a havi eladások száma". Mindeközben természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a felhasználók és potenciális vevők összege állandó.

2. ábra. A technológiai adaptációt leíró görbék és a jelenség lehetséges megfogalmazása CLD „nyelven"

(Saját szerkesztés)

Az állomány-áramlás diagram

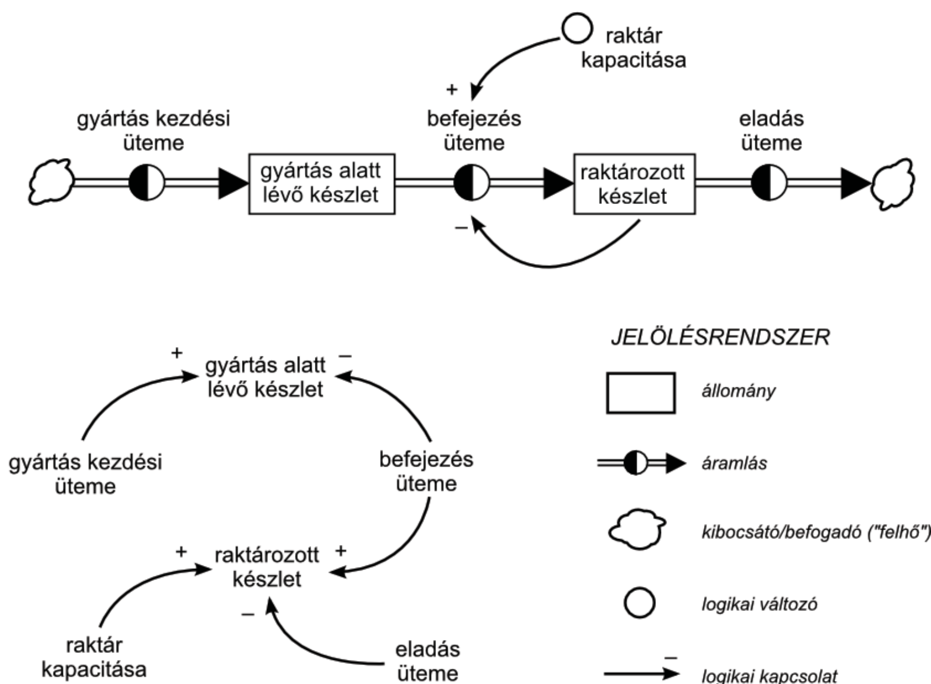
Bár a komplex oksági diagramok is a pontosság igényével készülnek, a rajtuk látható nyilak és hurkok erdejében gyakran nem tudunk eligazodni a tekintetben, hogy a nagyszámú folyamat eredőjeként végül is a rendszer (vagy egyes, annak állapotát jelző kulcsváltozók) milyen viselkedést fog mutatni: növekszik, összeomlik, stagnál, oszcillál? Ennek megválaszolásában segítenek az immáron egzakt, számszerűsített mennyiségekkel operáló állomány-áramlás (*stock and flow,* SFL) diagramok (Sterman 2000: 191; Sherwood 2002: 288). Érdekességként megjegyezhetjük, hogy Forrester klasszikus műveiben csak ezt a diagramtípust találjuk meg (a CLD-t nem).

SFL diagramokban a változóknak három típusa lehet. Elsőként beszélhetünk állományokról (készletekről), amelyek a rendszer állapotjelzői, múltjának (az addigi folyamatok eredményének) kifejezői, és a késleltetések megtestesítői (Forrester 1971:18). Az állományok mérete kizárólag áramlások révén változhat (Sterman 2000: 192–197). Másodikként beszélhetünk ki- vagy beáramlásokról, vagy felvehetünk kétirányú áramlásokat is a diagramra (Sherwood 2002: 324). Fontos, hogy az áramlásoknak kizárólag időegységre vonatkoztatott értéke van (x/perc, x/nap stb.). Áramlások kapcsolatot teremthetnek két állomány között, de elfogadható az is, ha bizonyos áramlások forrása vagy „kifolyása" az általunk modellezett rendszeren kívül van (az ábrán ezt felhő jelzi, és ennek kapacitását végtelennek tételezzük fel) (Sterman 2000: 192–200). A harmadik lehetséges változótípus a logikai vagy segédváltozóké, melyek az eddigi két típus egyikébe sem tartoznak. Ezek lehetnek a rendszer működésére jellemző állandók (konstansok), igazodási pontokat kifejező limitértékek, de megengedhető az is, hogy ezeknek az értéke is változzon, igaz, nem áramlási mechanizmusok révén, hanem például a modellbe táplált képletnek megfelelően (Sherwood 2002: 286–287).

Az állomány-áramlás diagram fő célja már nem az, hogy ábraként közvetítsen valamilyen jelentést, hanem az, hogy minden egyes változójához kezdeti értéket rendeljünk, és számítógépes szimuláció segítségével mozgásba lendítsük a rendszert, amely azután adatokat szolgáltat nekünk arról, hogy az ábrába foglalt feltételezéseink esetén milyen értékekre számíthatunk.

A komplex oksági diagramok „lefordítása" az SFL nyelvre nem automatikus művelet. El kell döntenünk, hogy egy-egy CLD változót állományként, áramlásként vagy logikai változóként ültetünk-e át az SFL-be, gyakran pedig egy-egy CLD nyíl (összefüggés) válik majd változóvá (pl. áramlássá) az állomány-áramlás ábrán (Sterman 2000: 213–217). Egyes esetekben a CLD, míg máskor (és talán gyakrabban) az SFL „nyelve" lesz bőbeszédűbb vagy látszatra komplexebb. A *3. ábrá*n látható gyártási folyamatot ugyanakkor valószínűleg könnyebben megértjük állomány-áramlás diagramként, mint komplex oksági formában.

3. ábra. Példa állomány-áramlás diagramra és CLD átfogalmazására. A beérkező alkatrészek a kezdési ütemnek megfelelően áramlanak a gyártás alatt lévő készletbe, onnan a befejezés ütemét pedig befolyásolja a raktár kapacitása és a már elraktározott készlet nagysága (fér-e új késztermék a raktárba?)

Forrás: Sterman (2000: 211).

Mint a fentiekből kiderült, az állomány-áramlás diagram jóval formálisabb, szigorúbb ábratípus, mint a CLD, és abból adódóan, hogy kvantitatív szimulációs eszköz, nagyobb szakértelmet és felkészültséget is igényel a megalkotása. Bár a két eszköz a rendszerdinamika gyakorlatában egymásra épül, a részvételi folyamatok kontextusában eltérő szerephez jutnak – ahogyan arról a tanulmány későbbi részei szólnak.

A rendszerdinamika területének rövid története

A rendszerdinamika történetét David C. Lane 1999-es tanulmánya részletesen tárgyalja, így az alábbiakban az ő gondolatmenetét használjuk kiindulópontként. Lane kiemeli, hogy az iskolát kezdetektől fogva belső feszültségek és ellentmondások jellemezték, amelyek később is végigkísérték történetét. Ezek a feszültségek olyan kérdések nyomán alakultak ki, mint hogy

mi a rendszerdinamika célja; mitől lesz érvényes egy modell; mi a valóság és a modellek viszonya egymáshoz; valamint hogy milyen az ideális kapcsolat a rendszerdinamikai kutató és a kliensek között. Mivel Lane szerint ezeket a kérdéseket nem tisztázták elméleti szinten a kezdeteknél, ezért az egyes kutatók maguk alkottak válaszokat, amely válaszok mentén eltérő irányzatok alakultak ki (Lane 1999: 501–502). Lane 3 nagy időszakról ír (1999: 503–505): (1) a kezdeti időszakról; (2) a terület fejlődésének és elterjedésének időszakáról; (3) a belső feszültségek időszakáról.

A kezdeti időszakot (1960-as és 70-es évek) elsősorban az iskolaalapító Forrester személye és szemlélete határozta meg. Ahogy a fentiekben már említésre került, Forrester mérnöktudományi háttérrel rendelkezett, és az önszabályozó rendszerek tervezési gyakorlatát vette alapul a rendszerdinamikai folyamatok megértéséhez is. Ennek a gondolkodási keretnek az átvétele egyben egy erősen pozitivista és realista kiindulópontot kölcsönzött a rendszerdinamikai iskolának. Mindez azt jelenti, hogy a kezdeti szemlélet szerint a kutatásokban kidolgozott modelleknek a valóságot kell leképezniük, és empirikus-kvantitatív adatokon kell alapulniuk. Érdemes azonban megjegyezni azt is, hogy Forrester tisztában volt ezen tudományos álláspont ingatag voltával. A rendszerdinamikai szakember ugyanis nem érthet minden területhez, amellyel kapcsolatba kerül. Ez viszont azt jelenti, hogy a modellek kidolgozásához szükséges információ sem létezik tiszta formájában „ott kint", hanem a kliens „fejében van", és ezt lehet és kell megismerni (Lane 1999: 503). Ez a különbségtétel ezen a ponton azonban már előre jelzi a későbbi törésvonalakat.

Lane (1999: 503–504) a rendszerdinamikai iskola történetének második szakaszát (a tágan vett 1980-as éveket) a terület fejlődésének és elterjedésének időszakaként jellemzi. Ezt az időszakot jelentős mértékben meghatározta, hogy az iskolát számos kritika érte a közgazdaságtani, ezen belül is az ökonometriával foglalkozó szakemberek oldaláról, akik szerint a kidolgozott modellek nem képesek előrejelzésre és eredményeik nem ellenőrizhetők statisztikai próbákkal.

Meadows (1980) az ezzel kapcsolatos vitában úgy érvelt, hogy a rendszerdinamikának érdemes elhatárolódnia a logikai empiricizmus elvárásaitól. Más szavakkal: a kutatások célja nem lehet az előrejelzés és a statisztikai megfelelés. Ez esetben természetesen felmerül a kérdés, hogy akkor viszont mi lehet a vizsgálatok célja. Meadows erre azt a választ adta, hogy a cél a tényleges gyakorlati alkalmazás szervezeti és/vagy szakpolitikai szinten. A modellek validálása tehát nem statisztikai próbák révén történik, hanem a modellek alkalmazásának eredményessége a döntő ebben a tekintetben. A pozitivista szemlélettől tehát történt egy elmozdulás a Quine-féle ontológiai relativizmus (1968) irányába, amely szerint a tudományos elméletek mindig aluldetermináltak a hozzájuk kapcsolódó empirikus adatok által. Más szavakkal: a hozzáférhető adatok vázszerkezetére több logikus és belsőleg koherens tudományos modell húzható rá. Azt, hogy ezek közül melyik kerül felhasználásra a rendszerdinamikai projektekben, nem a kutató dönti el, hanem az, hogy a megrendelő melyikbe „vásárol be".

Más kutatók továbbfejlesztették ezeket az érveket. Sterman (1988) például úgy érvel ezzel kapcsolatban, hogy a modellek létrehozásának elsősorban nem előrejelző, hanem tanulási funkciójuk van. Ez a szemlélet viszont ellentmondásban állt a rendszerdinamikai projektek addigi gyakorlatával. Ugyanis ha a modellalkotás célja a résztvevők tanulási folyamatának elősegítése és elmélyítése, akkor felmerül a kérdés, hogy miért zajlik a folyamat a kliensektől elkülönülten, zárt számítógéptermekben, olyan programnyelveken, amelyeket csak bennfentesek értenek meg. Ezzel szemben megszületett az az igény, hogy a kliensek a kezdetektől

fogva vegyenek részt a modellezésben, mert nem a végeredmény a lényeges, hanem maga a folyamat, illetve a folyamat során létrejövő megértés és magasabb szintű tanulás. E szerint a szemlélet szerint a modell érvényességét két alkotóelem együttes jelenléte és egymásra hatása határozza meg: egyfelől a szubjektív tényezők (mennyire fogadják el a kliensek, mennyire „rezonál" az ő megértésükkel), másfelől a technikaiak (mennyire koherens, logikai és matematikai szempontból mennyire jól strukturált a modell) (Lane 1999: 503–504).

A rendszerdinamika történetének harmadik szakasza időben erősen átfed a másodikkal (ezt is már az 1980-as évektől datálhatjuk), attól inkább eltérő hangsúlyai különböztetik meg. Lane (1999: 504–505) ezt a belső feszültségek időszakának nevezi. Ebben az időszakban páran megpróbáltak visszatérni az eredeti forresteri realista és pozitivista koncepcióhoz, hangsúlyozva, hogy rendszerdinamikai modellekkel igenis lehetséges hipotéziseket tesztelni. Ennek az álláspontnak az alátámasztására különböző statisztikai eljárásokat fejlesztettek ki, hogy a rendszerdinamika tudományos pozícióját és megalapozottságát megerősítsék (lásd például Bell és Senge 1980; Sterman 1984).

Ezzel szemben megjelent egy másik – úgynevezett kvalitatív rendszerdinamikai – irányzat is, amely elsősorban a modellépítés társas oldalát és az ezzel kapcsolatos feltételeket emelte ki. A komplex oksági diagram (CLD) ábratípust is „újrabrandelték", és már nem úgy jelent meg, mint az áramlás-állomány diagram (SFL) kiindulópontja vagy „lebutított" verziója, hanem mint egy olyan eszköz, amely képes a modellek kidolgozásának folyamatát a kliensek megértéséhez igazítani (Goodman 1974; Roberts, Andersen, Deal és Shaffer 1983).

Ehhez kapcsolódik az a rendszerdinamikai alapú szervezetfejlesztési irányzat is, amelyet a legtöbben a *tanuló szervezet* megközelítés néven ismerhetnek. Ebben a megközelítésben már explicit módon jelenik meg az a cél, hogy a kidolgozott modelleket minél közelebb kell vinni tényleges tulajdonosukhoz, vagyis a megrendelőhöz. A rendszerdinamika itt kifejezetten a stratégiai vita és az egyéni/szervezeti döntéstámogatás eszközeként jelenik meg. Senge (1990) ezeket az elemeket és célokat a tanuló szervezet koncepciójában összegezte. Ebben a megközelítésben a rendszerdinamikai eszközöket arra használják fel, hogy közösen kialakítsák és megvitassák egy adott szervezet vízióját, valamint hogy kereteket biztosítsanak a szervezeti tanulás számára.

Ahogy a fentiekből is látszik, a kvantitatív vs. kvalitatív ellentét, valamint a szakértő vs. megrendelői tudás kapcsolatának kérdése végigkísérte a rendszerdinamika viszonylag rövid történetét. Érdemes megjegyezni, hogy a fentiekben nem véletlen a megrendelő és a kliens elnevezés, hiszen a rendszerdinamikai projektek zöme ténylegesen vállalati és szakpolitikai megrendelésre készült. Elsőként a bevonás és a részvétel kérdésköre is ebben a kontextusban jelent meg. Az elmúlt másfél évtizedben viszont még hangsúlyosabbá vált a részvétel kérdése – amely kifejezés már nem csupán a megrendelői csoport bevonására utal, hanem egy sokkal tágabb és sokszínűbb érintetti körre.

A rendszerdinamika legutolsó másfél évtizedének történéseit már nem ismertetjük részletesen, csupán annak az irányzatnak a további fejlődését mutatjuk be, amely a megrendelővel közös modellépítést és a közös tudás létrehozását hangsúlyozta. Ezzel együtt a következő részben elszakadunk a történeti bemutatás stílusától, és arra koncentrálunk, hogy a különböző kutatási irányzatokban milyen módon, milyen célból és milyen szinten jelenik meg a részvétel.

Részvétel és rendszerdinamika

Mielőtt rátérnénk a különböző részvételi rendszerdinamikai irányzatok ismertetésére, érdemes egy rövid szociológiaelméleti kitérőt tennünk, amely segíthet megérteni, általában miért tekinthetőek különlegesnek a részvételi rendszerdinamikai projektek a részvételi folyamatokon belül.

Szociológiaelméleti keretek

A Ritzer és Zhao által képviselt metaszociológiai gondolkodás szerint 3 fő szociológiai irányzat különböztethető meg egymástól (Ritzer, Zhao és Murphy 2001; Zhao 2001): a megértő (*interpretative*) szociológia; a nomologikus szociológia; valamint a normatív szociológia. Az alábbiakban mi a megértő és a nomologikus szociológiai megközelítésekkel foglalkozunk. Természetesen érdemes megjegyezni, hogy ezek a megközelítések ideáltípusoknak tekinthetők, amelyek a megértésünket segíthetik, hiszen számos (ha nem a legtöbb) kutatás nem sorolható be egyértelműen csak az egyik vagy a másik kategóriába.

A megértő és a nomologikus szociológiai megközelítést számos ponton állíthatjuk szembe egymással. Például más a kutatók kognitív stílusa, ahogy egy kutatási problémához közelítenek, más a kutatás célja és folyamata; és ennek eredményeképpen más lesz a kutatásban termelt tudás jellege is.

A megértő szociológia gondolkodási stílusa inkább tekinthető dialogikusnak, hiszen a kutató nem kívülálló, hanem felvetett kérdéseivel maga is részese annak a helyzetnek, amelyet megpróbál megérteni. Olyan jellemzői, mint társadalmi pozíciója, értékrendszere, kultúrája, neme, mind részt vesznek abban a párbeszédben, amelyet a kutatási problémával, valamint a kutatás résztvevőivel folytat. Ehhez kapcsolódóan tehát a kutatás célja nem a kutatás kontextusától független általános tudás létrehozása, hanem sokkal inkább egy mélyebb szintű megértés és új értelmezési keretek kialakítása. Mindez természetesen egy kevésbé formalizálható, képlékenyebb, iteratívabb kutatási folyamatot feltételez. A kutatásba bevontak is inkább résztvevők, akik tudásukon, szemléletükön és tapasztalataikon keresztül alakítják a kutatás folyamatát és kérdésfeltevéseit, ahelyett, hogy csupán kutatási alanyok lennének.

Ezzel szemben a nomologikus szociológia megközelítését inkább a formális gondolkodási stílus jellemzi, amely nagy hangsúlyt helyez a fogalmak pontos meghatározására, valamint a felvázolt kapcsolatok belső koherenciájára és logikus voltára. A kutatás célja ebben az esetben inkább olyan matematizált modellek létrehozása, amelyek egy helyzet vagy jelenség belső dinamikáját, folyamatait és hatásmechanizmusait képesek leképezni. Még ha a kutatás támaszkodik is a tudományoson kívül más jellegű (pl. helyi, érintetti vagy úgynevezett „mindennapi") tudásformákra, a kutatásba bevontak akkor is inkább csak mint kutatási alanyok jelennek meg, akik válaszokat, adatokat, információt szolgáltatnak a kutatóknak. Mélyebb szintű bevonásra nincs is nagyon lehetőség, hiszen a kutatás folyamata előre rögzített és meghatározott. Emiatt a válaszadók lehetséges befolyása inkább torzításként jelentkezik, amelyet érdemes minimalizálni vagy kiszűrni a folyamatból.

1. táblázat. Megértő szociológiai megközelítés vs. nomologikus szociológiai megközelítés

Megértő szociológia		Nomologikus szociológia
	Kognitív stílus	
Dialogikus		Formális
	Létrehozott tudás	
Interpretatív		Matematizált
	A kutatásba bevontak szerepe	
Résztvevő		Alany
	A kutatás célja	
(Közös) megértés, értelmezési keretek kialakítása		(Szimulációs) modell kidolgozása
	A kutatás folyamata	
Emergens, iteratív		Kodifikált, előre rögzített

(Saját szerkesztés)

Részvételi kutatások kapcsolata a szociológiai megközelítésekkel

A fenti tábla alapján egyértelmű, hogy a részvételi kutatások inkább a megértő szociológiai irányzathoz kötődnek. Bizonyos értelemben még úgy is érvelhetünk, hogy a részvételi kutatások radikalizálják, egy lépéssel még továbbviszik a megértő szociológia jellemzőit. Például a cél itt már nem csupán a kutató megértésének elmélyítése, inkább maguknak a résztvevőknek a tanulási folyamata áll a középpontban: ideális esetben a bevont csoport tagjainak gondolkodása, megértése változik a részvételi projektekben. A kutatási folyamat sikeressége tehát már nemcsak abban áll, hogy sikerül-e új, a helyzet megértését segítő értelmezési kereteket kialakítani, hanem hogy ezeket az értelmezési kereteket mennyire osztja, mennyire teszi magáévá a kutatásba bevont csoport vagy közösség (lásd például a szcenárió műhely megközelítését [Andersen és Birgit 1999] vagy a backcasting megközelítését [Köves 2015]).

A részvételi folyamatot továbbá maguk a résztvevők is alakítják, hiszen számos módszertani technika esetén ők határozzák meg, hogy egy adott tágabb témán belül milyen kérdésekről, résztémákról szeretnének beszélni. Végezetül pedig mind a kutatási folyamat, mind a gondolkodási stílus dialogikus, hiszen a részvételi kutatás ténylegesen a résztvevők közötti közös gondolkodásra és vitára épít (lásd például a világkávézó [Gáspár, Király és Csillag 2014] módszerét) – egyes esetekben párbeszédet kezdeményezve a különböző tudásformák képviselői között (lásd például az állampolgári tanácskozás [Wakeford 2002]; vagy a konszenzuskonferencia [Málovics, Pataki, Juhász, Gébert és Bajmócy 2015] módszerét).

A legtöbb esetben tehát a részvételi kutatások és a részvételi módszerek a megértő szociológiai megközelítés körül gravitálnak, és kevésbé köthetőek a nomologikus szociológiai szemlélethez. Természetesen léteznek olyan kutatási módszerek és projektek, amelyek

a részvételi szemléletet a nomologikus szociológiai megközelítésen belül is érvényesíteni próbálják. Módszertani példaként említhetjük például a deliberatív közvélemény-kutatást (Lengyel 2009), amely egyszerre épít a résztvevők közös gondolkodására és a folyamat elején és végén gyűjtött survey adatokra. Kutatási példaként említhetjük a Gosztonyi Márton által vezetett részvételi akciókutatást (Gosztonyi é. n. a, b), ahol a résztvevők maguk is kutatói szerepben dolgoztak és kvantitatív adatokat is gyűjtöttek (pl. hálózati adatokat a közösségen belüli kölcsönadási mintákról).

Ezekhez a példákhoz hasonlóan a részvételen alapuló rendszerdinamikai megközelítések is azért tekinthetők különlegesnek, mert maga a rendszerdinamika sokkal inkább köthető a nomologikus szemlélethez – bár, ahogyan a fenti történeti áttekintés rámutat, ez a kapcsolat sem tekinthető problémamentesnek.

Általánosságban kijelenthető, hogy a rendszerdinamikai projektek végső célja egy olyan, számítógépen futó szimulációs modell létrehozása, amellyel egy adott helyzet leképezhető, valamint a potenciális beavatkozások hatásai tesztelhetőek. Ha viszont a rendszerdinamikai projektek egy ilyen specializált, kevesek számára hozzáférhető (modellezési, rendszerezési és programozási) tudáson és készségkészleten alapulnak, számos kérdés merül fel a tényleges részvétel lehetőségével kapcsolatban. Például, hogy mennyire sikerülhet egy részvételi modellezési folyamatban megőrizni a kutatásban részt vevőket résztvevőknek. Amennyiben ez nem sikerülhet, vajon a folyamat melyik pontján „esnek ki" a résztvevők a diskurzusból, és válnak alanyokká? A CLD vagy az SFL ábra kidolgozása után, esetleg a modell szimulációvá fordításának szakaszában? Valamint az is kérdés, hogy ezekre a dilemmákra milyen válaszokat adnak az egyes részvételi rendszerdinamikai megközelítések.

Részvételi rendszerdinamikai megközelítések

Az alábbiakban három különböző részvételi rendszerdinamikai megközelítést mutatunk be: a csoportos modellépítést (*Group Model Building,* GMB), a részvételi rendszerdinamikai modellezést (*Participatory System Dynamics Modeling,* PSDM), valamint a közösségalapú rendszerdinamikát (*Community Based System Dynamics,* CBSD). Ez a három megközelítés nem csupán céljában tér el egymástól, hanem abban is, hogy milyen módon indokolják a részvétel szükségességét, valamint hogy milyen megoldásokat kínálnak a részvétel fenntartásának dilemmájára. Ezeket az aspektusokat igyekszünk az alábbiakban megtárgyalni az egyes megközelítések leírásánál.

A részvétel melletti érvek bemutatásánál Stave (2010) csoportosítását használjuk fel. Stave szerint az érintettek (*stakeholder*) bevonása mellett leginkább 3 típusú érvet említenek az akadémiai irodalomban: a normatív, a szubsztantív és az instrumentális érveket. A normatív típusú érvelés alapvetően politikai jellegű, és abból indul ki, hogy a részvétel demokratikus alapjog. A demokratikus alapelvek közül ugyanis talán az az egyik legfontosabb, hogy az érintettek részt vehessenek a sorsukat, életfeltételeiket meghatározó döntésekben és kérdések megvitatásában. A szubsztantív érvelés azt emeli ki, hogy az érintettek bevonásával jobb minőségű döntések és cselekvési tervek jöhetnek létre. Ennek pedig az az oka, hogy a részvételi folyamatok során olyan környezet jöhet létre, ahol számos csoport tudása, tapasztalata, érvei találkozhatnak és ideális esetben integrálhatóak egymással. Ez körültekintőbb és megalapozottabb döntési folyamatot tesz lehetővé. Az utolsó típusú érvelést instrumen-

tálisnak nevezi Stave (2010). Eszerint nagyobb az adott problémával kapcsolatos megoldási tervek megvalósításának és/vagy az adott szakpolitika sikerességének esélye, ha az érintettek is részt vesznek azok kidolgozásában. Nagyon gyakori, hogy egy helyzet megváltoztatásához vagy egy probléma megoldásához az egyes szereplők viselkedésének megváltozására is szükség van. Az érintettek elköteleződése az egyes cselekvési utak mellett tehát kiemelt fontosságú, ha ténylegesen változtatni szeretnénk egy rendszer működésén (Stave 2010: 2764).

A fentieken kívül természetesen más érvek is szólnak a részvétel mellett. Például a tanulással kapcsolatosak – mint például a magasabb szintű egyéni tanulás, vagy a szervezeti, társadalmi tanulás lehetősége a részvételi folyamatok során. A részvétel mellett szól az is, hogy maga a bevont közösség változhat meg, fejlődhet azáltal, hogy a folyamat során új kapcsolatok alakulnak ki, vagy a régiek új értelmet és jelentést kapnak. Tehát mind az összetartó, mind az összekapcsoló társadalmi tőke gyarapodhat a részvételi folyamatokban. E két szempontot – a tanulásra, illetve a közösség megváltozására vonatkozó érveket – transzformatív érvelésnek nevezhetjük, hiszen mindkettő azt hangsúlyozza, hogy mind a helyzet, mind a résztvevők átalakuláson mennek keresztül a részvétel hatására. Ahogy az alábbiakban is kiderül, a különböző részvételi rendszerdinamikai megközelítések között jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy melyik típusú érvet hangsúlyozzák.

Az alábbiakban az egyes megközelítések bemutatásának sorrendje egyrészt egyfajta időbeli logikát tükröz – a legkorábbi megközelítéstől halad a legújabb felé –, másrészt pedig reflektál arra is, hogy az egyes módszertani irányzatok a bevonás milyen szintjét tartják kívánatosnak. Ebben a dimenzióban a kevésbé intenzív (értsd: idő- és energiaigényes) bevonási kísérletek irányából haladunk a mélyebb bevonási formák felé.

Csoportos modellépítés

Vennix (1996, 1999), a csoportos modellépítés megközelítésének fő képviselője szerint a modellalkotási folyamatban az elsődleges cél nem a rendszer egy „tökéletes” modelljének felépítése (lásd a fenti vitákat a történeti áttekintésben). Sokkal inkább az a folyamat tétje, hogy sikerül-e olyan támogató gondolkodási környezetet teremteni, amely segíti egy probléma megértését és a problémával kapcsolatos cselekvési utak kidolgozását, amelyek mellett a bevont csoport – ebben a megközelítésben ez legtöbbször a kliens vagy a megrendelői csoport – el tud köteleződni (Vennix 1996: 3).

Más szavakkal: a modellépítés „csoportos” jelzője azt fejezi ki, hogy a kollektív és kollaboratív tanulást segítjük elő olyan összetett és makacs problémákkal kapcsolatban, amelyeket képtelenség a hétköznapi gondolkodással átlátni. A kölcsönös tanulás pedig a cselekvési utakkal kapcsolatos konszenzus kialakítását segíti elő megalkuvó megoldások vagy túl korán meghozott döntések helyett (Vennix 1996: 4–5).

A *részvétel mélységével* kapcsolatban Vennix hangsúlyozza, hogy több feltétel határozza meg, mennyire lehet bevonni a klienseket a rendszerdinamikai gondolkodás folyamatába. Egyrészt kérdés, hogy ki definiálja azt a problémát, amivel az adott csoport dolgozni fog. Vajon a kutatóknak, esetleg vállalati környezetben a tulajdonosoknak vagy a menedzsmentnek fontos a kérdés, vagy pedig a csoport maga határozhatja meg, hogy mit tekint problémá(k)nak (Vennix 1996: 99)? Másrészt az is fontos dimenzió, hogy a gondolkodási folyamat strukturált vagy strukturálatlan. Ha jól interpretáljuk a szerző érvelését, itt nem is arról van szó, hogy a kutató által meghatározott strukturált folyamat ne lehetne részvételi, hanem arról,

hogy mennyire próbálunk egy merev gondolkodási keretet ráerőltetni egy csoportra, amelynek nem feltétlenül sajátja az a logika (Vennix 1996: 263).

A harmadik kérdés arra vonatkozik, hogy tiszta lap van-e a folyamat elején, vagy esetleg a kutatói csapat már egy kezdeti modellstruktúrával érkezik, amelyet a csoport megvitat és továbbgondol (Vennix 1996: 113–115). Mindkét megközelítésnek van előnye: az üres lap esetében a gondolkodási folyamat egésze a résztvevők sajátja, és nem áll fenn annak a veszélye, hogy illedelmességből dolgoznak egy előre meghatározott problémán, amely nem is fontos nekik; a másik esetben – előzetes modellstruktúra[2] – a közös gondolkodási folyamat jelentősen lerövidülhet és hatékonyabbá válhat, ami logisztikai és finanszírozási korlátok miatt számos kutatási projekt esetében fontos tényező.

Az utolsó kérdés a részvétel mélységével kapcsolatban pedig az, hogy milyen típusú modellt dolgoznak ki a folyamatban: a megcélzott eredmény egy oksági térkép (azaz CLD) létrehozása, vagy egy számítógépen futó szimulációs modell? Vennix (1999) ezzel kapcsolatban részben állást is foglal, ugyanis kiemeli, hogy a részvételi környezetben alkalmazott kvantitatív megközelítésnek komoly hátrányai lehetnek. Egyrészt nem mindig, nem minden probléma megértése és megoldása esetén van szükség egy plusz szimulációs körre. Másrészt komolyabb hátrány lehet, ha a kvázi kvalitatív tartalom (oksági térkép) szimulációvá kalapálása közben a modell elveszíti relevanciáját és jelentését a kliensek számára. Ha ugyanis a kliensek elveszítik azt az érzést, hogy ők a modell tulajdonosai, akkor kevésbé fognak elköteleződni azok mellett a cselekvési tervek mellett, amelyek a modell működéséből vezethetőek le. Harmadrészt pedig Vennix rámutat, hogy legrosszabb esetben egy szimulációs modell félrevezető is lehet, mert a kliensek számára „összecsúszhat" az, hogy a modell ténylegesen a valóságban megtalálható folyamatokat jelzi előre vagy a szimulált környezetét (Vennix 1999). A szimuláció tehát túlzott magabiztosságot is eredményezhet, vagy felnagyíthatja a kliensek elvárásait az egyes beavatkozások sikerességével kapcsolatban.

Vennix a részvételi projektek alkalmazása mellett – amely részvételiség ebben a kontextusban leginkább a kliensek és megrendelők bevonását jelenti – több előnyt sorakoztat fel. Egyrészt azt a szubsztantív érvet, hogy az adott problémához vagy problémakörhöz közel álló csoport olyan tudással és tapasztalatokkal rendelkezhet, amelyeknek feltétlenül szükséges a megragadása és beépítése a modellbe (Vennix 1996). Másfelől pedig instrumentális érveket hoz fel, ugyanis azáltal, hogy a kialakított rendszert maguk a kliensek alkották meg, annak is nagyobb az esélye, hogy az adott modellből levezethető cselekvési utak és beavatkozások mellett jobban el tudnak köteleződni, röviden: a megvalósítás valószínűségét növeli meg a részvétel (Vennix 1999).

Utolsóként pedig említhetjük, hogy a részvétel magukat a résztvevőket is fejleszti, hiszen elősegíti a kliensek tanulását. Mindazonáltal a szerző ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy a kliensek bevonásánál érdemes figyelembe venni mind a kognitív (mekkora leterheltséget jelent összetett viszonyokat elemezni és ezek figyelembevételével tervezni), mind a társas (például a csoportban már kialakult ellentéteket vagy a csoportgondolkodás jelenségét) akadályokat. Ezek az akadályok könnyen ahhoz vezethetnek, hogy a résztvevők „lezárnak", és nem törté-

2 Érdemes megjegyezni, hogy az előzetes modellstruktúra nem szükségképpen csak a kutatási csapat kizárólagos alkotása. Elképzelhető egy olyan kutatási folyamat, amely során a résztvevőkkel készített előzetes feltáró interjúkat használják fel arra, hogy az előzetes gondolkodási kereteket és a modell fő összefüggésrendszerét kialakítsák. Természetesen a mélyebb bevonást még így is az jelenti, ha a résztvevők „üres lappal" indulnak, és ők maguk határozzák meg ezeket a kereteket és összefüggéseket.

nik meg az a magasabb szintű tanulás, amit a folyamat céloz (Vennix 1999: 381). A „lezárás" kifejezés itt azt jelenti, hogy a résztvevők elveszítik a nyitottságukat és érdeklődésüket a folyamat iránt. Ez több szempontból jelent kockázatot a kutatások sikerességére. Egyrészt komolyabb konfliktusok (akár a kutatók és a résztvevők, akár a résztvevők között) kialakulása esetén akadályozhatja a kutatási folyamat eredményes befejezését. Másrészt pedig hosszú távon megnöveli annak az esélyét, hogy a résztvevők elzárkóznak a további projektekben való részvételtől. Nem utolsósorban pedig, mivel a lezárás egyben a résztvevők elköteleződését is erodálja, pont a megvalósítási szakasz kerülhet veszélybe.

Összefoglalva tehát a csoportos modellépítés válasza a fent felvetett problémára (hogyan maradnak a résztvevők tényleges résztvevői a folyamatnak) az, hogy kifejezetten káros, ha a modell szimulációvá alakítása érdekében meg kell szakítani a kliensek tanulási folyamatát, vagy ha ezen a ponton a kliensek elveszítik azt az érzést, hogy a rendszermodell az ő tulajdonuk. Következésképpen addig a pontig érdemes elvinni a modell kidolgozását, amíg még a klienscsoport érti és átlátja az összefüggéseket. A csoportos modellépítés fő célja pedig nem a valósághoz leginkább illeszkedő modell megtalálása, hanem olyan kollaboratív tanulási környezet kialakítása, amelyben a magasabb szintű tanulás létrejöhet. A megközelítés szerint a közös modellépítés velejárója az is, hogy – összehasonlítva azzal a szcenárióval, hogy készen kapnak egy teljesen kidolgozott modellt és egy ezen alapuló javaslatcsomagot – elkötelezettebbek lesznek a résztvevők azok mellett a cselevési tervek és beavatkozások mellett, amelyek az általuk alkotott rendszermodellből vezethetők le.[3]

Részvételi rendszerdinamikai modellezés

A részvételi rendszerdinamikai modellezés megközelítése leginkább Krystyna A. Stave munkásságához kötődik, aki a 2000-es évek elejétől kezdve folytatott kimondottan szakpolitikai irányultságú projekteket a környezeti menedzsment területén. Stave (2002) az érintettek bevonásának szükségességét is kifejezetten a környezetigazgatási problémákra (*environmental management problems*) vezeti vissza. Ezek általában olyan problémák, amelyekkel kapcsolatban egyszerre merülnek fel tudományos, szakmai, társadalmi és etikai kérdések. Ugyanakkor maga a tudományos tudás sokszor nem ad velük összefüggésben egyértelmű támpontot, ugyanis az ökológiai és társadalmi rendszerek egymásra hatása miatt magas fokú bizonytalanság jellemezheti a lehetséges beavatkozások kimenetelét. Érdemes továbbá azt is kiemelni, hogy a környezeti rendszerekkel kapcsolatos igazgatási döntések esetén számos különböző társadalmi és szakmai csoport érintettsége merülhet fel.

---

3 Érdemes megjegyezni, hogy a csoportos modellépítésnek több változata is megjelent az ezredforduló után. Ezek megközelítésükben és a részvételhez való viszonyukban nem annyira térnek el az eredeti módszertől. Ami viszont változott, az az, hogy sokszínűbbé váltak maguk a bevont csoportok és az alkalmazás kontextusa. Ez azt is eredményezte, hogy – amennyire legalábbis a jelen írás szerzői érzékelik – háttérbe szorult a megbízott/kliens viszony az akadémiai publikációkban, és úgy tűnik, sokkal inkább a kutatók folytatnak le részvételi kutatási projekteket. Ennek eredményeképpen olyan új változatok jelentek meg, mint: részvételi modellépítés (*Participatory Modeling,* van Eeten, Loucks és Roe 2002); mediált modellezés (*Mediated Modeling,* Antunes, dos Santos és Videira 2006); részvételi rendszertérképezés (*Participatory Systems Mapping,* Sedlacko, Martinuzzi, Røpke, Videira és Antunes 2014); kollaboratív oksági modellek (Videira, Schneider, Sekulova és Kallis 2014). Ezek részletes bemutatására ezen tanulmányban nincs tér, de az említett szakirodalmak segíthetik az érdeklődő olvasót a különbségek és hasonlóságok felfedezésében.

Mindezekből adódóan ezek a környezetigazgatási problémák nem rendelkeznek egy egyértelműen „legjobb” megoldással, amelyet maguk a szakértők meg tudnak határozni. Ennek eredményeképpen azért kell bevonni a különböző érintetti csoportokat, hogy ők értékelhessék a beavatkozások, változtatások különböző opcióit (Stave 2002). A közös gondolkodás pedig Stave (2010) szerint magukra az érintettekre is hatással van, hiszen megerősítheti mind a csoporton belüli, mind a csoportok közötti kapcsolatokat. Visszautalva az eddigi érvelésre, érdekes az a mód, ahogy Stave az ökológiai és környezetmenedzsmenttel kapcsolatos problémák tárgyalásánál összeköti a normatív (érintettek bevonásának szükségessége) és a szubsztantív (a döntés minőségét segíti a többféle tudás, nézőpont bevonása) típusú érveket – így azok kölcsönösen erősítik egymást.

Stave két tanulmányban (2002, 2010) is részletesen reflektál arra, hogy miért lehet előnyös, ha a rendszerdinamikai gondolkodást részvételi projektekben alkalmazzuk. Itt leginkább olyan érveket találhatunk, amelyek arra mutatnak rá, hogy más részvételi módszertanokhoz képest mit tud nyújtani ez a gondolkodási stílus. Olyan elemek merülnek itt fel, mint a problémafókuszú gondolkodás, a rendszer belső működésére irányuló nézőpont, valamint a tanulás lehetősége a gyors visszacsatolásokon és kísérletezésen keresztül.

Gyakori, hogy amikor a mindennapi élethelyzetekben pár ember leül beszélgetni egymással egy őket érintő problémával kapcsolatban, akkor már a beszélgetés kezdetén mindenkinek van egy előzetes elképzelése arról, hogy mi a probléma alapvető oka és mi lenne a helyes megoldási irány. Ezzel szemben a *problémafókuszú gondolkodás* kapcsán Stave (2002) kifejti, hogy a rendszerdinamika által kínált gondolkodási stílus formalizáltabb és fegyelmezettebb a mindennapi gondolkodásnál. Ez segíti, hogy az elemezni kívánt helyzethez és/vagy a megoldani kívánt problémához a csoport egzakt, körültekintőbb módon közelítsen. Emiatt – jó értelemben – le is lassítja a gondolkodási folyamatot, megakadályozva, hogy a résztvevők túl gyorsan ugorjanak a helyesnek vélt megoldásokra.

Ezt a gondolkodási stílust ugyanakkor egyfajta *befelé irányuló nézőpont* jellemzi, más szavakkal, amikor a lehetséges okokat elemzik a résztvevők, akkor főleg a rendszer (belső) struktúrájára koncentrálnak, nem pedig külső tényezőkre (Stave 2002). A szerző a következőképpen fogalmaz ezzel a két jellemzővel (problémafókusz és belső nézőpont) kapcsolatban:

> Azzal, hogy a rendszerdinamika hangsúlyozza, hogy egy problematikus viselkedés okait a rendszer struktúrájában kell keresnünk, visszatartja az embereket, hogy még az okok vizsgálata előtt megoldásokat keressenek. A rendszerdinamika a külső okok keresése helyett azokra a kulcsfontosságú beavatkozási pontokra (*leverage points*) irányítja a figyelmet, amelyeket a döntéshozók ténylegesen befolyásolni tudnak, valamint segít az embereknek, hogy felfedezzék a cselekvéseik és a rendszerszintű hatások közötti összefüggéseket. Különösen akkor nehéz átlátni az oksági kapcsolatokat, amikor az emberek olyan rendszerszintű problémákat próbálnak megoldani, amely rendszereknek ők is részeit képezik (Stave 2002: 144).

A rendszerdinamikai gondolkodás részvételi környezetben való alkalmazásának egyik legfontosabb hozzáadott értéke Stave szerint is a tanulás. A vennixi állásponttal szemben (ld. fent) azonban számára a tanulási folyamat kiemelten fontos része a szimulációs modellel való kísérletezés (Stave 2002, 2010). Egyrészt azért, mert gyors visszacsatolást tesz lehetővé, ami növeli a résztvevők megértését a rendszer belső működésével kapcsolatban. Ha pedig a visszacsatolás a tanulás egyik fő forrása, a másik a meglepetés, hiszen akkor reflektálunk a környezetünkre, akkor vagyunk rákényszerítve a megértésére, ha valami máshogy viselke-

dik, mint ahogyan azt várjuk tőle (például nem kapcsol be a számítógép, amikor a tanulmányunkon akarunk dolgozni). Stave szerint a rendszerszintű szimuláció – a rendszer nem várt viselkedésén és kimenetein keresztül – is éppen ilyen meglepetésekhez vezethet a rendszer működésével kapcsolatban (Stave 2002, 2010).[4]

A szimulációk kialakításának további előnyei közé sorolhatjuk, hogy egy szimulációs modell a különböző paraméterek és összefüggések megváltoztatásán keresztül képes kezelni egy helyzet változó feltételeit és a felmerülő új információkat. Továbbá, mivel a szimulációk időhorizontja tetszés szerint alakítható, hosszú távú lefuttatásuk segítheti a hosszú távú gondolkodást – bizonyos értelemben kitágítja a gondolkodás időbeli horizontját (Stave 2010). Érdemes kihangsúlyozni, hogy Stave kifejezetten hosszú távú tervezési horizontokat alkalmaz részvételi kutatásaiban: több kutatásban ez 30 év körül szóródik (közlekedés- és levegőminőség-projektek 25 és 35 év; önkormányzati hulladékgazdálkodási projekt 30+ év), míg a vízgazdálkodással kapcsolatos vizsgálatában az 50 évet is meghaladta a tervezési horizont (Stave 2010: 2767–2768).

A fentiek alapján látható: a részvételi rendszerdinamikai modellezés megközelítése kiemelten fontosnak tartja, hogy a részvételi folyamatoknak szerves része legyen a szimulációs modell kialakítása és az azzal való munka és kísérletezés. Felmerül tehát a kérdés, hogy ezekben a projektekben hogyan próbálják meg a részvételi jelleget megőrizni a folyamat során. A Stave-féle RD projektekről (2002, 2003, 2010) általánosságban elmondható, hogy inkább a folyamat elején (a modell kialakításának fázisa) és végén (tanulás és kísérletezés a szimulációval) vonnak be érintetteket, azaz a modell tényleges kidolgozását és szimulációvá fordítását a rendszerdinamikai szakértő végzi. A folyamat végén „visszatérnek a színpadra" az érintettek, és kipróbálják, kísérleteznek a szimulációval. Ezután közösen megvitatják, hogy mit tanultak, milyen következtetéseket tudnak levonni a rendszer viselkedésével kapcsolatban. Konkrét projektekről szóló leírások alapján ez a szakaszos projektfelépítés – „érintettek be, érintettek el, függöny le, háttérben szakértő átrendezi a díszleteket, függöny fel, érintettek újra be" – nem jelentett problémát, és a résztvevők nem veszítették el a folyamatban a résztvevő jellegüket. Ami talán még fontosabb, hogy Stave arról sem számol be, hogy a résztvevők elidegenedtek volna a modelltől, azaz elveszítették volna azt az érzést, hogy a modell ténylegesen az ő alkotásuk. Ennek természetesen az a feltétele, hogy a résztvevők a kutatási folyamat egészében úgy érezzék, a kutatói stáb komolyan veszi az általuk felvetett szempontokat és javaslatokat. Tehát egy valódi együttműködés alakul ki a kutatók és a résztvevők között, és emiatt fel sem merül annak a gondolata a résztvevőkben, hogy csak „biodíszletként" lennének jelen; más szavakkal, hogy jelenlétükkel egy már előzetesen kialakult elképzelést legitimálnának.

Közösségalapú rendszerdinamika

Ebben a tanulmányban az utolsóként bemutatott részvételi megközelítés a közösségalapú rendszerdinamika, amely Peter S. Hovmand (2014) nevéhez kötődik. Hovmand arra az alapvető frusztrációra vezeti vissza a részvétel fontosságát, hogy hiába jönnek létre összetett mo-

4 Érdemes megemlíteni, hogy Stave számára nagyon fontos a rendszerdinamikai gondolkodásban rejlő tanulási potenciál és annak a kérdése, hogy hogyan lehet létrehozni működő tanulási környezetet. Ebben a témában több közös tanulmányt is készített munkatársaival (Hopper és Stave 2008; Skaza és Stave 2010).

dellek, hiába mutatnak rá a szakemberek a rendszerek sebezhetőségére, hiába dolgoznak ki a modellek működésén alapuló szakpolitikai programokat és cselekvési terveket, annak az esélye, hogy ezek ténylegesen megvalósulnak, elég csekély.

Hovmand ezzel a (szak)politikai frusztrációval kapcsolatban Forrester 2007-es tanulmányára hivatkozik. Forrester ebben a vissza- és előretekintő írásában kifejti, hogy kiemelt fontossággal bír, hogy a döntéshozókkal való kommunikáció még világosabb és még érthetőbb legyen. Ugyanakkor azt is lényeges látni, hogy a legfontosabb kérdéseket tekintve nem elegendő, ha „csupán" megalapozottabb tudást hozunk létre. Az igazán fontos társadalmi kérdések esetén (vagyis amikor igazán fontos társadalmi változások beindításáról és az ezekkel kapcsolatos döntésekről van szó) nem beszélhetünk igazi döntéshozókról. Forrester szerint csak látszólag rendelkeznek hatalommal azok, akik a hierarchia csúcsán vannak. Hasonlóképpen be vannak zárva a már kialakult helyzetekbe és leszűkített döntési térbe, mint azok, akiknek a sorsa felett döntenek. Más szavakkal, nincs igazi mozgásterük ezekben a döntésekben: hiszen nagyon kevés döntéshozó rendelkezik azzal a hatalommal, hogy a már beágyazott és evidenciaként kezelt szakpolitikai irányokat megváltoztassa, különösen, ha ehhez nem élvezi a társadalom támogatását. Ennek megfelelően Forrester szerint ahhoz, hogy az igazán fontos és égető társadalmi kérdésekben változást lehessen elérni és az elfogadott szakpolitikai megközelítéseket át lehessen alakítani, először az állampolgárok támogatását kell megnyerni (Forrester 2007: 4).

A közösségalapú rendszerdinamika kifejezetten erre a helyzetre próbál egy sajátos választ adni. A válasz pedig kifejezetten olyan lokális projektek kidolgozása és lefolytatása, amelyek egy az adott közösséget érintő társadalmi probléma körül szerveződnek. Ehhez kapcsolódóan a fő kérdés Hovmand szerint az, hogy hogyan lehet a rendszerdinamika vizuális nyelvét felhasználni arra, hogy a közösség számára fontos történeteket lefordítsuk és visszaadjuk (Hovmand 2014: 33).

Ehhez az érveléshez igazodnak a közösségalapú rendszerdinamikai megközelítéssel kapcsolatos részvételi célok. Egyrészt, ahogyan az a fentiekben már említésre került, a részvétel elengedhetetlen a szakpolitikai változások feltételeinek megteremtéséhez. Valódi társadalmi változások ugyanis csak a társadalmi tanulás elősegítésén keresztül lehetségesek, valamint fontos, hogy a változásokat ne felülről indukálják, hanem maga a közösség határozza meg, hogy számára milyen problémák fontosak és min szeretnének változtatni. A részvétel másik, ezzel szorosan összefüggő célja az, hogy a társadalmi tanulás és a társadalmi tőke felhalmozódjon az adott közösségben. Ezért a közösség tagjainak felkészítése és felhatalmazása (*empowerment*) a rendszerdinamikai eszközök alkalmazására, valamint a közösségen belüli és a közösség és a projektcsapat közötti bizalom kiépítése egyaránt fontos részcélok. Mindebből látszik, hogy a közösségalapú rendszerdinamika egy erősen lokális és közösségalapú, a terepen tapasztalható problémák és az akadémiai tudás és készségek állandó párbeszédén alapuló, hosszú távú megközelítés:

> Segíteni az embereket abban, hogy ábrázoljanak egy rendszert, hogy átlássák a visszacsatolásokat, hogy megértsék azt, hogy jelenlegi életkörülményeiket egy nagyobb rendszer működése hozta létre, nem pedig a saját hibáik, valamint segíteni azt, hogy ezt mások is észrevegyék mind a közösségen belül, mind azon kívül; mindeközben kapcsolatokat építeni és támogatni az embereket abban, hogy utakat keressenek ennek a nagyobb rendszernek a befolyásolására; ezeknek [a tevékenységeknek (K. G.)] egyszerre van megerősítő, felemelő és felhatalmazó, sőt gyógyító hatásuk, hiszen a rendszerrel kapcsolatban új narratívák jönnek létre (Hovmand 2014: 33).

Ezzel kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy Hovmand is tisztában van azzal, hogy ezeknek a céloknak az elérése csak hosszú időtávon, a terepen töltött folyamatos munkával és számos projekt egymásba fonódásával lehetséges. Bár a végső cél itt is a társadalmi változás és a kidolgozott cselekvési tervek megvalósítása, Hovmand ehhez alapvetően egy hosszú távú, alulról építkező szemléletet alkalmaz. Különösen igaz ez olyan marginalizált csoportok esetében, akik egyrészt nem rendelkeznek a változtatáshoz szükséges számos alapvető materiális, készségbeli és társadalmi erőforrással, másrészt, akik először jellemzően szkeptikusak és bizalmatlanok bármilyen kívülállóval szemben[5] – bár sokszor jogosan, jegyzi meg Hovmand, hiszen sokan sok mindent ígértek már ezeknek a közösségeknek anélkül, hogy bármi megvalósult volna az ígéretekből. Fontos hangsúlyozni, hogy míg a tanulás az egyik legfontosabb cél, maga a tanulási folyamat nem korlátozódik egy projektre, hanem több projekten keresztül húzódik – a tanulási folyamat végén olyan közösségek jönnek létre, amelyek maguk is képesek modellek létrehozására.

Látható, hogy a közösségalapú rendszerdinamikai megközelítésben a fő hangsúly a részvétel transzformatív jellegén, azaz tanulási és közösségfejlesztő hatásán van. A szubsztantív érvelés – jobb döntések, a kidolgozott cselekvési tervek megvalósításának esélye – itt is jelen van, de inkább mint hosszú távú, nem pedig valami olyan cél, amit egy projekten belül mindenképpen el kell érni. A normatív érvelés pedig kevésbé hangsúlyos: bizonyos értelemben félig burkolt kritikaként jelenik meg a demokrácia napjainkban tapasztalható működésével kapcsolatban. Fontos eleme a közösségek tudásának és érdekérvényesítő erejének fejlesztése, amelyre mindenképpen szükség van a demokratikus mechanizmusok működéséhez.

A közösségalapú megközelítés a részvételi szint tekintetében is sajátos álláspontot képvisel az eddig bemutatott módszertani irányzatokkal szemben. Egy rendszerdinamikai kutatásnak ugyanis nagyon különböző fázisai lehetnek: az oksági diagram felvázolásától az állomány-áramlás diagram kidolgozásán keresztül egészen a számítógépes szimuláció fejlesztéséig. Hovmand azt emeli ki, részben a fenti megközelítések kritikájaként, hogy az egyes kutatási szakaszok között nem feltétlenül van erős kapcsolat. Elképzelhető ugyanis, hogy bevonják egy csoport tagjait a modell kereteinek kialakításába, vagy akár még az állomány-áramlás diagram kidolgozásának szintjén is, de ha a szimulációs modell kialakítását csak a szakemberek végzik, az nagyon eltorzíthatja azt az alaptörténetet, amelyből a közösség kiindult.

Hovmand szerint a részvételre, valamint a részvétel szintjére nem érdemes úgy gondolni, mint valami stabil, állandó jellemzőre. A részvétel és a közösség tagjainak elköteleződési szintje ugyanis dinamikusan változik a projektek lefolyása alatt és több egymást követő projekt története során – ez persze feltételezi a fent már leírtakat, azaz azt, hogy az rendszerdinamikai szakemberek folyamatosan dolgoznak egy közösséggel, folyamatosan jelen vannak a közösség életében. Nem minden projekt végén fognak a közösség tagjai szimulációs modelleket létrehozni, bár a hosszú távú cél ez. A megközelítésben tehát nincsenek külön kutatói szakaszok, hanem arra törekednek a kutatók, hogy minden létrejövő eredmény a résztvevők alkotása legyen.

---

5 Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Málovics és szerzőtársai (Málovics, Juhász és Méreiné Berki 2015) részletesen tárgyalják a különböző részvételi technikák használatának lehetőségét a marginalizált társadalmi csoportokban.

Ehhez kapcsolódik az is, hogy Hovmand szerint a közösségalapú rendszerdinamikai projekteknek két fő sikerkritériuma van. Egyrészt az, hogy sikerül-e elérni, hogy a közösség tagjai idővel egyre inkább bevonódjanak, egyre elkötelezettebbek legyenek a változás és a változtatások megvalósítása mellett. Másrészt pedig az, hogy idővel sikerül-e egy gyakorlatközösséget (*community of practice*) létrehozni az adott modell körül, azaz sikerül-e képessé tenni a közösség tagjait arra, hogy modellekben gondolkodjanak, modelleket hozzanak létre és azokat használni tudják a tervezéshez.

Ennek a megközelítésnek tehát az a válasza a részvételi dilemmára (miként tudjuk a résztvevőket résztvevőként megtartani), hogy magát a közösséget kell felfejleszteni, átadni tagjainak a tudást, hogy egy teljes rendszerdinamikai folyamatot – a modell kereteinek kialakításától a számítógépes szimulációig – végig tudjanak csinálni. A végső cél tehát a teljesen kidolgozott, számítógépen is futó modell, amit ideális esetben a közösség tagjai dolgoznak ki – a kutatócsoport esetleges támogatásával. Ehhez viszont a részvételi folyamatokról hosszú időtávon érdemes gondolkodni, ami magába foglalhat számos kutatási projektet. Mind a társadalmi bizalom kiépítése, mind a szükséges készségek és gondolkodási struktúrák fejlesztése, mind a közösség elköteleződésének megerősödése egy cselekvési út mellett több időt vesz igénybe, mint egy átlagos kutatási projekt. Viszont Hovmand és szerzőtársai hangsúlyozzák, hogy egy kutatónak, aki beavatkozik – még ha jóindulatúan is – egy közösség életébe, abban is van felelőssége, hogy mi történik a közösséggel a projekt lezárulása után (Hovmand, Brennan és Chalise 2011). A három fent tárgyalt megközelítést tömör összehasonlításban mutatja a *2. táblázat*.

2. táblázat. A tárgyalt részvételi rendszerdinamikai irányzatok összehasonlítása

	Csoportos modellépítés	Részvételi rendszermodellezés	Közösségalapú rendszerdinamika
irodalom	Vennix 1996, 1999	Stave 2002, 2010	Hovmand 2014
gyökerek	vállalati környezet	környezetigazgatási döntések	hátrányos helyzetű csoportok segítése („szociális terápia”)
milyen modellt tűz ki célul?	elsősorban laikusok számára is érthető (CLD) eredményt	közösen megalkotott CLD modell és a szakemberek által megalkotott szimuláció közös tesztelése	CLD és kvantitatív szimuláció létrehozása mindvégig a résztvevők aktív bevonásával
a tudás fejlesztésével kapcsolatos álláspont	fejleszteni a tudást, de nem terhelni túl az alanyokat	a gyakorlati probléma megoldása érdekében is hasznosítható tudás jöjjön létre, a résztvevők gondolkodása is fejlődjön	egy tudásában is megerősített, önjáró (*empowered*) közösség jöjjön létre, mely valódi szakértelmet sajátít el
ideális részvételi szint	közepes, egy(-egy) munkafázisban	erős, de nem minden munkafázisban	döntően végig erőteljes
a résztvevő közösségről alkotott jövőkép	jobb felkészültség, jobb belső működés, jobb kapcsolatok	megnövekedett társadalmi tőke, a problémával kapcsolatos több tudás	*empowerment* (ld. fentebb)
a kutató szerepe	professzionális vagy kb. „tanácsadó” szerep	bevonódó, a közösségen belüli folyamatokat facilitáló szakember	hosszú távú elköteleződés

a résztvevők társadalmi háttere	kliensek vállalati környezetben – feltételezhetően az egyes részlegek senior munkatársai és/vagy vezetői (magas szakértelem és iskolázottság)	a példák között megtalálható laikusokkal végzett vizsgálat is (alacsony kezdeti szakértelem, eltérő iskolázottság), de a legtöbb esetben civil és állami szereplők részvételével folytak a kutatások (magas szakértelem és iskolázottság)	egy adott közösség tagjai vesznek részt a projektben (alacsony kezdeti szakértelem, eltérő iskolázottság), erős elkötelezettség a marginalizált közösségek bevonása mellett
normatív érv (demokratikus jog a részvétel)	nem jellemző	erős, „pozitív" értelemben	erősen implikált, „kritikai" éllel (mintegy „valódi" részvételt teremteni)
szubsztatív érv (jobb minőségű döntés)	erős	erős	kevésbé hangsúlyos (nem a döntés/politika minősége a legelső szempont)
instrumentális érv (elköteleződés, sikeresség esélye nő a részvétellel)	erős	megvan	erős

(Saját szerkesztés)

Konklúzió

A tanulmányban bemutattuk, hogy melyek a rendszerdinamikai gondolkodásnak azok az alapvető keretei, amelyek érdekessé tehetik a szociológiai gondolkodás számára. Bár az endogenitás, azaz a befelé irányuló szemlélet és a komplex oksági viszonyok feltárásnak igénye nem csupán ezt a gondolkodási iskolát jellemzik, a rendszerdinamika volt az első olyan megközelítés, amely nagy hangsúlyt fektetett a létrehozott tudás vizualizációjára. Érdemes kiemelni, hogy nem olyan társadalomtudományi megközelítésről van szó, amely megállna a „világ felmérésénél" és az új tudás létrejötténél, hanem mindig is kiemelt szerepet kapott benne a létrehozott tudás gyakorlatba ültetése, implementálása. Ezért, ahogy e tanulmány történeti része is kiemeli, a létrejövő modellek érthetősége és az érintettek felé történő kommunikálhatósága is fontos szerepet játszott.

A rendszerdinamikai iskolát mindig is jellemezte az érintetti és/vagy megrendelői igények iránti érzékenység – a részvételiség és a bevonás gondolata mindennek továbbfejlesztéseként is tekinthető. A létrehozott tudás alkalmazásának ugyanis az az egyik legjobb módja, ha a tudástermelést és a gyakorlati alkalmazást nem választjuk szét. Azáltal, hogy az érintetti csoport hozza létre a gyakorlati alkalmazás tudásbázisát, nagyobb eséllyel is köteleződik el és tekinti magáénak a cselekvési és beavatkozási terveket.

Ez az instrumentális szemlélet végig jellemezte a rendszerdinamikai gondolkodás részvételhez való viszonyát. Viszont azt is láthattuk, hogy idővel és új irányzatok megjelenésével egyre kiterjedtebbé és sokszínűbbé vált az érintettek részvétele melletti érvelés. Hangsúlyosabbá váltak a szubsztantív (a döntés minőségével kapcsolatos) és a transzformatív (a közös-

ség fejlődésére, az egyéni és kollektív tanulásra vonatkozó) érvek is. Ezeknél talán kevésbé erőteljesen, de az írásokban találkozunk a normatív típusú (a részvétel alapvető jogát hangsúlyozó) érveléssel is.

Az írás második felében bemutatott három irányzat eltérései részben magyarázhatóak azzal, hogy melyik milyen típusú érvekre helyezi a hangsúlyt az érintettek részvételének indoklásánál. Az irányzatok bemutatása során szem előtt tartottuk azt a dilemmát is, hogy milyen módon próbálják a részvételi folyamatban megtartani a résztvevőket tényleges résztvevőknek, és elkerülni, hogy a vizsgálat partvonalára sodródva kutatási alanyokká váljanak, akik adatokat szolgáltatnak az „igazi" kutatóknak.

A csoportos modellépítés úgy kezelte ezt a kérdést, hogy addig vitte el a folyamatot, ameddig az érintettek maguk is átlátták és értették a létrejövő modelleket és azok összefüggéseit. Tehát a modellek kvantifikálása és szimulációvá alakítása háttérbe szorult, míg az kapott nagyobb hangsúlyt, hogy a létrejövő tudást a bevont csoport magáénak érezze és az alapján elköteleződjön valamilyen változási irány mellett.

A részvételi rendszerdinamikai modellezés megközelítése más választ kínál – megbontva, szakaszokra osztva a részvételi folyamatot. Ebben az irányzatban a rendszermodell kereteinek és alapvető összefüggéseinek meghatározását a résztvevők végzik, míg a szimuláció kidolgozását már a rendszerdinamikai szakemberek. Ez után a „back-office" szakasz után a résztvevők visszatérnek, és különböző beállításokkal lefuttatják a szimulációt. Stave (2010) ezzel a szimulációs szakasszal kapcsolatban a tanulási és reflexiós lehetőségeket emeli ki, vagyis azt, hogy a résztvevők rácsodálkozhatnak, hogy a rendszer összetettsége milyen viselkedést tud létrehozni és az előfeltételezéseik milyen esetekben bizonyulnak helyesnek vagy tévesnek.

Végül pedig a közösségalapú rendszerdinamika is a szimulációs modell kidolgozását tekinti ideálisnak, viszont hangsúlyozottan azzal a feltételezéssel, hogy erre a közösség tagjai maguk is képessé tehetők. Ezt nem egyetlen projekt időtartama alatt igyekszik elérni, hanem hosszú távon, a közösséggel végzett folyamatos munkán keresztül. Ez a hosszú távú szemlélet erősen lokális, közösségfejlesztést és társadalmi tanulást előtérbe helyező megközelítést feltételez, valamint azt, hogy egy-egy kutató vagy akár kutatócsoport évekig elköteleződik egy adott közösség életfeltételeinek javítása mellett.

A fenti dilemma és a rá adott válaszok bemutatása több szempontból is fontos. Egyrészt azért, mert ezzel a dilemmával minden részvételi folyamat küzd, és – Stave fent bemutatott gondolatait parafrazeálva – nincs is legjobb megoldás ennek a veszélynek a kivédésére. Ezért ezt a kérdést minden részvételi folyamat tervezésénél érdemes végiggondolni és az aktuális folyamat során újra és újra reflektálni rá. Másrészt a részvételi módszertanok általában inkább a társadalomtudományi gondolkodás interpretatív felén vannak, ezért a rendszerdinamikai vizsgálatoknak az a tulajdonsága, hogy a teljes térfélen mozognak az interpretatív tudástól a nomologikus tudás felé haladva, különösen élessé teszi a résztvevő vs. alany dilemmát. Végül pedig azt is fontos megemlíteni, hogy a társadalomtudományokban egyre inkább teret nyernek a különböző szimulációs modellezési módszerek. Egyes szimulációs irányzatokon belül (lásd például Vág [2006] írását a multiágens modellezéssel kapcsolatban) már szintén megjelent a részvételi szemlélet, így az is várható, hogy a résztvevő vs. kutatási alany dilemma itt is felmerül. A problémára kínált, itt tárgyalt válaszok tehát kiindulási pontként szolgálhatnak olyan más szimulációs megközelítések számára is, amelyek vizsgálataikat szintén az érintettek bevonásával kívánják lefolytatni.

Hivatkozott irodalom

Andersen, Ida-Elisabeth és Jæger Birgit (1999): Scenario Workshops and Consensus Conferences. Towards More Democratic Decision-making. *Science and Public Policy* 26(5): 331–340.

Antunes, Paula, Rui Ferreira dos Santos és Nuno Videira (2006): Participatory Decision-making for Sustainable Development – The Use of Mediated Modelling Techniques. *Land Use Policy* 23(1): 44–52.

Bell, James A. és Peter M. Senge (1980): Methods for Enhancing Refutability in System Dynamics Modeling. In *System Dynamics. TIMS Studies in the Management Sciences.* Augusto A. Legasto, Jay W. Forrester és James M. Lyneis (szerk.). Oxford, North Holland, 61–73.

Bjögvinsson, Erling, Pelle Ehn és Per-Anders Hillgren (2012): Design Things and Design Thinking. Contemporary Participatory Design Challenges. *Design Issues* 28(3): 101–116.

Davis, Matthew M., Sarah J. Clark, Amy T. Butchart, Dianne C. Singer, Thomas P. Shanley és Debbie S. Gipson (2013): Public Participation in, and Awareness about, Medical Research Opportunities in the Era of Clinical and Translational Research. *Clinical and Translational Science* 6(2): 88–93.

De Carlo, Giancarlo (2005): Architecture's Public. In *Architecture and Participation*. Peter Blundell Jones, Doina Petrescu és Jeremy Till (szerk.). New York: Taylor & Francis, 3–22.

Forrester, Jay W. (1961): *Industrial Dynamics*. Waltham, MA: Pegasus Communications.

Forrester, Jay W. (1968): *Principles of Systems*. Cambridge, MA: Wright-Allen Press.

Forrester, Jay W. (1969): *Urban Dynamics*. Waltham, MA: Pegasus Communications.

Forrester, Jay W. (1971): *World Dynamics*. Cambridge, MA: Wright-Allen Press.

Forrester, Jay W. (2007): *System Dynamics – The Next Fifty Years*. International System Dynamics Conference. Boston, MA.

Gáspár Tamás, Király Gábor és Csillag Sára (2014): Fehér asztal mellett. A világkávézó részvételi technika szemlélete és módszertana. *Kovász* 18(1–4): 11–41.

Goodman, Michael R. (1974): *Study Notes in System Dynamics.* Cambridge: MIT Press.

Gordon, Theodore Jay (1992): The Methods of Futures Research. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (522): 25–35.

Gosztonyi Márton (é. n. a): Jugglers of Money – Story of a Participatory Action Research in a Disadvantaged Village. *Indian Journal of Sociology* (kéziratban, megjelenés alatt).

Gosztonyi Márton (é. n. b): A pénz zsonglőrei – Egy részvételi akciókutatás története egy hátrányos helyzetű faluban. *Kovász* (kéziratban, megjelenés alatt).

Hopper, Megan és Krystyna A. Stave (2008): *Assessing the Effectiveness of Systems Thinking Interventions in the Classroom.* (Konferencia-előadás: 26th International Conference of the System Dynamics Society, 2008. július 20–24, Athén.)

Hovmand, Peter S., Laura Brennan és Nishesh Chalise (2011): *Whose Model is it Anyway?* (Konferencia-előadás: 29th International Conference of the System Dynamics Society, 2011. július 24–28, Washington, DC.)

Hovmand, Peter S. (2014): *Community Based System Dynamics.* New York: Springer.

Király Gábor, Géring Zsuzsanna, Köves Alexandra, Csillag Sára és Gergely Kováts (2016): Constructing Future Visions about Higher Education with Participatory Methods. In *Theory and Method in Higher Education Research.* Vol 2. Malcolm Tight, Jeroen Huisman (szerk.). Bingley: Emerald, 95–114.

Köves Alexandra (2015): *Back from the Future. Defining Sustainable Employment Through Backcasting.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem (PhD-értekezés).

Lane, David C. (1999): Social Theory and System Dynamics Practice. *European Journal of Operational Research* 113(3): 501–527.

Lengyel György (2009): From Community Forums to Civil Discussions. In *Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences.* Lengyel György (szerk.). Budapest: CESR – Új Mandátum, 9–20.

Málovics György, Pataki György, Juhász Judit, Gébert Judit és Bajmócy Zoltán (2015): *A helyi fejlesztési döntések előkészítésére szolgáló részvételi technikák elemzése.* Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar.

Málovics György, Juhász Judit és Méreiné Berki Boglárka (2015): *Részvételi technikák és a marginalizált társadalmi csoportok részvétele a helyi fejlesztési döntésekben.* Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar.

Meadows, Dennis H. (1980): The Unavoidable a Priori. In *Elements of the System Dynamics Method.* Jorgen Randers (szerk.). Cambridge: MIT Press, 23–57.

Miller-Rushing, Abraham, Richard Primack és Rick Bonney (2012): The History of Public Participation in Ecological Research. *Frontiers in Ecology and the Environment* 10(6): 285–290.

Nováky Erzsébet (2011): *A participatív módszerek az interaktív jövőkutatásban.* (Jövőelméletek sorozat 18.) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutatás Tanszék.
Nováky Erzsébet (2012): Az interaktív foresight participatív jellege és eljárásai. In *Jövőkutatás – interaktívan*. Hideg Éva és Nováky Erzsébet (szerk.). Budapest: Aula, 37–63.
Pataki György (2007): Bölcs „laikusok". Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle* (12–13): 144–156.
Quine, Willard van Orman (1968): Ontological Relativity. *The Journal of Philosophy* 65(7): 185–212.
Ritzer, George, Shanyang Zhao és Jim Murphy (2001): Metatheorizing in Sociology. The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism. In *Handbook of Sociological Theory*. Jonathan Turner (szerk.). New York: Kluwer, 113–131.
Roberts, Nancy, David F. Andersen, Ralph M. Deal és William A. Shaffer (1983): *Introduction to Computer Simulation. A System Dynamics Approach.* Reading: Addison-Wesley.
Sedlacko, Michal, Andre Martinuzzi, Inge Røpke, Nuno Videira és Paula Antunes (2014): Participatory Systems Mapping for Sustainable Consumption. Discussion of a Method Promoting Systemic Insights. *Ecological Economics* (106): 33–43.
Senge, Peter M. (1990). *The Fifth Discipline. The Art and Practice of the Learning Organization.* New York: Doubleday.
Sherwood, Dennis (2002): *Seeing the Forest for the Trees. A Manager's Guide to Applying Systems Thinking.* London: Nicholas Brealy Publishing.
Shirk, Jennifer L., Heidi L. Ballard, Candie C. Wilderman, Tina Phillips, Andrea Wiggins, Rebecca Jordan, Ellen McCallie, Matthew Minarchek, Bruce W. Lewenstein, Marianne E. Krasny és Rick Bonney (2012): Public Participation in Scientific Research. A Framework for Deliberate Design. *Ecology and Society* 17(2): 29. Interneten: http://dx.doi.org/10.5751/ES-04705-170229 (letöltve: 2016. augusztus 15.).
Skaza, Heather és Krystyna A. Stave (2010): *Assessing the Effect of Systems Simulations on Systems Understanding in Undergraduate Environmental Science Courses.* (Konferencia-előadás: 38th International Conference of the System Dynamics Society, 2010. július 25–29., Szöul.)
Stave, Krystyna A. (2002): Using System Dynamics to Improve Public Participation in Environmental Decisions. *System Dynamics Review* 18(2): 139–167.
Stave, Krystyna A. (2003): A System Dynamics Model to Facilitate Public Understanding of Water Management Options in Las Vegas, Nevada. *Journal of Environmental Management* (67): 303–313.
Stave, Krystyna A. (2010): Participatory System Dynamics Modeling for Sustainable Environmental Management. Observations from Four Cases. *Sustainability* (2): 2762–2784.
Sterman, John D. (1984): Appropriate Summary Statistics for Evaluating the Historical Fit of System Dynamics Models. *Dynamica* 10(2): 51–66.
Sterman, John D. (1988): A Skeptic's Guide to Computer Models. In *Foresight and National Decisions*. Lindsey Grant (szerk.). Lanham: University Press of America, 133–169.
Sterman, John D. (2000): *Business Dynamics. Systems Thinking and Modeling for a Complex World.* Boston: Irwin McGraw-Hill.
Takács-Sánta András (2009): Környezeti problémák: a generalisták és a társadalmi dimenzió hiánya. *Magyar Tudomány* 170(1): 62–66. Interneten: http://epa.oszk.hu/00600/00691/00061/pdf/062-066.pdf.
Vág András (2006): Multiágens modellek a társadalomtudományokban. *Statisztikai Szemle* 84(1): 25–52. Interneten: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2006/2006_01/2006_01_025.pdf.
Van Eeten, Michel J. G., Daniel P. Loucks és Emery Roe (2002): Bringing Actors Together Around Large-Scale Water Systems. Participatory Modeling and Other Innovations. *Knowledge, Technology & Policy* 14(4): 94–108.
Vennix, Jac A. M. (1996): *Group Model Building. Facilitating Team Learning Using System Dynamics.* Chichester: John Wiley & Sons.
Vennix, Jac A. M. (1999): Group Model-building. Tackling Messy Problems. *System Dynamics Review* 15(4): 379–401.
Videira, Nuno, François Schneider, Filka Sekulova és Giorgos Kallis (2014): Improving Understanding on Degrowth Pathways. An Exploratory Study Using Collaborative Causal Models. *Futures* (55): 58–77.
Wakeford, Tom (2002): Citizens Juries. A Radical Alternative for Social Research. *Social Research Update* (37): 1–5.
Zhao, Shanyang (2001): Metatheorizing in Sociology. In *Handbook of Social Theory.* George Ritzer és Barry Smart (szerk.). London: Sage, 386–394.

Glózer Rita

Részvétel és kollaboráció az új médiában

Bözsi néni és a részvételi kultúra

2015 tavaszán egy mobiltelefonnal készített párperces videó terjedt vírusként a YouTube magyar felhasználóinak körében.[1] A felvételen egy fiatal fiú látható és hallható, aki egy falusi ház előtt állva, a kezében két megtermett kakast lóbálva egy bizonyos Bözsi nénit szólongat. A videón hallható megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a két kakast édesanyja megbízásából szeretné átadni az azokat megrendelő Bözsi néninek, aki viszont nem reagál az egyre hangosabban ismételt megszólításra: „Bözsi néni, itt a tyúk!"

A felvétel meglepő népszerűsége – rövid időn belül kétmillió, a következő egy év során összesen több mint hárommillió alkalommal nézték meg – aligha magyarázható a fiú jellegzetes, vicces hanghordozásával és a helyzet komikus voltával. Sokan, a hagyományos médiumokhoz és médiatartalmakhoz szokott felnőttek, valószínűleg nem is tartanák figyelemre méltónak vagy viccesnek a felvételt, a YouTube magyar felhasználóinak jelentős részét kitevő tizenévesek tömegeit viszont lázba hozta. Olyannyira, hogy az ominózus felvételnek több ezer feldolgozása, *remake*-je, paródiája készült és lelhető fel ma is a videómegosztón.

Ezek a rövid produkciók azoknak a játékos kedvű és kreatív fiatal felhasználóknak a művei, akik az eredeti felvételt letöltötték saját számítógépükre, ott valamilyen erre alkalmas szoftver segítségével átszerkesztették, például zenei alapot kevertek hozzá, vagy az eredeti hangot egy másik videóból, filmből vett képsorokkal társították. Más esetekben a felvétel egyes részleteit kivágták, más álló- vagy mozgóképeket beleillesztettek, a videót felirattal látták el, esetleg saját telefonjukkal készítettek hasonló felvételeket, vagy kedvenc videójátékuk, filmjük, esetleg egy másik közismert vírusvideó egyes részleteivel keverték újra. A remakeek és remixek között megtaláljuk a *Bukás* című filmmém megfelelő változatát, de láthatunk *Star Wars*- és *Gyűrűk Ura*-szereplőkkel, a Flintstone család tagjaival, Chuck Norrisszal vagy

1 https://www.youtube.com/watch?v=IGCmYEonIZk, Csira Bözsi néni átbaszott a kakassal, feltöltötte: Milán Farkas, 2015. március 31. (letöltve: 2016. június 15.).

a *Trója* című film jeleneteinek felhasználásával készült verziót, és „partimix" jellegű zenei klipet is. Többen a rögzített esemény általuk elképzelt folytatását forgatták le, vagyis azt, amikor Bözsi néni végül kijön a házból. Több ismert és a fiatalok által kedvelt youtuber, videóblogger (Unfield,[2] Herby[3]) is elkészítette a maga „Bözsi néni reakcióvideóját".[4]

A Bözsi néni-láz idővel a bulvármédia ingerküszöbét is elérte, és 2015 májusában előbb az RTL Klub *Fókusz,*[5] majd a TV2 *Aktív*[6] című műsora is bemutatta a videót készítő, akkor 13 éves turai fiút, Szebellédi Szaniszlót, és mindkét műsor foglalkozott az interneten született reakciókkal, mémekkel és amatőr paródiavideókkal is. Az interjúk során Szaniszló láthatólag büszkén, a helybeliek elismerő pillantásaitól kísérve vezette el a televíziós stábokat a „helyszínre". Ő maga és családtagjai is elégedetten nyugtázták „celebbé" válását, amit – mint azt a műsorban hallhatjuk – a videó elkészítésének és közzétételének tulajdonítanak, és aminek ékes bizonyítéka, hogy a fiút különféle fellépésekre hívják, ahol élőben is elő kell adnia a rögzített jelenetet. A televíziós szerepléssel párhuzamosan a bulvármédia online felületein[7] megjelenő írások is hírt adtak a jelenségről. A teljességgel hétköznapi, amatőr felhasználó – ráadásul egy gyerek – által mindennapos, egyszerű eszközzel készített alkalmi felvétel, annak YouTube-os népszerűsége, a nézők és a like-okkal, megosztással, remixekkel reagálók aktivitása, a videókhoz kapcsolódó kommentelő felületeken zajló diskurzus az új médiabeli részvétel érzékletes példájává teszi ezt a banális esetet.

A *részvétel* kérdése az új médiával foglalkozó elméleti és empirikus munkák kiemelten fontos témája. Henry Jenkins, az egyik legjelentősebb kortárs médiakutató írásaiban (Jenkins 1992, 2006; Jenkins et al. 2009; Jenkins és Scott 2013; Jenkins, Ford és Green 2013) egyenesen *részvételi kultúráról (participatory culture)* beszél, és a jelenkori médiát a kritikai kultúrakutatás hagyománya felől szemlélők közül is sokan értenek vele egyet. Hinton és Hjorth szerint például, ha egyetlen szóban kellene összegezni a közösségi média lényegét, akkor az a *részvétel (participation)* volna (Hinton és Hjorth 2013: 55). A részvétel fogalma ezekben a tudományos elemzésekben az új média felhasználóinak, fogyasztóinak körében a médiahasználat kapcsán megfigyelhető újfajta szerepek, aktivitások, kulturális termelési formák átfogó megragadását és értelmezését teszi lehetővé.

A közönség aktív részvétele, a média működ(tet)ésében való fokozottabb és a korábbiaktól eltérő szerepvállalása szembeötlő jellemzője a kortárs médiának. A jelenség sajátossága, hogy nemcsak a közösségi média alulról építkező színterein figyelhető meg, hanem hatással van a hagyományos nyomtatott és elektronikus médiumok működésére is. Bár az „új média" kifejezés azt sugallja, hogy valamilyen előzmények nélküli, a „hagyományos" médiától teljesen eltérő rendszerrel állunk szemben, valójában ennek számos előzménye megjelent már a (digitális médiatechnológiai forradalom előtti) klasszikus média korában. Az alábbiakban először röviden áttekintem a közönség szerepére vonatkozó főbb médiaelméleti modelleket és magyarázatokat, majd részletesebben tárgyalom azt az irányzatot, mely szemléletmódjá-

2 https://www.youtube.com/watch?v=PaPumgkBXyg (letöltve: 2016. június 15.).

3 https://www.youtube.com/watch?v=oMHBz-4Df_g (letöltve: 2016. június 15.).

4 Az úgynevezett reakcióvideókban a videóbloggerek valamilyen aktuális eseményre, jelenségre reagálnak, kifejtik azzal kapcsolatos véleményüket.

5 http://rtl.hu/rtlklub/fokusz/kivancsiak-kik-az-internet-legifjabb-sztarjai (letöltve: 2016. június 15.).

6 https://www.youtube.com/watch?v=IwFWsJYUWxA (letöltve: 2016. június 15.).

7 http://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/bozsi-neni-itt-a-tyuk-magyar-kamaszfiu-az-internet-uj-sztarja/cdl4k35, http://kiskegyed.blikk.hu/kikapcsolodas/szines-hirek/szaniszlo-bozsi-neni-video-135395 (letöltve: 2016. június 15.).

ban, kérdésfeltevéseit tekintve a mai részvételi paradigma előkészítőjének tekinthető. Kitérek néhány olyan konkrét kutatásra is, melyek a hagyományos média közegében megfigyelhető (rajongói) részvételi gyakorlatokra hívták fel a figyelmet. Ezeknek az előzményeknek a bemutatása a jelenség természetéből fakadóan a médiakutatás korabeli értelmezésein, magyarázatain keresztül történhet, de fontos leszögezni, hogy a változó modellek nemcsak a különféle médiakutatási irányzatok eltérő szemléletmódját tükrözik, hanem a médiatechnológia fejlődését és a médiahasználati módok ezzel együtt járó folyamatos változását is. Az áttekintésben nem törekszem a médiahasználatra vonatkozó elméletek teljes körű számbavételére, elsősorban azoknak a megközelítéseknek a felvillantására vállalkozom, amelyeken keresztül jól érzékeltethető a közönség szerepének megítélésében lezajlott folyamatos hangsúlyeltolódás, illetve amelyek a részvételi paradigma előzményeként értelmezhetőek. A tanulmány utolsó részében azután a részvétel és a kollaboráció, azaz a résztvevők egymással történő együttműködésének elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalom, immár az új média kontextusában.

A részvétel fogalma a klasszikus médiakutatásban

A médiahatás-paradigma

A klasszikus tömegmédia kutatási hagyományában a nyomtatott sajtó, a film, a televízió vagy a rádió közönségének vizsgálata az 1920-as évektől kezdődően a média által a közönségre gyakorolt *hatás* paradigmájába ágyazódott be (Bajomi-Lázár 2006: 114). A tömegmédiumok megjelenése, elterjedése, a közönség és a médiafogyasztás tömegessé válása, a médiának a mindennapi életben betöltött egyre fontosabb szerepe ráirányította a kutatók figyelmét a média szocializációs szerepére. A korra leginkább jellemző reakció tudományos körökben is a tömegkommunikációs eszközök „hatalmával" kapcsolatos aggodalom volt, melyet a háborús propaganda működésére vonatkozó tapasztalatok is erősítettek (Kiss 2006). A korabeli közéleti és tudományos gondolkodás a média és a médiafogyasztó közötti kapcsolatot egyirányúnak érzékelte, az első médiahatás-elméletek a közönség média általi *közvetlen* és *totális* befolyásolásának, manipulációjának koncepciójára épültek, és ezt olyan kifejező metaforák segítségével próbálták érzékeltetni, mint például a „lövedék" (*bullet theory*) vagy az „injekciós tű" (*hypodermic modell,* Morley 1992: 41). Ezek a modellek a médiafogyasztót e hatásoknak teljességgel kiszolgáltatott és védtelen áldozatnak tekintették (Bajomi-Lázár 2006: 122). A média közvetlen és korlátlan hatásának fenyegető képe több vonatkozásban is aggasztotta a korabeli értelmiséget: féltették a hagyományos társadalmi értékeket, a közönség kritikai ítélőképességét és esztétikai ízlését, illetve a társadalom általános kulturális színvonalát (Lazarsfeld és Merton 1999 [1948]).

Az 1940-es évektől kezdődően a média közvetlen és erőteljes hatásáról kialakult kép némileg árnyalódott, mert például a média közvetítette választási kampányokra vonatkozó amerikai vizsgálatok rávilágítottak arra, hogy a média véleményformáló hatása nem közvetlenül nyilvánul meg, hanem két lépcsőben, úgynevezett „véleményvezérek" közvetítésével (Katz és Lazarsfeld 1955; lásd még Morley 1992: 44), és hogy a közönség egyes csoportjai képesek ellenállni a média befolyásoló erejének (Lazasfeld, Berelson és Gaudet 1944). Lazarsfeld és

Merton klasszikussá vált írásukban arra is rámutatnak, hogy a tömegkultúra sekélyességét kárhoztató, és azt a tömegmédiumok rovására író nézetek egy letűnt kor szűk társadalmi elitjének kulturális igényességét kérik számon a korabeli – kiszélesedett, demokratikusabb, de tájékozottságát és érdeklődését tekintve kevésbé elmélyült – „formális műveltségű" tömegeken (Lazarsfeld és Merton 1999 [1948]).

A közönség médiatartalmakkal szembeni védtelenségének képzetét az 1950-es években tovább erodálta a szelektív észlelés elmélete (*selective perception*) néven ismertté vált megközelítés (Bajomi-Lázár 2006: 125). Joseph Klapper érvelése szerint a közönség tagjai válogatnak az őket érő üzenetek között, és azokat preferálják, melyek megerősítik meglévő nézeteiket, az attól eltérő vagy azokkal ütköző tartalmúakat pedig kerülik. Ebből az értelmezésből az következik, hogy a média kevésbé képes megváltoztatni a befogadók nézeteit, hatása inkább csak a meglévő nézetek megerősítésére terjed ki.

A televíziónak az amerikai háztartásokban való általános elterjedésével előállt új helyzetben bontakozott ki az 1950-es, 1960-as években a média hatásának *kultivációs* elmélete. Gerge Gerbner modellje a médiának – különösen a televíziónak – a közönség tagjaira gyakorolt hosszú távú hatását igyekszik rekonstruálni (magyarul lásd Gerbner 2000). Ez a hatás szerinte ugyan nem közvetlenül és direkt módon, hanem hosszú távon, kumulatív jelleggel, de lényegében korlátok nélkül érvényesül. A televízióban látott tartalmak, a témák, szereplők és üzenetek gyakorisága, megoszlása alakítja a nézők percepcióját, értelemszerűen annak arányában, mennyire intenzíven veszik ki részüket a médiafogyasztásból. A kvantitatív empirikus adatokkal alátámasztott teória a nézőket a médiahatás ellenállás nélküli elszenvedőiként láttatja, akiknek szabadsága legfeljebb arra terjed ki, hogy eldöntsék, milyen mértékben teszik ki magukat a média befolyásának.

Az 1970-es évek médiahatás-kutatását McCombs és Show híressé vált Chapel Hill-i vizsgálata terelte régi-új irányba. Az 1968-as amerikai elnökválasztási kampány során végzett párhuzamos média- és közvélemény-kutatásuk azt mutatta meg, hogy a média jelentős hatással van a közvélemény napirendjére kerülő témák körére, azok egyéni megítélését azonban nem képes ilyen mértékben befolyásolni (McCombs és Show 1972). A kutatási eredmények a média korlátozott hatásának teóriáját erősítették, hiszen a megkérdezett amerikai polgárok maguk is nagyrészt azokat a kampánytémákat tartották fontosnak, amelyeket a média is kiemelt, és hozzávetőleg azonos mértékben. Ugyanakkor azonban az e témákkal kapcsolatos vélekedésekre, és így a választási preferenciákra a médiának a tapasztalatok szerint nem volt hatása.[8]

A tömegmédia megjelenésétől az 1970-es évekig eltelt fél évszázad médiatudományos gondolkodása tehát a média által a közönségre gyakorolt *hatás* koncepciójának bűvöletében próbálta megérteni a mindennapi életet egyre inkább átható tömegmédiumok és közönségük viszonyát, ezen belül a közönség szerepét. Az időszakot természetesen sem a technológiák, sem a használati vagy fogyasztási módok vonatkozásában nem tekinthetjük egységesnek, hiszen például ekkor jelent meg és terjedt el a televízió, amely gyökeresen megváltoztatta média és társadalom viszonyát. A *médiahatás* paradigmája azonban – ugyan különböző változatokban – végigkísérte ezt a technológiai fejlődést.

8 A felmérés négy évvel későbbi megismétlésekor a kutatók azt is megvizsgálták, hogy vajon fordított irányú hatás, azaz a közönségnek a sajtóra gyakorolt témakijelölő befolyása érvényesül-e, de ezt csak a helyi média vonatkozásában sikerült valamelyest kimutatni.

Alapvető változást azok az elméletek hoztak a médiakutatásban, melyek a média hatása helyett a *média használatát* állították vizsgálódásuk fókuszába. Az úgynevezett *használat-kielégülés modell* (*uses and gratifications model*) szerint a közönség tagjai valójában saját szükségleteik és érdekeik szerint használják a médiát, a változatos egyéni igények kielégítése során jönnek létre a médiahasználat különféle mintázatai (Morley 1992: 45; Bajomi-Lázár 2006: 133). Ekkor tehát a közönség szerepét már nem a médiaipar vagy a média mint hatalmi tényező felől, hanem a médiatartalmakat fogyasztó közönségre fókuszálva igyekeztek értelmezni a kutatók. Ebben a modellben az egyén nem a média hatása vagy hatalma alatt álló passzív alany, hanem tudatosan válogató és választó aktív szereplő. A koncepciót először felvázoló Blumler és Katz 1974-ben megjelent könyvükben hangsúlyozzák, hogy az általuk javasolt megközelítés a korábbiaktól eltérően nem a médiumok *közléseit,* hanem azok *fogyasztóját* veszi alapul és vizsgálja. Nem feltételeztek közvetlen összefüggést a médiatartalmak és a média által kifejtett hatások között, a közönség szükségletek kielégítésére irányuló törekvéseit e folyamat köztes tényezőiként jellemezték, a médiahasználat révén kielégített igényeket pedig az alapvető emberi szükségletek közé sorolták (Katz et al. 2007 [1974]: 211). A közönséget a középpontba állító modelljük szembehelyezkedik a médiafogyasztást esztétikai, ideológiai vagy más elitista nézőpontból értékelő közelítésmódokkal.

A Katz és társai által felvetett elgondolás egy másik irányzat, a brit *cultural studies* képviselőinek munkáiban is megjelent, és itt a média- és társadalomkutatásnak egy új közelítésmódjaként teljesedett ki (lásd például Hall et al. 1980; During 1995 [1993]; összefoglalóan Vörös és Nagy 1995; Belinszky 2000). Az irányzat kibontakozása egyfajta kulturális demokratizálódás kontextusában kezdődött, amely meghatározta egész szemléletmódját. A második világháború utáni Nagy-Britanniában a jóléti állam kiépülése, az oktatási rendszer kiszélesedése, valamint a tömegtermelés és a tömegkultúra kialakulása a társadalom strukturális változását eredményezték (During 1995 [1993]; Belinszky 2000). A munkásosztály felemelkedése, középosztályosodása a fogyasztásnak és életmódnak olyan új elemeit teremtette meg, amelyek tükrében a munkásosztály mindennapi élete és kultúrához való viszonya, valamint a populáris kultúra új jelentőséget és értelmezést nyert. A *Centre for Contemporary Cultural Studies*[9] (University of Birmingham) szerteágazó kutatásainak (lásd például Hall et al. 1980; During 1995 [1993]) egyik iránya a médiahasználat vizsgálata köré szerveződött.

A cultural studies szemléletmódja – a magas- és populáris kultúrát értékalapon megkülönböztető frankfurti iskolától eltérően – a populáris kultúrának fontos szerepet tulajdonít a szimbolikus és anyagi rend újratermelésében. A korai birminghami társadalom- és médiakutatók a tömegkultúrát a társadalmi osztályok közötti ideológiai harc, alkufolyamat terepének tekintették, melynek színterein folyamatosan alakul és tolódik el a konszenzus a résztvevők között (Belinszky 2000). Ennek a felfogásnak az alapjául Gramsci hegemóniaelmélete szolgál (lásd During 1995 [1993]), mely szerint az uralkodó osztályoknak hatalmuk fenntartásához szükségük van az alárendeltek valamilyen mértékű közreműködésére, beleegyezésére. A tömegkultúrát tehát az ideológia megnyilvánulási formájaként értelmezték, a társadalmi osztályok közötti tárgyalás terepeként, amely populáris ideológiákat termel és transzformál a közönség számára komplex nyelvi struktúrákon keresztül. Ennek a tárgyalási

9 A továbbiakban CCCS.

folyamatnak, egyezkedésnek jellemző formája az értelmezés, az értelemadás – ennek kapcsán vált a cultural studies fontos kutatási problémájává a kulturális produktumok, köztük a médiatartalmak befogadásának és értelmezésének vizsgálata.

Stuart Hall, a CCCS médiakutatással foglalkozó csoportjának meghatározó egyénisége egyik programadó írásában úgy fogalmazott, hogy – szakítva a behaviorista *inger-válasz* koncepcióra épülő *közvetlen médiahatás* modelljével – egy szélesebb elméleti keretben a média *ideologikus* szerepét kívánják vizsgálni (Hall 1980a: 117). Ebből adódóan megváltozott a közönség szerepének értelmezése is, és a passzív és differenciálatlan közönség hagyományos koncepcióját a tartalmakat az egyezkedés során aktívan és változatos módon dekódoló, differenciált közönség képe váltotta fel.

Hallnak a *kódolás* és *dekódolás* momentumait hangsúlyozó elmélete nagy hatással volt a médiatartalom hagyományos fogalmára, a „befogadásról", „olvasásról" és „válaszról" alkotott addigi értelmezésekre (Hall 1980b: 131). Elméletét a tömegkommunikáció kutatásának hagyományos modelljéből[10] kiindulva fejtette ki, amelyből ő egyetlen elemet tartott igazán lényegesnek, ez pedig annak „objektuma", vagyis a különféle műveletek tárgya, az üzenet. A médiatartalom befogadását Hall olyan komplex folyamatként értelmezte újra, mely valamely jelentés kibocsátásából és értelmezéséből áll. A jelentés megformálása, vagyis a kódolás során a tevékenységben részt vevő különféle apparátusok, viszonyok, gyakorlatok a nyelv szabályainak megfelelő szimbolikus hordozókat bocsátanak ki (Hall 1980b: 128), majd ezt a fogyasztás során a befogadók dekódolják. A dekódolás tehát a feltétele annak, hogy az üzenet hatást fejthessen ki. Elméletének messzire vezető megállapítása, hogy a kódolás és dekódolás során használt kódok nem teljesen szimmetrikusak, a kétféle értelemstruktúra közötti viszony szorosan összefügg a résztvevők által betöltött (társadalmi) helyzetek közötti szimmetria vagy aszimmetria mértékével. A dekódolás módja tehát nem következik elkerülhetetlenül a kódolás adott módjából, a befogadó társadalmi meghatározottságának függvényében vagy egy általa *dominánsnak, preferáltnak* nevezett, vagy egy *egyezkedés* útján létrejött *(kialkudott),* vagy pedig egy *szembehelyezkedő, oppozíciós* dekódolás megy végbe.

Hall felfogásának újdonsága abban rejlett, hogy a szemiotikai megközelítést alkalmazta mind a médiatartalmak termelése, mind a befogadás tekintetében. Ez a megközelítés a *poliszémia* hangsúlyozásával teremtette meg a cultural studies irányzaton belül a közönségkutatás fogalmi kereteit. A médiatartalmakat jelekből szerveződő komplex struktúráknak tekinti, melyeken belül az egyes jelölőkhöz mindig többféle jelentés kapcsolódik, melyek egymásnak sajátos alternatívái, „a jelentés egy szélesebb rendszeren belül működő különbözőségek következménye" (During 1995 [1993]: 162). Mivel a jelek nem referenciálisan (a valóság valamely darabjára való rámutatással) nyerik el jelentésüket, hanem egymástól való megkülönböztetésük révén, ezért könnyen egymás helyettesítőivé válhatnak (paradigmatikus viszonyokban), illetve beléphetnek más jelek sorozatába (szintagmatikus viszonyokban), mindez pedig a jelentésekkel való viszonylag szabad operálást tesz lehetővé. A kulturális termékek, médiaszövegek esetében lehetséges a meglévő jelölőknek más elemekkel való kombinációja, ami új, hibrid tartalmak létrejöttét eredményezi, másfelől pedig adott médiatartalmak esetében viszonylagos szabadság, nyitottság valósul meg a befogadó általi értelmezésre, jelentésadásra, ami a jelentésről való „egyezkedés" gyakorlatát eredményezi.

---

10 Ez a hagyományos modell a feladó–üzenet–vevő lineáris egymásba kapcsolódására épül, illetve a folyamat körkörösségére, a résztvevők egymás felé fordulására és a kölcsönösségre.

A korábbi befogadáselméletektől eltérően itt tehát a közönség tagjainak saját aktív, értelmező erőfeszítései, valamint az értelmezés társadalmi értelemben vett változatossága kerül a középpontba. A szemiotikai megközelítés és konkrétan Hall elmélete által inspirált kutatások meggyőzően tárták fel a médiatartalmak dekódolásában megmutatkozó különbségeket. David Morley a BBC népszerű *Nationwide*[11] című hírműsorára vonatkozóan az 1970-es évek második felében lefolytatott kutatásai során egyebek mellett azt vizsgálta, hogyan dekódolják ugyanazt a műsort eltérő társadalmi és kulturális hátterű, azaz eltérő kulturális értelmezési sémákhoz hozzáférő nézők (Morley 1999). Morley etnográfiai jellegű kutatása egyesítette a médiaszövegek és a média közönségének vizsgálatát, és abból az előfeltevésből indult ki, hogy minden médiaszöveg többféleképpen, de nem tetszőleges módon dekódolható. A szöveg maga bizonyos olvasatokat megenged, másokat nem, a néző kulturális háttere hasonlóképpen bizonyos olvasatokat lehetővé tesz, másokat nem. Az eltérő interpretációkat nem az egyének eltérő pszichés adottságaival hozta összefüggésbe, hanem szubkulturális és gazdasági-társadalmi helyzetükkel. Módszerül éppen ezért a csoportos interjút választotta, mert megítélése szerint az segít leginkább felszínre hozni az alanyok társadalmi-kulturális beágyazottságát. Az osztály-, nemi, foglalkozási alapon szervezett csoportok tagjaival (szakszervezeti tisztviselőkkel, menedzserekkel, diákokkal) folytatott kötetlen beszélgetések legfőbb tanulsága az volt, hogy a média közönsége nem homogén tömeg. Miközben a médiatartalmak ideológiai alapon szerveződnek (During 1995 [1993]: 164) és egy preferált kódot közvetítenek (ez a világ „mindennapi életen" nyugvó szemlélete), a nézők ehhez különbözőképpen viszonyulnak. Parkin modelljét adaptálva Morley az értelmezés három elvi lehetőségét állapította meg, melyek mentén elhelyezhetők a Nationwide dekódolásának lehetséges formái. Az uralkodó értelmezést elfogadó, azzal szembeforduló, illetve azzal egyezkedő (azaz az eredeti értelmezés keretei között azzal ellentétes álláspontot elfoglaló) olvasatokat azonosított (Morley 1992), ugyanakkor azt is megállapította, hogy ezek az alapvető stratégiák nem hozhatók egyértelmű kapcsolatba az osztályhelyzettel: az egyéni értelmezési stratégiákat a társadalmi helyzet és a diszkurzív pozíció együttesen hozza létre. A médiatartalmak társadalmi kontextusba ágyazott befogadása és dekódolása a Nationwide-projekt tanulságai szerint közösségképző erejű, ami a befogadás és kizárás dinamikáit hozza működésbe, hiszen a média által megkonstruált „nagy nemzeti családból" kimaradnak mindazok, akik számára az adott médium vagy műsor üzenetei nem bírnak relevanciával vagy nem dekódolhatók.

Ien Ang Hollandiában a *Dallas* című amerikai sorozat nézőinek körében végzett hasonló alapvetésekre épülő kutatást (Ang 1985), amely egyfelől feltárta a népszerű sorozathoz való viszonyulás legfőbb stratégiáit (rajongás, elutasítás és ironizálás), másfelől pedig árnyalt értelmezését adta ezeknek a stratégiáknak a *tömegkultúra ideológiájához*[12] való viszonyuk tükrében. A médiaszövegek befogadása (és dekódolása) eszerint különféle attitűdöknek és stratégiáknak sajátos, az egyénre jellemző kombinációja mentén valósul meg, az egyén döntései alapján. Ezek a döntések a *tömegkultúra* esztétikai, intellektuális normákat közvetítő, elitista *ideológiája,* és az ezzel szembenálló, az egyéni ízléshez és a médiafogyasztás élvezetéhez való jogot hangsúlyozó *populista ideológia* közötti választásban, állásfoglalásban nyilvánulnak meg. A média közönségének tagjai a kutatás tanulságai szerint a médiatartalmak befogadása

11 Az 1960–70-es években igen népszerű kora esti szórakoztató hírműsor, mely elsősorban könnyed helyi jelentőségű hírekről, „a mindennapok érdekességeiről és a szórakozásról" szólt (Morley 1992).

12 A *tömegkultúra ideológiája* alatt a tömegkultúráról az értelmiségi és más nyilvános diskurzusokban megfogalmazódó negatív, elítélő vélekedést érti a szerző.

során egyéni élethelyzetük, társadalmi státuszuk, foglalkozásuk és más hasonló tényezők által befolyásolt módon egyedileg alakítják ki saját értelmezéseiket.

Az említett kutatások és kutatók érdeklődése tehát elsősorban a televíziós tartalmak befogadására irányult, és ezzel kapcsolatosan egyrészt a nézők aktív értelmező erőfeszítéseire, másrészt az értelmezéseknek a társadalmi és szociokulturális helyzethez való szoros kapcsolódására mutattak rá. A befogadás kontextuális befolyásoltságát hangsúlyozva ezek a kutatások meghaladták a korábbi textuális és szemiotikai közelítésmódot, hiszen már nem egyszerűen magukra a szövegekre, azok jelentésstruktúráira fókuszáltak, hanem a fogyasztók és a fogyasztás társadalmi-kulturális beágyazottságára. Ez a szemléletbeli váltás a médiakutatásban lezajlott *posztmodern fordulatról* tanúskodik (erről lásd még Császi 2008; Szijártó 2015). A vizsgálatok fókuszában a populáris média szövegei álltnak, melyeknek mind nemzeti, mind transznacionális keretek között közösségképző szerepet tulajdonítottak.

Az értelmezés és részvétel fogalma a rajongókutatásokban

Az egyes műfajok vagy konkrét médiatartalmak körül az értelmezés, befogadás folyamatai során kialakuló közösségek vizsgálata a különféle rajongói kultúrák jelentőségének felismerésével is együtt járt. A populáris média szövegei – filmek, televíziós sorozatok, könnyűzenei tartalmak, képregények vagy éppen szerelmes regények – körül kibontakozó rajongói aktivitások bemutatása, elemzése a média- és kultúrakutatás fontos új irányává vált. Janice Radway amerikai irodalomtörténész[13] 1984-ben megjelent könyvében „a szerelmes regényeket olvasó háziasszonyok etnográfiáját" írta meg (Kacsuk 2007: 55; a témáról bővebben lásd Császi 2008; Bollobás 2011; Szijártó 2015). Középosztálybeli amerikai háziasszonyok sajátos olvasási szokásait vizsgálta, akik rendszeres és szenvedélyes olvasói voltak az olcsó, könnyen elérhető és többnyire hasonló sémára épülő szerelmes regényeknek. E jellegzetes médiafogyasztási mintázat jelentőségét Radway abban látta, hogy ennek révén a patriarchális társadalmi és családi viszonyokba betagozódott nők a populáris irodalom élvezete révén egy szerelemmel és romantikus viszonyokkal áthatott fantáziavilágban élhették meg azt, ami a másokról való gondoskodásra épülő mindennapi életükből hiányzott, a rájuk irányuló gyengéd törődést. Azonos társadalmi helyzetük, szerepeik folytán a megkérdezett kisvárosi nők életében e jellegzetes médiaszövegek befogadása ugyanazt a funkciót töltötte be, ezért a kutató egyfajta „értelmező közösségként"[14] tekintett rájuk. Radway maga ugyan sem diszciplináris, sem személyes vagy szakmai kötődés révén nem kapcsolódott a kritikai kultúrakutatás brit iskolájához, sőt – ahogy könyve 1991-es kiadásának előszavában megemlíti – a kutatás lefolytatásakor még nem is ismerte a birminghami médiakutatók munkásságát, ám az nyilvánvalóan döntően meghatározza művének tágabb tudományos kontextusát (Radway 1991 [1984]: 2).

---

13 Könyvét – amely az eddig említett példáktól eltérően nem a kritikai kultúrakutatás, hanem az amerikanisztika (*american studies*) tudományos irányzatának kontextusába ágyazódott be – eredetileg elsősorban a feminista elmélethez, másodsorban pedig a közönség szerepével és a tömegkulturális fogyasztás természetével foglalkozó kommunikációelméleti diskurzushoz való fontos hozzájárulásnak tekintették. Az amerikai irodalomtörténet közegén belül munkája fontos produktuma annak a folyamatnak, mely az amerikai újkritika (*new criticism*) közelítésmódjával szembehelyezkedve egy posztmodern alapokon álló irodalom- és kultúrafelfogást igyekezett kidolgozni és meghonosítani (Bollobás 2011).

14 Stanley Fish nyomán, bővebben lásd Kálmán C. (2001); Szijártó (2015).

A rajongókutatások másik meghatározó és alapvető szövege Henry Jenkins *Textual poachers* című könyve (Jenkins 1992), mely a rajongói közösségek működését vizsgálva „egyszerre adott formát és nevet a területnek, valamint kijelölte a tárgyalandó témák és megközelítések átfogó mezőjét" (Kacsuk 2007: 55). Érdemét méltatói általában abban látják, hogy az előbb említett kutatóktól eltérően nem egy-egy szűk terület rajongói gyakorlatára koncentrálta figyelmét, hanem egy átfogóbb médiarajongó szubkultúrát mutatott be, egyúttal megteremtve a rajongó és kutató kettős, hibrid szerepe által kínált lehetőségeket, kutatói és értelmezői eljárásokat.[15] A rajongói kultúrák működését Jenkins a közösségi értelemadás, értelmezés összetett gyakorlataként vizsgálja, azaz nála a médiatartalmak befogadása nem individuális erőfeszítésként, hanem közösségi teljesítményként jelenik meg. Könyvében leszámol a médiatartalmak rajongóival kapcsolatos sztereotípiákkal, árnyalt leírását adja a különféle befogadási gyakorlatoknak, a rajongói szubkultúra működésének, és különös figyelmet szentel a rajongók által létrehozott sajátos metaszövegeknek. A „szövegvadorzás" általa plasztikusan bemutatott gyakorlata (Certeau elméletére alapozva) a kommersz kulturális termelés lehetőségeihez egyébként hozzá nem férő rajongók aktivitására épül, akik bizonyos médiaszövegek számukra élvezetes és hasznos elemeiből új szövegeket hoznak létre (Jenkins és Scott 2013: xx.).

A rajongói kultúrák tagjai tehát szövegeket alkotnak, melyek megoszthatóak és egymás között kicserélhetőek, illetve olyan infrastruktúrákat hoznak létre, melyek lehetővé teszik, támogatják ezeket a cseréket. Ennek egy izgalmas (és fontos gendervonatkozásokkal is bíró) példája a maga korában rendkívül népszerű, sokak rajongásától övezett amerikai televíziós sorozat, a *Star Trek* elkötelezett nézőinek köréből kiindult kreatív értelmező praxis. Az 1970-es években kialakult úgynevezett „slash" irodalom a sorozatszereplők közti homoerotikus viszonyokról szóló rajongói szövegekből szerveződik. Maga a megnevezés arra utal, hogy az azonos nemű szereplők közti kapcsolatot a nevük közé tett *perjellel* szokás jelezni az adott rajongói közegen belül. A Kirk/Spock rajongói erotikus irodalom a televíziós sorozat karaktereinek felhasználásával, azonban az eredeti történettől teljesen eltérő irányba viszi tovább a cselekményt és a szereplők viszonyát, ugyanis a sorozat (eredetileg heteroszexuálisnak ábrázolt) férfi főszereplői az anonim rajongók által írt, a szerelmet és az érzékiséget ötvöző történetekben ténylegesen egymás szeretőivé lesznek.

Jenkins a jelenség többféle mozzanatát is az ellenállás, szembehelyezkedés, vitatkozás megnyilvánulásaként értelmezi. Egyfelől a férfiak homoszociális vonzódásától történő elmozdulás a homoerotikus szenvedély nyílt vállalása felé értelmezhető úgy, mint „a hagyományos férfiasság alternatív módozatainak feltárása, illetve a szexualitás szélesebb társadalmi kontextusba történő belehelyezése" (Jenkins 2007 [1992]: 54). A történetekben az azonos neműek közötti gyengéd szerelem a kölcsönös egyenrangúságon és tiszteleten alapul, Jenkins szerint ez annak a bizonyítéka, hogy a slash valójában sajátos „válasz a televíziózás és a pornográfia által konstruált férfiszexualitásra", vagyis a társadalmi nemi viszonyok felszabadító újraértelmezése.

Másfelől – ahogy Jenkins megjegyzi – egyes becslések szerint a slash rajongói irodalom 90%-át nők írják (Jenkins 2007 [1992]: 56), jellegzetesen női műfajról van tehát szó, amely

15 Ezeket a *Textual Poachers* megjelenésének 20. évfordulóján az új kiadáshoz írt előszavában Suzanne Scott is elismerően említi (Jenkins és Scott 2012: viii). Jenkins magát (az akadémiai és rajongó szférában egyaránt otthon levő helyzetére utalva) „aca-fan"-ként azonosította, és egy fokozottabb személyes részvételen és bevonódáson alapuló etnográfiai módszert dolgozott ki (erről lásd például Jenkins 2006: 12).

betekintést enged a nők szexuális fantáziáiba, hiszen a férfi hősökre valójában a nők vágyait vetíti ki. A rajongó slash szerzők álnevet használva adják közre írásaikat, és ezzel együtt alternatív identitásokat is létrehoznak, párhuzamosan akár többet is, „így jelölvén a rajongótáborok és műfajok közti elmozdulásaikat, illetve a különböző hangulatokra és stílusokra történő reflektálásukat" (Jenkins 2007 [1992]: 58). Bár rejtőzködésük sokszor a család és a környezet rosszallásának, a megbélyegzésnek az elkerülését szolgálja, de a szerző szerint a valós identitás elfedése valamiféle játék is egyben: a slash írása és olvasása a hagyományos női szerepek levetésének örömét kínálja a résztvevőknek.

Az ellenállás egy másik formája nyilvánul meg abban, hogy a rajongók az elsődleges médiaszövegnek olyan olvasatát adják, mely kívül esik a médiaproducerek ellenőrzési körén, és tükrözi azt a feszültséget, mely a rajongói elragadtatás és a frusztráció között húzódik. Ez utóbbi abból adódik, hogy a tartalom-előállítók és jogtulajdonosok döntő befolyással rendelkeznek a médiatartalom (például a cselekmény irányítása) felett. A rajongói kultúra tagjai viszont maguk is igénylik a jogot arra, hogy újramondják a történeteket a saját nyelvükön, saját kifejezéseikkel (Jenkins és Scott 2013: xxi), és ebből egy olyan egyezkedési folyamat keletkezik, melynek tárgya a médiaszöveg jelentése, illetve a rajongók és a tartalom-előállítók viszonya. A slash irodalom a kritikai kultúrakutatás által feltárt ellenálló, vitatkozó olvasatokat hozott felszínre, melyek kapcsán egyúttal a közönség részvételének új, kreatív és produktív formáit figyelhetjük meg, hiszen az eredeti szöveg újraértelmezése már nem csupán alternatív olvasatok, értelmezések hozzákapcsolását, hanem ezeken alapuló másodlagos médiaszövegek létrejöttét is eredményezi.

A *Textual Poachers* alcímében már megjelenik a *részvételi kultúra* fogalma, amely a közönségnek, a befogadóknak a média működésén belüli újfajta szerepére mutat rá. Jenkins terminusa és a mögötte meghúzódó koncepció kitágítja a média fogalmát, amikor a professzionális produkciós cégeken, forgalmazó vállalatokon kívül a rajongói közösségek hozzájárulását is a média diszkurzív gyakorlataihoz sorolja. A rajongói részvétel a média-előállítás és -fogyasztás rendszerében való aktív participációként válik láthatóvá, a bemutatott törekvések pedig értelmezhetőek úgy, mint a laikusoknak a kulturális termelés és cirkuláció folyamataihoz történő hozzáférésre irányuló küzdelmei, vagyis a részvételi kultúra irányába történő folyamatos elmozdulás.[16]

A *részvétel* fogalma az újmédia-elméletekben

A médiabeli részvételt a hagyományos nyomtatott, valamint a klasszikus elektronikus tömegmédiumok korában jelentősen átalakította a digitális médiatechnológia megjelenése. Ennek egyik fontos összetevője a tartalmakhoz való igény szerinti (*on demand*) hozzáférés biztosítása (Csigó 2009). A nyomtatott sajtó időben és terjedelemben erősen kötött struktúrában, korlátozott példányszámban adja közre tartalmait. A hagyományos rádió és televízió

16 A rajongói kultúrák vizsgálata a későbbiekben olyan történeti kutatásokat is inspirált, melyek a részvételi kultúra jelenségeinek előzményeit, gyökereit igyekeztek feltárni a hagyományos népi kultúrából kiindulva: például az amatőr újságírói mozgalom 19. századi virágzását, az amatőr rádiózást, a korai sci-fi rajongók tevékenységét, a II. világháború utáni DIY (Csináld Magad!) mozgalmakat, az underground újságok és képregények készítését vagy az Indie Media mozgalmat (Jenkins és Scott 2013: xxii) is ideértve.

lineáris műsorfolyamban teszi elérhetővé a műsorokat, ami azt jelenti, hogy a közönség csak a műsorfolyam adott pontján, meghatározott időszakban tudja meghallgatni vagy megnézni a kiválasztott programot. Ebben a helyzetben a fogyasztó kénytelen alkalmazkodni a klasszikus print és elektronikus médiumok technológiai sztenderdjeihez, kulturális formáihoz és üzleti konstrukcióihoz. A fogyasztók igényeihez jobban igazodó új médiás tartalomszolgáltatás az időbeli és szerkezeti linearitás gyakorlatát felszámolja, a tartalmakat jellemzően nonlineáris módon, hipertextuális struktúrákban rendezi el. Ebben az elrendezésben a fogyasztó igény szerint, tetszőleges időpontban és akár ismétlődő jelleggel férhet hozzá a tartalmakhoz, ráadásul gyakran ingyenesen. A tartalom-előállítás fókusza tehát jelentősen eltolódott a tartalmak előállítóitól (az ő lehetőségeiktől, érdekeiktől) a tartalmak fogyasztói felé. A kibontakozó új médiarendszer azonban nemcsak fokozottabban igazodik a közönség igényeihez, hanem be is vonja a fogyasztót a tartalmak előállításába, annak aktív és kreatív részvételére építi új kulturális és üzleti modelljét (lásd Bruns 2008; Csigó 2009; Burgess és Green 2009b; Turner 2010).

Az új média ökonómiáját ugyanis a tartalomgyártó (*producer*) és a fogyasztó-felhasználó (*consumer, user*) szerepeinek összefonódása, a közöttük lévő határ elmosódása, a hibridizáció (Van Dijck 2009) jellemzi. A hagyományos tömegmédián belül a két szerepkör világosan elkülönül egymástól, sőt az azokhoz kapcsolódó érdekek – amint azt a korábbi példákban láthattuk – gyakran ellentétesek is egymással. Az új média platformjain a felhasználók maguk is tartalom-előállítókká válhatnak, szövegeket, képeket, videókat készíthetnek és publikálhatnak, különféle hálózati aktivitásokat (megosztás, kedvelés, értékelés, rangsorolás) generálhatnak, ezáltal maguk is fontos szerepet játszhatnak a médiumok működésében, miközben a médiavállalatok mindehhez egyre inkább csak a kereteket, az infrastruktúrát biztosítják.

A hagyományos munkamegosztás átalakulásához mind a technikai eszközökhöz való könnyebb hozzáférés, mind pedig a használat egyszerűsödése hozzájárult. A digitális technológiát alkalmazó integrált eszközök az átlagos felhasználó számára is lehetővé és egyszerűvé teszik a médiatartalmak létrehozását, szerkesztését, közzétételét, továbbítását. A hálózatba kapcsolt eszközök közvetítésével azonnali kapcsolódásra és visszajelzésre van lehetőség, míg az interaktivitásra korábban (a televíziós, rádiós vagy filmes tartalmak kapcsán) csak korlátozott és késleltetett formában volt módjuk a fogyasztóknak. A közönségrészvétel különböző formái most már egy olyan médiakörnyezetben valósulhatnak meg, mely a korábbinál sokkal több és változatosabb lehetőséget kínál a felhasználók és rajongók számára az elsődleges médiaszövegek megmunkálására, metatextusok létrehozására, arra, hogy a befogadás során létrejövő értelmezések a belső fantáziavilágon kívül is formát ölthessenek, másokkal megoszthatók legyenek.

A tartalom előállítása és fogyasztása közötti határ elmosódására reflektálnak plasztikusan az olyan új keletű tudományos megnevezések is, mint a *prosumer*[17] (Toffler 2001 [1980]), a *produser* (Bruns 2008), a *co-creation* (Van Dijck 2009; Prahalad és Ramaswamy 2004), illetve a széles körben elterjedt *pro-am* (*professional amateur*) kifejezés (lásd például Hinton és Hjort 2013).

17 A producer és a consumer szavak összevonásával alkotott kifejezéssel nevezi meg a szerző az új, önellátó életstílus elképzelt alanyait.

Részvétel és kollaboráció a konvergens médiában

A médiahasználat, -fogyasztás és tartalom-előállítás hibrid formái Henry Jenkins értelmezése szerint egy új kulturális mintázattá állnak össze, melyet a *részvételi kultúra* (*participatory culture*) fogalmával ír le. A koncepciót a már említett *Textual Poachers* (Jenkins 1992), a *Convergence Culture* (Jenkins 2006) és a *Spreadable Media* (Jenkins et al. 2013) című könyveiből álló informális trilógiában dolgozza ki (erről lásd Jenkins és Scott 2013: xxi). A „szövegvadorzás" jelenségét körbejáró korai munkája (Jenkins 1992) – amint fentebb láthattuk – még a klasszikus televíziózás körülményei között zajló rajongói aktivitások kapcsán mutatja be a médiafogyasztók részvételének egy sajátos formáját. *Convergence Culture* (Jenkins 2006) című művében már a hálózati média hasonló jelenségeit vizsgálja meg három fontos trend, a *konvergens* médiakultúra, a *részvétel* kultúrája, és az ezekben megnyilvánuló *kollektív intelligencia* metszéspontjában.

A *médiakonvergencia* jelenségét tartós folyamatnak tekinti (nem pedig valamilyen végállomásnak), mely előrehaladása során megváltoztatja a létező technológiák, iparágak, piacok, műfajok és közönségek viszonyát (Jenkins 2006: 15). E folyamat a médiaipar különböző szereplőinek együttműködése és összefonódása, valamint a tartalmaknak, motívumoknak, és gyakran maguknak a felhasználóknak a különféle platformok közötti szabad mozgása révén megteremti a kreatív felhasználói részvétel technológiai feltételeit. Példaként az okostelefonok megjelenését és elterjedését emeli ki, melyek már nem egyszerű telekommunikációs eszközökként funkcionálnak, hanem lehetővé teszik számunkra, hogy videójátékot játsszunk, böngésszünk az interneten, fotókat vagy videókat készítsünk, szöveges vagy multimédiás üzeneteket továbbítsunk, filmeket nézzünk vagy meghallgassunk egy távoli helyszínről közvetített koncertet. Arra is rámutat ugyanakkor, hogy a konvergencia folyamata nemcsak a médiatartalmak fogyasztását jellemzi, hanem azok előállítását is, hiszen ma már a korábban egyprofilú (film, televízió, játékok) nagy médiaipari konglomerátumok sem csak egyetlen területre koncentrálnak, hanem igyekeznek átfogni a szórakoztatóipar egészét.

A *részvételi kultúrát* írásaiban úgy jellemzi, mint sajátos kulturális kontextust, a populáris médiakultúra azon területét, mely az amatőr (művészi és civil) megnyilvánulások számára viszonylag egyszerűen hozzáférhető, és ahol a résztvevők társas kapcsolatok különféle formáit alakítják ki egymás között, miközben a tapasztaltabb szereplők a mentorálás informális módjai révén segítik a kevésbé gyakorlottakat. Többször utal arra, hogy a részvétel formái sokfélék, és nem mindenki él a leginkább kreatív és produktív lehetőségekkel, ám hangsúlyozza, hogy a hozzájárulás és aktív részvétel lehetősége elviekben mindenki számára adott. Ennek korlátait az egyéni motivációkon kívül a technológiai hozzáférés paraméterei jelenthetik. A részt vevő felhasználók viszont megfigyelései szerint annak tudatában tevékenykednek, hogy hozzájárulásuk az egész rendszer működését tekintve fontos és jelentős (Jenkins et al. 2009: 3).

A Pierre Levy-től kölcsönzött *kollektív intelligencia* fogalmával azokat az innovatív és progresszív tudásszervezési struktúrákat jellemzi, melyek az egyéni tudásoknak a hálózatos együttműködés során történő egyesítésével jönnek létre. A kollektív intelligencia nála nem pusztán az egyéni tudások aggregátuma, sőt az egyén szintjén nem is értelmezhető, hiszen nincs egyetlen olyan felhasználó sem, aki rendelkezne a kollektív intelligencia egésze felett. A tudás apró mozaikdarabjainak egyének feletti szinten történő egybefoglalását és hozzáférhetővé tételét az új technológiai megoldások biztosítják.

Az általa bemutatott és elemzett példák a fogyasztói-rajongói részvétel különféle formáit tárják fel a konvergens médiakörnyezetben, a televízió, az internet, a mozi, a könyv vagy például a videójáték médiumaihoz kapcsolódva. A *Convergence Culture* egyik esettanulmányában azt rekonstruálja, ahogy a *Survivor* (2004) című valóságshow fanatikus rajongóiból létrejött közösség tagjai minden eszközzel és erejükkel azon munkálkodnak, hogy új, még nem publikus információkat szerezzenek a show aktuális eseményeiről, fejleményeiről (a titkolt helyszín hollétéről, a szereplők teljes nevéről, a kiesők vagy a győztes személyéről stb.), mielőtt azok adásba kerülnek.[18] A rajongó nézők ennek érdekében az általuk megszerzett információkat egy online felületen egymással is megosztva sajátos *tudásközösséget* alkotnak, mely a részinformációk (műholdfelvételek, időjárási adatok, az epizódokban felbukkanó háttérinformációk, megfigyelések) összesítésével, azok értékelése, megvitatása révén egyfajta kollektív intelligenciaként működik.

Egy másik fejezetben a *Harry Potter*-könyvek rajongói (tizenéves gyerekek) által létrehozott, ugyancsak online működő közösség kollaboratív gyakorlatait elemzi, és részletesen bemutatja a J. K. Rowling könyveinek jogait megvásárló Warner Bros céggel, valamint a konzervatív keresztény szervezetekkel folytatott küzdelmeiket. Az eset főszereplője, Heather Lawver amerikai diáklány tizennégy évesen a *Harry Potter és a bölcsek köve (Harry Potter and the Sorcerer's Stone)* című könyv elolvasását követően a mű és általában az olvasás népszerűsítése érdekében létrehozott egy iskolai újságot – a Roxfort[19] fiktív iskolai lapját. Az újságot több társával együtt szerkesztőségi rendszerben kezdték működtetni, a beérkező rajongói műveket publikálás előtt nyelvi, stilisztikai szempontból ellenőrizték, korrigálták. A tapasztaltabb szerkesztők tanácsokkal, útmutatással segítették a kevésbé tapasztaltakat, akik így fejleszthették készségeiket a cselekményszövés, írás, szerkesztés terén. A szövegek a *Harry Potter*-történeteket folytató, újraíró rajongói írásművek, gyerekek által írt populáris irodalmi alkotások, az írás és publikálás gyakorlata pedig fontos támogatást jelentett a résztvevőknek íráskészségük, alkotói fantáziájuk és önkifejezésük kibontakoztatásához. Az egyre népesebb író-olvasó közösség a *Harry Potter*-könyvek gyors népszerűvé válását követően beleütközött egyfelől az amerikai konzervatív keresztény szervezetek ideológiai alapú bírálatába, másfelől a jogtulajdonosok ellenállásába. A fiatal könyvrajongók küzdelmét Jenkins egyfajta harcként mutatja be, melynek tétje a szólás és önkifejezés szabadsága, a médiatartalmak felhasználók általi átdolgozásának, továbbalakításának joga, tágabb kontextusban pedig a kultúrában való részvétel, illetve az erre irányuló kontroll lehetősége. Hasonló harc („macska-egér játék", Jenkins 2006: 25) kibontakozását követhetjük nyomon a *Survivor*-eset leírásában is, ahol a küzdelem az első kézből származó, friss információkért folyt a rajongók és a produkciós cég között. Az ilyesfajta küzdelmek Jenkins értelmezése szerint végső soron a demokratikus jogok kiszélesítéséért folynak, az információ, a tudás és a véleménynyilvánítás demokratikusabb megoszlásáért – ennyiben politikai jelentőséget is tulajdonít ezeknek a gyakorlatoknak, bár hangsúlyozza, hogy ezek lényegileg különböznek a politikai részvétel klasszikus formáitól.

A konvergens médiarendszernek ugyanakkor van egy másik, ezzel ellentétes irányú dinamikája is, a mindig is létező alulról jövő kezdeményezések és amatőr kulturális produktumok tudatos beemelése a mainstream média működésébe. Ezt a tendenciát egy másik

18 Az ilyen információk nyilvánosságra hozását közkeletű szóval spoilerezésnek nevezik.

19 Az eredeti műben Hogwart.

esettanulmány segítségével mutatja be Jenkins. A *Star Wars*-filmek rajongói és a filmekhez kapcsolódó jogokat birtokló médiacégek közötti viszony alakulásának nyomon követése során a szerző az amatőr filmkészítők tevékenységét a mindig is létező népi kultúra, folklór jelenségével állítja párhuzamba. Az amatőr képző- és előadó-művészeti, irodalmi aktivitások szerinte sokáig a privát világokon belül, mikronyilvánosságok számára váltak csupán ismertté, emiatt a produkciós cégek érdekeit kevéssé sértették, és velük szemben a szerzői jogok esetleges érvényesítésének sem igazán volt értelme. A helyzet az internet által megteremtett újfajta láthatóság és nyilvánosság kialakulásával változott meg. A *Star Wars*-sagához (és franchise-hoz) kapcsolódó rajongói tartalmak, amatőr filmek, klipek az online felületeken megjelenve már új stratégia kidolgozására késztették a jogokat birtokló társaságokat. A kétféle (mainstream és grassroots) kulturális logika, kétféle érdek közötti egyezkedési folyamat során a nagy médiacégek számára láthatóan komoly kihívást jelentett a kultusz fennmaradását segítő, így kommerciális érdekeiket támogató, ám szellemi tulajdonukat sok szempontból fenyegető (vagy akként értékelt) rajongói tartalmak megfelelő kezelése. Az elutasítás és befogadás különféle formái, feltételei között oszcillálva a médiacégek a sikeres, piaci értéket képviselő rajongói tartalmakat végül beengedték a professzionális médiaipari keretek közé, felismerve, hogy ezzel növelik a fogyasztók, rajongók elköteleződését. A médiaipar és a rajongói közösségek viszonyát a kölcsönös kiszolgáltatottság és érdekeltség sajátos összefonódásaként tárja elénk a szerző, ahol a rajongói részvétel az új hibrid médiarendszer fontos konstitutív elemévé vált. Az itt röviden bemutatott, illetve a könyvben szereplő többi esettanulmány is jelzi, hogy az elmúlt évtizedek során a rajongók, mint a részvételi kultúra kulcsszereplői, az alig látható perifériáról a médiakutatás érdeklődésének fókuszába kerültek (Jenkins 2006: 12).

Részvétel és oktatás

Jenkins kulturális politikák iránti elkötelezettségéből fakadóan kulcskérdésnek tekinti a fiatal generációk részvételével kapcsolatos esélyegyenlőség előmozdítását (Jenkins et al. 2009). Egy 2009-es *white paper*ben szerzőtársaival arra hívják fel a figyelmet, hogy a részvételi kultúra szoros kapcsolatban áll az oktatással és tanulással: aki nem sajátítja el az új médiában való eligazodáshoz és aktív részvételhez szükséges felkészültségeket, végképp leszakad kortársaitól, és nem fér hozzá a konvergens médiarendszer által kínált részvétel előnyeihez. Ezt komoly kihívásnak tartják nemcsak a fiatal generációk, hanem az egész társadalom, különösen az oktatási rendszer számára. Tisztában vannak ugyanakkor azzal, hogy az új konvergens médiában való aktív részvétel nem sajátítható el kizárólag az oktatási intézményekben. A részvételi kultúra maga is a tanulás fontos terepe, ahol a résztvevők egymást segítik, oktatják, mentorálják, megosztják tudásukat, amint az a rajongói és gamer kultúrák kapcsán jól megfigyelhető. Az aktív médiabeli részvétel szerintük az írás, olvasás, szerkesztés, filmkészítés és -terjesztés, az önkifejezés készségeit, sőt az állampolgári szabadságjogok iránti érzékenységet is fejleszti, melyek egy új médiaműveltség, és erre épülve a teljes jogú társadalmi (politikai, gazdasági, kulturális) részvétel alapját jelentik. A szerzők megítélése szerint ugyanakkor az új típusú felkészültségek és készségek nem helyettesíthetik a hagyományos műveltséghez kapcsolódó alapkészségeket, hanem éppen azokra épülnek. Amiben viszont jelentősen eltérnek ezektől, az a közösségi, kollaboratív jelleg és a hálózatosodás,

hiszen ezeket a készségeket már nem elszigetelt individuális gyakorlatok során alkalmazzák, hanem közösségi módon, online hálózatokban.

A konvergens médiakörnyezet által megkövetelt újfajta felkészültségek között szerepel az információk hitelességének és megbízhatóságának megítélésére, a különféle médiumok közötti navigációra, az információ keresésére, szintetizálására és disszeminációjára való képesség, és a különböző közösségek, nézőpontok, alternatív normák közötti mozgás és egyeztetés készsége. Ez az újfajta médiaműveltség szerintük fejleszthető, ebben komoly szerepet játszhatnak az oktatásban is alkalmazható technikák, eljárások: a játékos, kísérletező problémamegoldási módok, az alternatív identitások kipróbálása, a szimuláció különféle formái, a meglévő médiatartalmak remixelése vagy egyéb megmunkálása, a multitasking médiahasználat.[20]

Az esettanulmányokból idézett példákból kitűnik, hogy a részvételi kultúra jenkinsi koncepciója fontos hatalmi kérdéseket is érint, hiszen az új konvergens médiakörnyezetben a gyenge, hatalom nélküli, periférikus helyzetű szereplők (rajongók, gyerekek, egyszerű fogyasztók) érdekeiket tekintve gyakran szemben állnak a nagy médiaintézményekkel, jogtulajdonosokkal, szolgáltatókkal. Aszimmetrikus hatalmi helyzetekben látjuk őket, ahol a gyengék saját ízlésük, fantáziáik, jogaik érvényesítéséért folytatnak küzdelmet. A médiabeli részvétel formái – eredeti médiaszövegek tovább- vagy újraírása, remixelése – nemcsak céljai, de gyakran eszközei is ezeknek a küzdelemnek, maguk is hozzájárulnak a hatalmi aszimmetria csökkenéséhez. Jenkins esettanulmányai azt sugallják, hogy a digitális médiatechnológia elterjedése elmozdulást idézett elő a média hatalmi viszonyaiban, növelte a különböző szubkultúrák és közösségek képességét arra, hogy bekapcsolódjanak a tartalom-előállítás és cirkuláció folyamataiba. A médiahasználó közönség – a rajongói kultúrákra támaszkodva – képessé vált arra, hogy előremozdítsa a demokratikus politikákat és a kulturális sokféleséget. Azt azonban ő is kiemeli, hogy a nagy médiabirodalmak trónfosztására nem került sor, sőt ezek tovább erősítették domináns pozícióikat a mainstream médiacsatornák felett. Egymással ellentétes tendenciák egyidejű jelenlétét figyelhetjük meg tehát, hiszen a tömegmédia termelése feletti ellenőrzés néhány cég kezében összpontosul, bár a digitális média egyúttal le is csökkentette azoknak a kapuőröknek a szerepét, amelyek igyekeznek megakadályozni, hogy a hétköznapi emberek médiatartalmakat hozzanak létre és osszanak meg egymással (Jenkins és Scott 2013: xxiv).

A részvételi kultúra fogalma a technológia szerepének megítélését illetően is kérdéseket vet fel (Jenkins et al. 2009). Jenkins több helyütt is hangsúlyozza, hogy a részvételi kultúra nem egyszerűen következménye a digitális technológiai forradalomnak, vagyis a felhasználók nem pusztán azért válnak tartalom-előállítóvá és disztribútorrá, mert a technika ezt lehetővé teszi a számukra. Úgy véli, hogy a részvételi kultúrához sorolt aktivitások csak azért tudtak ilyen széles körben elterjedni, mert a tágabb kultúra is támogatja azokat. A részvételi kultúra kialakulását szerinte az teszi lehetővé, hogy a kultúra mintegy magába szívja a médiatechnológiákban végbement robbanásszerű fejlődést, reagál arra (Jenkins et al. 2009: 8). A részvételi kultúra és az új médiatechnológia így kölcsönhatásban állnak egymással, valamint a körülöttük kialakuló kulturális közösségekkel és tevékenységekkel (Jenkins et al. 2009: 8).

---

20 A több médium vagy médiaplatform egyidejű, párhuzamos követésével jellemezhető médiahasználati mód szerintük lehetővé teszi, hogy a pásztázó figyelem szükség esetén képessé váljon valamilyen jelentőségteljes részletre fókuszálni.

A részvételi kultúra fogalmának kritikája

Henry Jenkins részvételi kultúráról szóló könyvei és tanulmányai, a rajongói részvétel kreatív formáinak leírása, az érdekérvényesítésért, a kifejezés szabadságáért tett erőfeszítések plasztikus és szuggesztív bemutatása nagy hatást gyakorolt a médiakutatás egészére. A részvételi kultúra koncepciója egy sokak által követett kutatási és értelmezési paradigmává vált, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Az idő előrehaladtával maga Jenkins is tett olyan megjegyzéseket, melyek a koncepció némiképp elfogult, ideologikus jellegének felismerésére és árnyalására utalnak. Egy 2013-ban készült interjúban (Jenkins és Scott 2013) a *részvételi kultúra* (vagyis egy történetileg különböző formákban megnyilvánuló szélesebb mozgalom), a *rajongás* (vagyis a részvételi kultúra egy bizonyos, saját hagyományokkal rendelkező formája) és a *web 2.0* (tehát egy a részvételi kultúrából hasznot húzó üzleti modell) közötti értelmezésbeli különbségekre mutatott rá. Úgy fogalmazott, hogy a rajongói kultúrák vizsgálata teremthet alapot az új médiás vállalkozások működésének kritikai elemzésére, melyek hajlamosak kihasználni a rajongók önkéntes és önzetlen tartalom-előállító és -megosztó aktivitását. Ezzel a megállapítással lényegében maga is csatlakozott azokhoz a médiakutatókhoz, akik a konvergens média működését és azon belül a felhasználók szerepét összetettebb jelenségnek látják a rajongók kreatív eszközökkel folytatott szabadságharcánál.

A bírálók és más véleményen levők egyrészt figyelmeztetnek arra, hogy a kreatív rajongók csupán egy kisebbséget alkotnak a részt vevő médiahasználók táborán belül, és hogy a többség a részvétel kevésbé produktív, néha szinte már passzívnak tűnő formái (megfigyelő, néző) által járul hozzá a konvergens média működéséhez (például Van Dijck 2009: 44; Manovich 2008: 33).[21] Van Dijck szerint ez egyúttal azt is jelzi, hogy a digitális kultúra résztvevőit eltérő mértékű társadalmi és kulturális elkötelezettség jellemzi, és a médiában való részvétel összképe a nyilvánosságban való részvétellel vagy a különféle csoportok iránti elköteleződéssel állítható párhuzamba. Ráadásul a részvétel fogalma, illetve értelmezése kulturálisan meghatározott és jelentős eltéréseket hordozhat, amint arra Hinton és Hjorth (2013) rámutatnak. Az online „leselkedésről" szólva megjegyzik, hogy amíg az angolszász kultúrában ehhez a viselkedésformához a passzivitás képzete társul, addig például Kínában az ilyesfajta magatartás a médiahasználat fontos részét képezi. A médiában való részvétel különféle módjai ekképpen a helyi kulturális, társadalmi és gazdasági sajátosságokra is reflektálnak. Ennek a felvetésnek a tükrében Jenkins koncepciója meglehetősen etnocentrikusnak tűnik.

Az is megfogalmazódik bírálatként (Burgess és Green 2009a: 90), hogy a részvételi kultúra sokak által idealizált színterei – például a YouTube videómegosztó – valójában kezdettől fogva profitorientált üzleti vállalkozásokként működnek, és az ezeken jelenlévő amatőr

21 Van Dijck egy 2007-es felmérés adatain keresztül mutatja be az internethasználók változatos attitűdjét és részvételi formáit. Eszerint mindössze 13%-uk tekinthető aktív termelőnek, ők ténylegesen tartalmakat hoznak létre, például vlogot készítenek, videókat vagy fotókat tesznek közzé. Kevesebb mint 19%-ukról mondható el, hogy valamiféle kritikusi tevékenységet folytat, például kommentál, értékel egyes tartalmakat. A felhasználók többsége viszont vagy passzív megfigyelőként viselkedik (33%), ami például blogok olvasását vagy amatőr videók megtekintését takarja, vagy inaktív (52%), azaz semmiféle tevékenységet nem végez. Forrás: http://www.oecd.org/sti/ieconomy/participativewebanduser-createdcontentweb20wikisandsocialnetworking.htm (letöltve 2016. június 14.). A Manovich által bemutatott, ugyancsak 2007-es statisztikai adatok szerint a legnépszerűbb közösségimédia-oldalak (Flickr, YouTube, Wikipédia) felhasználóinak mindössze 0,5–1,5%-a tett közzé saját tartalmat, a többiek megmaradtak puszta fogyasztónak, vagyis a lehetőségek ellenére nem minden felhasználó válik termelővé.

(*nonprofit*) és professzionális (*for-profit*) médiatartalmakat, identitásokat és motivációkat aligha lehetséges szétválasztani. Ráadásul a laikus és professzionális státusz közötti átmenet, mozgás is gyakori (Morreale 2014), például az amatőr tartalom-előállítók sikereik révén átkerülhetnek a másik oldalra, a professzionális és profitorientált tartalom-előállító cégek alkalmazásába.

A laikus tartalom-előállítással kapcsolatban fontos kérdésként merül fel, hogy az amatőrök által létrehozott tudás és egyéb (részben immateriális) javak milyen szerepet játszanak az internetes gazdaság és munka piacán, illetve hogy hogyan fér meg egymás mellett a termelés amatőr, nonprofit logikája és a professzionális, kapitalista termelési modell. Ezt a témát többnyire kritikai és neomarxista irányzatok képviselői vetik fel, mint például Christian Fuchs (Fuchs 2010, 2014), aki az információs kapitalizmus tudástermelőinek nevezi mindazokat az ágenseket, akik különféle formában (alkalmazottként, önkéntesként, magánemberként vagy egyéb státuszban) információt, kommunikációs eseményeket, társadalmi viszonyokat hoznak létre és tesznek nyilvánossá. Fuchs véleménye szerint ők éppúgy hasznot termelnek a médiavállalatok tulajdonosai számára, mint a klasszikus kapitalizmus viszonyai között dolgozók, és hozzájuk hasonlóan ugyanúgy a kizsákmányolás áldozatai (Fuchs 2010: 142). Burgess és Green ezzel kapcsolatban arra figyelmeztetnek, hogy nem elég, ha a kutatók figyelmüket a hétköznapi médiafogyasztókra vagy az amatőr tartalom-előállítókra irányítják, figyelemmel kell kísérni a hagyományos és professzionális médiavállalatok új médiás jelenlétét is, de még fontosabb, hogy megismerjük azokat az új típusú médiavállalkozásokat, melyek a közösségi média „grassroots" kultúrájára épülnek (Burgess és Green 2009a: 91). Az általuk bemutatott példák jól illusztrálják az amatőr tartalom-előállítók és a nagy professzionális médiatársaságok összekapcsolódó, egymásra ható jelenlétét. A legnépszerűbb videómegosztó kapcsán például úgy vélik, annak lényegét éppen az a kollaboráció jelenti, mely a szolgáltatás kereteit, infrastruktúráját és architektúráját biztosító platform (YouTube Inc.), az oda tartalmakat feltöltő különféle felhasználók, valamint az azokat fogyasztó sokszínű közönség között létrejön (Burgess és Green 2009a: 103). *Spreadable Media* (Jenkins, Ford és Green 2013) című könyvében már maga Jenkins is eltávolodik a befogadás és termelés viszonyaira fókuszáló kezdeti elképzelésétől egy olyan irányba, melyet a tartalmaknak a hálózati kultúrán belüli alulról szerveződő körforgása határoz meg.

Kitekintés

A felhasználók egymás közötti kollaborációja, valamint a termelő-szolgáltató szervezetekkel való együttműködésük és bekapcsolódásuk a javak előállításának különféle folyamataiba persze nem kizárólag a média színterein figyelhető meg. Olyan jelenségről van szó, amely a gazdasági életben, a piaci rendszerekben széleskörűen jelen van. A marketing-szakirodalom már a 2000-es évek elejétől intenzíven foglalkozik a termelők és a fogyasztók (közönség) viszonyában, munkamegosztásában bekövetkezett változásokkal, melyek elsősorban a fogyasztók fokozott bevonódásában (*involvement*) és felhatalmazásában (*empowerment*), a termékek előállításába való bekapcsolódásukban (*co-creation*), valamint a vállalatokkal és más fogyasztókkal, fogyasztói közösségekkel folytatott élénk diskurzusokban érhetőek tetten (Prahalad és Ramaswamy 2004; áttekintően Nyírő, Csordás és Horváth 2012). A termelési folyamatokban való laikus, fogyasztói részvétel alapvető feltételét és egyben kiváltó okát

a marketingkutatók a mediatizált kommunikáció rohamos terjedésében és széles körű hozzáférhetőségében látják, ami a fogyasztók egymással való kapcsolatba lépésének lehetősége révén a termelési és üzleti folyamatoknak soha nem látott transzparenciát biztosít (Prahalad és Ramaswamy 2004: 9). A tájékozott, hálózatokba kapcsolódó, aktív és felhatalmazott fogyasztók egy körvonalazódó új piaci modell egyre fontosabb résztvevőivé válnak, melyben a termelői és fogyasztói szerepek egyre inkább konvergálnak, és a termékfejlesztésben, a reklám és marketing területén merőben új eszközöket és eljárásokat eredményeznek (például felhasználók által kezdeményezett innovációk, amatőr reklámok, elektronikus fogyasztói ajánlások formájában – Nyírő, Csordás és Horváth 2012).

A médiabeli részvétel különféle formái és gyakorlatai tehát az általános termelési viszonyok kontextusán belül merülnek fel, azonban nemcsak gazdasági természetű trendekhez kapcsolódnak, hanem – ahogy a tanulmányban idézett példák, esettanulmányok is jelzik – a kulturális termelés és művészi aktivitás szféráihoz is. A médiában aktívan részt vevő, tartalmakat előállító vagy generáló felhasználók gyakran kreatív, művészi produktumokat (fotó, kép, film, zene, irodalmi szöveg) hoznak létre, és ezáltal az alkotás és befogadás, az esztétikai ítéletek és normák világába lépnek és avatkoznak be a fentiekhez hasonló módokon.

Az Instagram mobiltelefonos alkalmazás magyar felhasználóinak körében az utóbbi időben egy pontosan ilyen, az irodalom határait feszegető-tágító új tartalomtípus és műfaj megjelenésére figyelhetünk fel. A tinédzser Instagram-használók egy csoportja álnéven, fiktív profillal napló formájú folytatásos populáris regényt ír és publikál az alkalmazás felületein. A rövid terjedelmű naplóbejegyzések vagy regényrészletek változó gyakorisággal kiposztolt képekhez kapcsolódnak, és egy-egy izgalmas, fordulatos vagy éppen romantikus történet epizódjait teszik közzé. Egy eredetileg döntően vizuális platform tehát a fiatal felhasználók kreativitásának köszönhetően szöveges médiumként (is) kezd működni. A feldolgozott témák sorában a korosztály érdeklődési körébe tartozó sokféle tematika megjelenik a középiskolás mindennapoktól, szerelmektől, kortárs csoporton belüli viszályoktól kezdve a családi problémákig, más történetekben pedig a jelenkori populáris kultúra (regények, filmek, televíziós sorozatok) népszerű motívumai[22] bukkannak fel. Sok naplóregény egzotikus helyszíneken játszódik, misztikus mozzanatokat, különleges képességekkel rendelkező szereplőket vonultat fel. Az egyes szám első személyben megírt epizódok párbeszédes, dramatizált formájuk, a hétköznapi nyelvhasználatot tükröző stílusuk és a fordulatos, izgalmas cselekmény miatt igen vonzóak a kortárs közönség számára. Egy-egy sikeres „író" több száz vagy ezer fős követő- és olvasótáborral rendelkezik, a rajongók az alkalmazás kommentelő felületén nyilvánítanak véleményt a történettel kapcsolatban, sürgetik a folytatást, dicsérik a szerzőt. Az anonim írók egy része adatlapján „testvéroldalt", azaz a magáéhoz közel állónak érzett másik folytatásos regényt nevez meg, gyakran posztjaikban is ajánlanak követőik figyelmébe más szerzőket. A közönség tagjai általában nem csak egy regényt követnek, hanem párhuzamosan többet is, így mind a szerzők, mind közönségük hálózatosan szerveződik a közösségi oldalként is működő fotómegosztó alkalmazás révén.

E sajátos populáris irodalom funkciója az egyéni szinten vélhetően mind a szerzők, mind az olvasók részéről a felnőtté válással kapcsolatos félelmek és fantáziák elaborációjával, egymással való megosztásával, lehetséges identitások kipróbálásával függ össze. A médiater-

22 Például vámpírok, zombik, suttogók, illetve a magyar tizenévesek körében népszerű regények, például a *Szent Johanna gimi* (Leiner Laura) című ifjúsági regénysorozat karakterei.

melés és fogyasztás trendjei felől nézve pedig egy olyan felhasználói tartalomtípussal állunk szemben, mely egyesíti magában, és egyben meg is újítja a privát napló, a klasszikus irodalmi naplóműfaj, továbbá az online napló (blog) és a folytatásos regény formai sajátosságait úgy, hogy mindennek egy elsődlegesen fotók megosztására fejlesztett közösségimédia-platform ad helyet, melyet jellemzően okostelefonon keresztül használnak. A létrejött új, hibrid műfaj esztétikai minőségét tekintve közelebb áll a populáris, mint a magaskultúrához, és mivel az egészen fiatal, tizenéves felhasználók számára kínál publicitást és ad felhatalmazást, az új média demokratikus potenciálját is tükrözi. E zárásképpen megemlített példa ugyanakkor számos kérdést is felvet. Vajon hogyan hatnak az új részvételi formák a nyilvánosság hagyományos színtereinek működésére? Hogyan alakul a klasszikus műfajok és tartalomtípusok sorsa a technológiai konvergencia korában? Hogyan változnak az írói és olvasói szerepek, a jellemző esztétikai minőségek, a különféle befogadói csoportok tartalomfogyasztási szokásai? Végső soron pedig tudjuk-e produktív módon használni, az értékteremtés és a tudásmegosztás szolgálatába állítani a részvételi kultúra innovatív lehetőségeit?

Hivatkozott irodalom

Ang, Ien (1985): *Watching Dallas. Soap Opera and the Melodramatic Imagination*. London: Methuen. (Magyarul részletek: A Dallas és a tömegkultúra ideológiája. *Replika* [17–18]: 201–214, 1995.)

Bajomi-Lázár Péter (2006): *Média és társadalom*. Budapest: Print Budavár – Médiakutató.

Belinszki Eszter (2000): A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató* 1(1): 61–75.

Bollobás Enikő (2011): Posztmodern paradigmaváltás az amerikanisztikában. *Magyar Tudomány* 172(3): 308–316.

Bruns, Axel (2008): *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond. From Production to Produsage.* New York: Peter Lang.

Burgess, Jean és Joshua Green (2009a): The Entrepreneurial Vlogger. Participatory Culture Beyond the Professional-Amateur Divide. In *The YouTube Reader*. Pelle Snickars és Patrick Vonderau (szerk.). Stockholm: National Library of Sweden, 89–107.

Burgess, Jean és Joshua Green (2009b): *YouTube. Online Video and Participatory Culture*. Cambridge – Malden: Polity.

Császi Lajos (2008): Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató* 9(3): 93–108.

Csigó Péter (2009): *A konvergens televíziózás. Web – TV – közösség.* Budapest: L'Harmattan.

During, Simon (1995 [1993]): A kritikai kultúrakutatás történetéről. *Replika* (17–18): 157–180.

Fiske, John és John Hartley (1978): *Reading Television*. London: Routledge.

Fiske, John (1987): British Cultural Studies and Television. In *Channels of Discourse. Television and Contemporary Criticism*. Robert C. Allen (szerk.). Chapel Hill – London: University of North Carolina Press, 254–290.

Fuchs, Christian (2010): Class, Knowledge and New Media. *Media, Culture, Society* 32(1): 141–150.

Fuchs, Christian (2014): *Social Media. A Critical Introduction*. London: Sage.

Gerbner, George (2000): *A média rejtett üzenete. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Hall, Stuart (1980a): Introduction to Media Studies at the Centre. In *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies 1972–79.* Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe és Paul Willis (szerk.). London: Routledge, 117–121.

Hall, Stuart (1980b): Encoding/Decoding. In *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies 1972–79.* Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe és Paul Willis (szerk.). London: Routledge, 128–138. (Magyarul: Kódolás, dekódolás. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása.* Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd és Sári László [szerk.]. Budapest: Osiris, 2002, 426–433.)

Hall, Stuart, Dorothy Hobson, Andrew Lowe és Paul Willis (1980): *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies, 1972–79.* London: Routledge.

Hall, Stuart (2005 [1983]): A kritikai kultúrakutatás két paradigmája. *Helikon* 51(1–2): 26–46.

Hinton, Sam és Larissa Hjorth (2013): *Understanding Social Media*. Los Angeles, CA: Sage.

Jenkins, Henry (1992): *Textual Poachers. Television Fans and Participatory Culture*. New York: Routledge.

Jenkins, Henry (2006): *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York – London: New York University Press.

Jenkins, Henry (2007 [1992]): „Isten hozta a biszexualitás fedélzetén, Kirk kapitány!" A slash irodalom és a rajongói közösség. *Café Bábel* (54): 51–62.

Jenkins, Henry, Ravi Purushotma, Margaret Weigel, Katie Clinton és Alice J. Robinson (2009): *Confronting the Challenges of Participatory Culture. Media Education for the 21st Century*. Cambridge – London: The MIT Press. Interneten: http://www.newmedialiteracies.org/wp-content/uploads/pdfs/NMLWhitePaper.pdf (letöltve: 2016. június 14.).

Jenkins, Henry és Suzanne Scott (2013): Twenty Years Later. Conversation between Henry Jenkins and Suzanne Scott. In Henry Jenkins: *Textual Poachers. Television Fans and Participatory Culture. Updated Twentieth Anniversary Edition*. New York – London: Routledge, vii–li.

Jenkins, Henry, Sam Ford és Joshua Green (2013): *Spreadable Media. Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York – London: New York University Press.

Kacsuk Zoltán (2007): Szövegvadorzók között. A televíziósorozat-rajongók világa. *Café Bábel* (54): 53–62.

Katz, Elihu, Jay Blumler és Michael Gurevitch (2007 [1974]): A tömegkommunikáció használata az egyének által. In *Média – nyilvánosság – közvélemény*. *Szöveggyűjtemény.* Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás (szerk.). Budapest: Gondolat, 210–227.

Kálmán C. György (szerk.) (2001): *Az értelmező közösségek elmélete*. Budapest: Balassi.

Katz, Elihu és Paul Lazarsfeld (1955): *Personal Influence.* New York: The Free Press.

Kiss Balázs (2006): Missziótól marketingig. Fejezetek a propaganda elmélettörténetéből. *Médiakutató* 7(1): 7–20.

Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson és Hasel Gaudet (1944): *The People's Choice. How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.

Lazarsfeld, Paul F. és Robert K. Merton (1999 [1948]): Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action. In *Media Studies. A Reader*. Paul Marris és Sue Thornham (szerk.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 18–30. (Magyarul: Tömegkommunikáció, közízlés és szervezett társadalmi cselekvés. In *Média – nyilvánosság – közvélemény. Szöveggyűjtemény.* Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás [szerk.]. Budapest: Gondolat, 2007, 25–43.)

Manovich, Lev (2008): The Practice of Everyday (Media) Life. In *Video Vortex Reader. Responses to YouTube.* Geert Lovink és Sabine Niederer (szerk.). Amszterdam: Institute of Network Cultures, 33–44. Interneten: http://networkcultures.org/wp-content/uploads/2008/10/vv_reader_small.pdf (letöltve: 2016. június 14.).

McCombs, Maxwell és Donald Shaw (1972): The Agenda-Setting Function of Mass Media. *The Public Opinion Quarterly* 36(2): 176–187. (Magyarul: A tömegmédia témakijelölő funkciója. In *Média – nyilvánosság – közvélemény. Szöveggyűjtemény*. Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás [szerk.]. Budapest: Gondolat, 2007, 252–260.)

Morley, David (1992): *Television, Audiences and Cultural Studies*. London – New York: Routledge. (Magyarul részletek: A Nationwide nézői, avagy hogyan értelmezzük a televíziózást? *Replika* [38]: 29–53, 1999.)

Morreale, Joanne (2014): From Homemade to Store Bought. Annoying Orange and the Professionalization of YouTube. *Journal of Consumer Culture* 14(1): 113–128.

Nyírő Nóra, Csordás Tamás és Horváth Dóra (2012): Mindenki másképp vesz részt. A közönségrészvétel marketing-megközelítéseinek kritikus elemzése. *Médiakutató* 13(3): 97–114.

Prahalad, C. K. és Venkat Ramaswamy (2004): Co-creation Experiences. The Next Practice in Value Creation. *Journal of Interactive Marketing* 18(3): 5–14.

Radway, Janice (1991 [1984]): *Reading the Romance. Women, Patriarchy, and Popular Literature.* Chapel Hill: University of North Carolina.

Szijártó Zsolt (2015): Irányzatok és korszakok a médiaetnográfia kutatásában. *Replika* (90–91): 13–25.

Toffler, Alvin (2001 [1980]): *A harmadik hullám*. Budapest: Typotex.

Turner, Graeme (2010): *Ordinary People and the Media. The Demotic Turn.* London: Sage.

Van Dijck, José (2009): Users Like You? Theorizing Agency in User-generated Content. *Media, Culture, Society* 31(1): 41–58.

Vörös Miklós és Nagy Zsolt (1995): Kultúra és politika a mindennapi életben. Bevezetés a kritikai kultúrakutatásba. *Replika* (17–18): 153–156.

Williams, Raymond (1998): Kultúra. A kultúra elemzése. In *A kultúra szociológiája*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris, 28–41.

Csatlós Judit

Részvételi gyakorlatok szerepe a kortárs művészetben

Bevezetés

A kortárs művészek és a civil társadalom kapcsolatát a 2000-es évektől vizsgáló művészettörténeti és művészetkritikai kutatás során olyan kezdeményezéseket tanulmányoztam, amelyekben nem csak témaként jelent meg egy társadalmi vagy politikai kérdés, hanem az alkotók a társadalmi folyamatok alakítására is törekedtek. A művészek aktív társadalmi szerepvállalását jelezte, hogy kiléptek a jól kontrollált intézményi közegből a nyilvános térbe, a kiállítóterekben megjelentek az aktivista csoportokat és szubkultúrákat mozgósító projektek, a társadalomtudósokkal és építészekkel közös kezdeményezések születtek. Az évtized közepétől a társadalmilag elkötelezett művészek tevékenységében egyre nagyobb teret kaptak a közönség aktív bevonására építő módszerek. Az elmozdulást kitűnően szemlélteti az ezredforduló időszakában a különböző globalizációkritikus és környezetvédelmi célokat felvállaló csoportokhoz köthető művészek tevékenysége.

A HINTS institute for public art csoport 2001-ben alakult Bálint Mónika szociológus és Szövényi Anikó, Bitter Brúnó, Ilauszky Tamás, Szabó Eszter Ágnes, Pál Rebeka képzőművészek részvételével, hogy fórumot teremtsen a városi térhasználat szociális aspektusaihoz köthető köztéri művészetnek (artportal.hu). Az események szervezése mellett 2001–2002-ben *Fénymásolt könyvtár* címmel a köztéri művészet nemzetközi szakirodalmát gyűjtötték össze, ami jelenleg az Artpool Művészetkutató Intézetben kutatható. 2003-ban a dunaújvárosi ICA-D *Demo* című kiállításán a helyi foltvarró kör idősödő hölgyeivel közösen készített patchwork takarót és a munka során elhangzott beszélgetések dokumentációját mutatták be. 2008-ban a városi térszervezés negatív példáit kezdték dokumentálni a *praktikusvaros.hu* oldalon, hogy közvetítsék a várost használó csoportok (elsősorban a kerekes székesek, kerékpárosok, gyalogosok) szempontjait és elvárásait az urbanisztikai szakemberek és döntéshozók felé. A következő évben pedig a Szigony Alapítvány pszichiátriai rehabilitációs

programjának keretében a hulladékmolinók újrafelhasználását oktatták. A táskák tervezése és készítése a mai napig alkalmazott terápiás eszköz, és az alapítvány egyik bevételi forrása a termékek értékesítése.[1]

A mozgalmi szektorban 2001-től aktív Zöld Fiatalok Egyesület rendszeresen dolgozott együtt képzőművészekkel. Kezdetben a nem konvencionális tiltakozási és figyelemfelkeltő formákkal tűnt fel (*Autóirtó kampány, Radikális Gyalogos flashmob – Tollasoztál már az alagútban?* akciók keretében), 2006-tól azonban a lokális közösségfejlesztésre koncentráltak. 2007-ben a Magdolna-negyed Szociális Városrehabilitáció Program keretében Szabó Ildikó és Tesch Katalin *Utca-popup* köztéri munkáját valósították meg. A művészek a helyi lakosokat kérdezték meg a lakókörnyezetük problémáiról, majd a legjellemzőbb megszólalásokat stencillel a negyed járdáira festették. Azt feltételezték, hogy a rossz szociális kapcsolatokról, az együttélés nehézségeiről és a közösségi interakciók hiányáról szóló üzenetek megfogalmazása elősegíti az érintettek közötti párbeszéd kialakulását (Székely 2008).

Kaszás Tamás és Lóránt Anikó 2003-ban a Stúdió Galéria terét egy elképzelt aktivista hellyé alakították. Az utcáról nyíló helyiség fogadószobaként, a mögötte elhelyezkedő iroda raktárként, a nagy kiállítótér nappaliként, a legbelső helyiség intim térként funkcionált. Az üvegfelületeket emberi jogi és környezetvédelmi ismeretterjesztő anyagok, szórólapok, fanzinok, matricák, poszterek borították, melyek a művészek saját propagandaanyagaival és személyes hangvételű rajzaival keveredtek.[2] Saját megfogalmazásuk szerint az érdekelte őket, hogy „mik lehetnek a művészek feladatai ma, milyen eszközökkel alakíthatjuk hatékonyan környezetünket, sőt hogyan használhatnánk a művészi gondolkodásmódot konkrét problémák, illetve feladatok megoldására" (Kaszás és Lóránt 2003). Néhány hónappal később a Gerilla Propaganda Kollektíva és a Ruganegra csoportokkal folytatott tevékenységük adta meg az egyik lehetséges választ: a graffiti-, stencil- és matricakészítés elméleti és gyakorlati fortélyaira oktatták az aktivistákat, és a csoport számos köztéri beavatkozást hajtott végre (AK 57 és Ruganegra). Az aktivista időszak 2006-os lezárását követően Kaszás és Lóránt az alternatív gazdasági és létfenntartási rendszerek létrehozásával kezdtek kísérletezni, és a lakhatás, a szükséges ivóvíz biztosítása, az élelem megszerzése került művészeti gondolkodásuk középpontjába.

A kiragadott példák jól szemléltetik a társadalmi kérdésekre fogékony művészek új alkotó stratégiáit, melyek a hosszú távú kísérletekre, a fenntartható megoldásokra és a másokkal folytatott együttműködésre, illetve részvételre építettek. Mind a művészek, mind a kritika a társadalmi-kulturális rendszer kritikus megközelítésére alkalmas eszközként értékelte a közönség aktív bevonását az alkotói folyamatba. Ennek kapcsán a legfontosabb kérdés számomra: a részvétel és az együttműködés mennyiben és milyen módon képes betölteni ezt a kiemelt szerepet? Az egyénekkel és csoportokkal folytatott közös munka milyen hatással lehet a kulturális és társadalmi folyamatokra? Azaz: a művészet hogyan hoz létre változásokat a művészeten kívüli valóságban? Tanulmányomban tehát a részvétel szerepét vizsgálom a kortárs képzőművészetben: megkísérlem a részvételi művészet definiálását, majd az új művészeti törekvéseket értelmező művészetelméleti diskurzusokon keresztül bemutatom a

1 2008-ban már számos csoport működött, melyek az újrafelhasználást és az oktatási tevékenységet kötötték össze, mint a Recycle Mission Hungary, Retextil Alapítvány, Medence Csoport, Cellux Csoport. Ezekben a csoportokban a művészek, dizájnerek és civilek együtt gondolkodtak, alkottak, pályáztak, kiállításokat és nyitott műhelyeket szerveztek.

2 *Csináld úgy, hogy jó legyen – Gyermek-foglaltház makett 1:1, Budapest, Stúdió Galéria, 2003.*

részvételnek tulajdonított társadalmi szerepeket. Ezt követően művészeti példák segítségével érvelek amellett, hogy a részvételre építő alkotói stratégiák közvetlen hatást gyakorolnak a résztvevőkre, és ez a művészet terén kívül is képes hozzájárulni a változásokhoz.

Társadalmilag elkötelezett részvételi művészet

A rendszerváltást követően több intézményi próbálkozás született a művészet és a társadalom kapcsolatának újraírására, melyek összekapcsolódtak a köztéri művészet új formáinak bevezetésével. 1992-ben Mészöly Suzanne, a Soros Alapítvány Kortárs Művészeti Központ vezetője kezdeményezte a *Polifónia – A társadalmi kontextus mint médium a kortárs magyar képzőművészetben* című programot. A pályázati felhívást olyan helyspecifikus művek létrehozására írták ki, melyek „a művészet tágan értelmezett illetékessége jegyében reflektálnak a Magyarországon és a kelet-közép-európai térségben az elmúlt években lezajlott és jelenleg folyamatban levő változásokra, az e változások által felvetett kérdésekre és konfliktusokra" (Mészöly és Bencsik 1993: 18). A megvalósult munkák többsége csak áttételesen jelenített meg társadalmi kérdéseket és aktuális problémákat. A kortárs művészet képviselői egyhangúan sikertelennek ítélték a kezdeményezést (Hock 2005: 103–105), ami már az eseményhez kapcsolódó szimpóziumok során megfogalmazódott.

A katalógusban közölt szerkesztett beszélgetésekben a résztvevők közötti konfliktus a politika fogalma kapcsán artikulálódott: eltérő „politika" értelmezések, valamint a művészet politikai szerepének különböző elképzelései kaptak hangot. A helyi művészek és művészettörténészek a politika kérdését egyértelműen az intézményesített formákhoz kapcsolták, és nem értették bele azokat a kérdésfeltevéseket, amelyek a hétköznapi élet keretei között fogalmaztak meg kritikát a társadalmi rendszerről. Ezzel összefüggésben a „politikai szerepvállalástól" elhatárolódtak, és egy autonóm művészeti mező létezésében gondolkoztak. Ezzel szemben a külföldön élő magyar meghívottak – Szántó András, Sükösd Miklós és Mészöly Suzanne – értelmezésében a politika fogalmának határai kitágultak, és olyan új érzékenységet fedtek le, „amelyek az új típusú társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódó tudatosságot hoztak létre" (Sükösd 1993: 312, 316). A beszélgetésben kifejtetlenül hagyott utalás a kritikai elméletek ismeretének hiányában[3] kevéssé lehetett érthető a hazai művészeti szereplők számára. Amikor a *Polifónia* nemzetközi résztvevői a politika fogalmának kitágulásáról beszéltek, a mindennapok valóságát átjáró, szervező hatalmi rendszerek feltárását kérték számon a művészeken. Ellenben a művészet társadalmi szerepvállalásának 90-es évek eleji megítélése továbbra is a Konrád György által antipolitikának nevezett magatartáshoz illeszkedett, és a hatalommal való szembenállás a kívülmaradásban fejeződött ki, ami a tudományban és művészetben a politikai és társadalmi témáktól való távolmaradást jelentette (Tatai 2005; András 2009; Horváth 2014).

A „társadalmi kérdések iránti érdeklődés" (Tatai 2005: 81) a 90-es évek második felében jelent meg hangsúlyosan a fiatal művészgenerációnál, és az állásfoglalást is magában hordozó társadalmilag elkötelezett művészet fogalma a 2000-es évektől van jelen a magyar nyelvű szakirodalomban (Hock 2005: 99). A kifejezés alatt elsősorban olyan hozzáállásokat értünk,

---

3 András Edit és Hornyik Sándor (2013: 276) még 2013-ban is sporadikus előzményekről beszéltek a Művészettörténeti Kutató Intézet *Ars Hungarica* folyóirat „Kritikai teóriák és lokalitás" című tematikus lapszámának bevezetőjében.

amelyek érzékenyen reagálnak a mindennapi valóságot szervező kényszerek, hatalmi viszonyok, ideológiák működésére, és számolnak a művészet (ökológiai, társadalmi, gazdasági, kulturális) környezetre gyakorolt hatásával. Az elköteleződés állásfoglalást jelent, ugyanakkor megoszlanak a nézetek arról, ennek milyen módon, illetve mértékben kell megjelennie egy alkotásban. Tehát elég-e, ha a reprezentáció területén történik a hatalmi viszonyok kiegyenlítése, vagy a társadalmi térben kell ezt megtenni?

Kürti Emese azt állítja Nemes Csaba festményeiről írt kritikájában, hogy a hagyományos műfaji keretek között nem lehet társadalmilag elkötelezett művet létrehozni (Kürti 2013). Kétséges, hogy egy társadalmilag elkötelezett alkotó életvilágáról és közéleti aktivitásáról leválasztható-e a művészeti tevékenysége, hiszen éppen a művészet, a politika és a társadalmi folyamatok összekapcsolására törekszik. Arra sem lehet egyértelmű választ adni, hogy ez az összekapcsolás miként válik láthatóvá az egyes művek esetében, tehát az intenzív aktivista tevékenysége tetten érhető-e egy festményen. A kérdések felmerülését indokolja, hogy a társadalmilag elkötelezett művészet számos olyan új formát integrált, mint az esemény, a séta, az oktatás, a fórum vagy a közösségi munka. Ezek többnyire olyan művészeti gyakorlatokhoz kapcsolódnak, melyek a művész és a közönsége közti távolság felszámolására törekednek, és nyitottak a szokatlan (nem művészeti) helyszínek és a köztér használatára.

A közönség lehetséges új szerepeit jelzi a nemzetközi és magyar diskurzusban egyaránt kialakult fogalmi diverzitás (Bishop 2007).[4] A *Tranzit.hu* blogja (mely a művészettörténeti megközelítéstől a kritikai elméletek felé elmozduló, a kortárs művészetet társadalmi közegben vizsgáló csoportok fóruma) számos címkét használ a részvételi művészethez köthető jelenségek megnevezésére, mint a köztéri művészet, a kollaboráció, a közösségi művészet, a public art, az újrajátszás, a kritikai pedagógia, a részvételi művészet, a relációesztétika.[5] Ezt a sort még kiegészítik *A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótárá*ban (Szakács 2012) található, az „együttműködésen alapuló művészeti gyakorlatok" és a „részvételen alapuló művészeti gyakorlatok" szócikkek.

A megnevezések közt két csoport különíthető el, aszerint, milyen értelmezési keretet használnak. Az egyik a művek köztéri kötődésből indul ki, a másik a közönség és művész közötti viszonyra helyezi a hangsúlyt. Az angol nyelvű szakirodalomban a köztéri művészet kifejezés egyaránt magába foglalja a tradicionális köztéri alkotásokat, a nyilvános helyeken megjelenő művészetet, a köztéri dizájnt és a street art formáit (bővebben Kertész 2008: 9). A magyar terminológia a „köztéri művészet" kifejezést megőrizte a hatalmi elvárásokhoz igazodó, reprezentatív műfajok (szobrászat) számára, és a kritikai megközelítésű művek megnevezéseként a „public art" vagy az „új típusú public art" műfaji megjelölés terjedt el Kertész László javaslatára (Kertész 2008: 9).

---

4 Claire Bishop (2006) szerint a következő megnevezések megközelítően ugyanazt a művészeti gyakorlatot írják le: „társadalmilag elkötelezett művészet" (*socially engaged art*), „közösségen alapuló művészet" (*community based art*), „kísérleti közösségek" (*experimental communities*), „párbeszédes művészet" (*dialogic art*), „részvételi (*participatory*), beavatkozó (*interventionist*), kutatás alapú (*research-based*), kollaboratív művészet".

5 A fogalmak használata időben is megoszlik, a „public art" 2010 márciusa után már nem szerepel az oldalon. A „társadalmilag elkötelezett művészet" címkét csak 2014 óta használják, miközben az indulástól kezdve rendszeresek a politika és a művészet kapcsolatát tematizáló bejegyzések.

A másik megközelítés a részvételi és az együttműködési formákon keresztül értelmezi az új jelenségeket. A használt megnevezések sokszor más szakterületekkel kötik össze a képzőművészetet, mint az újrajátszás a színházzal, a kritikai pedagógia az oktatással, de említhetnénk még a szociális dizájnhoz, az építészethez, a társadalomtudományhoz és a közösségfejlesztéshez vezető kapcsolódási szálakat is. A részvételi művészet mindezeket a műfajokat magába foglalhatja, habár a művészetelmélet Claire Bishop nyomán igyekszik különbséget tenni a részvétel foka és minősége alapján. *A kurátori gyakorlat és diskurzus szótára* szerint az együttműködést (vagy kollaborációt) egyenrangú felek viszonyaként határozza meg, melyben művészek, művész és kurátor, vagy művész és más szakmák képviselői alkotnak csoportokat. Ezzel szemben a részvétel során a művész a közönséget vonja be az alkotófolyamatba, és ő határozza meg a közös munka kereteit, valamint a résztvevők lehetséges szerepeit (Erőss 2012).

Túl a terminológián a részvételi művészet rendszerezése számos nehézségbe ütközik, hiszen a hosszabb közös munkafolyamat során megváltozhatnak a szerepek és a módszerek. Bishop a részvételi művészeten belül két típust különböztet meg. Egyfelől azokat a műveket (delegált performanszok), amelyekben a felkértek saját társadalmi osztályuk, generációjuk, etnikai, nemi vagy szakmai stb. csoportjuk képviseletében vannak jelen, és a művész kérésére egy egyszerű feladatot hajtanak végre; vagy egy adott szituációban önmagukat kell alakítaniuk. Ezektől elkülöníti a pedagógia eszközeit használó kezdeményezéseket, melyek az oktatás demokratikus feltételeinek biztosításával vagy a kritikai pedagógia módszereivel egy kollektív tudás létrehozásán dolgoznak (Bishop 2012: 220–229).

Egy rétegzettebb rendszerezést javasol Claire Doherty, aki háromféle művet különböztet meg: 1. olyanokat, amelyekben a művész elkötelezett a felkért résztvevők mellett és mindvégig erősen kontrollálja a művet, 2. olyanokat, amelyekben egy közösségi akció egyszeri beavatkozást hoz létre egy város szövetében, továbbá 3. olyanokat, amelyekben a művész az aktív alanyok megteremtésével közvetlen társadalmi változtatásokra törekszik (Doherty 2012: 312). Bishop és Doherty csoportosítása a kreatív folyamat eredményét attól teszi függővé, hogy a művész miként határozza meg a saját és a többi résztvevő szerepét. Ha a művész teljes egészében lemond a szerzőségről, akkor a munkafolyamatot tekintik a műnek. Ha a művész megtartja irányító szerepét, és a közös munka kimenetele többé-kevésbé előre meghatározott, akkor az alkotófolyamat csak a mű létrehozásának eszköze.

A részvételi művészetben három elképzelés kapcsolódik össze, ami meghatározza a társadalomhoz való kritikai viszonyt. Az első a nézői passzivitással szembehelyezi az aktív részvételt. Eszerint az alkotói folyamat arra irányul, hogy a résztvevők kialakítsák a közös cselekvés kereteit és képessé váljanak a felmerülő konfliktusok megfogalmazására, a problémák megszokottól eltérő kezelésére, valamint megtapasztalják a kollektív cselekvés örömét. A második elképzelés szerint a közönség bevonása alkalmas eszköz a művészet társadalmi struktúrában betöltött kiemelt pozíciójának a felszámolására, ezáltal a kultúrához való demokratikus hozzáférés valósulhat meg. A harmadik elképzelés pedig, hogy az egyén vagy a csoport a mű keretében elsajátított képességeket és tudást kamatoztatni tudja a társadalmi valóságban is (Bishop 2006: 12).

Köztértől a közösség felé

A képzőművészetben az 1960-as évektől jelentkezett egy demokratizálási igény, amely képviselői a művészet és a külvilág kapcsolatának hiányát, a művészeti termelés és a befogadás mechanizmusaiban jelentkező kizáró és elitista formákat vizsgálták. A művészek annak érdekében, hogy szorosabb kapcsolatot építsenek ki közönségükkel és szélesebb hozzáférést biztosítsanak a művészeti és kulturális értékekhez, előnyben kezdték részesíteni az olyan nyilvános helyszíneket, mint az utca, az iskola, a lakótelepek, később a média és az internet tereit. A hagyományos köztéri művészet mellett megjelentek előbb a hely fizikai adottságaira építő, majd a társadalmi és történeti adottságokra érzékeny kezdeményezések, végül azután a közönség különböző csoportjaival kialakított együttműködések. A művészet látványos térfoglalása számos diskurzust indított el, melynek során a köztér fogalma fokozatosan a középpontba került, és összekapcsolódott a nyilvánosság fogalmával, valamint a társadalmi és művészeti részvétel kérdésével.

A művészetelméletben karakteresen jelentkezett az új törekvéseket a hely fogalmán keresztül értelmező irányzat, ami többek között Miwon Kwon művészettörténész és Suzanne Lacy aktivista művész munkásságához köthető. Miwon Kwon hagyományos művészettörténeti keretbe illesztette a művészek új típusú köztérhasználatát: folytonosságot állított fel az 1960-as évek új utakat kereső szobrászati kezdeményezései és a kortárs művészeti projektek között (Kwon 2012: 108). Felfogásában a művészeti és intézménykritikai tendenciák egyaránt a hely fogalmára építettek, ami számos különböző, de egymással összefüggő teret és gazdasági viszonyt kezdett magába olvasztani (Kwon 2012: 111–112).

Ez az elképzelés egybevágott azokkal a törekvésekkel, amelyek a helyspecifikus művészetet a helyi társadalommal folytatott együttműködés felé orientálták. Ha Kwon művészettörténeti példáit a befogadói szerepek felől olvassuk újra, akkor a folytonosság a részvételi művészet történetére is érvényesíthető: a korai helyspecifikus művek visszaadták a befogadónak a fizikai testét, az intézménykritika pedig az osztályhelyzetét, etnikai hovatartozását és a társadalmi nemét, az új típusú köztéri művek pedig számítottak a befogadók közreműködésére és döntési képességére. Kwon nézete szerint a kortárs helyspecifikus művek legfontosabb jellemzője az a mód, ahogyan a hely társadalmi meghatározottsága alárendelődik a diszkurzivitásnak. Meglátása szerint a különböző kulturális viták, egy elméleti koncepció, egy társadalmi kérdés, egy politikai probléma, egy intézmény, egy esemény, egy történelmi adottság, de még a vágy bizonyos alakjai is felfoghatók helyekként (Kwon 2012: 113).

Kwon elméletében a hely egy olyan konstrukcióvá vált, amit maga a mű hív életre, ami azonban gyengíti a művészet érvényességét a társadalmi tér alakításában. Emiatt Kwon szembekerült az aktivista hátterű, gyakorlatorientált művészekkel és írókkal. Így például Gregory Sholette felveti, hogy a helyspecifikusság történeteként bemutatott művészettörténet elfedi az intézménykritika és a köztéri művészet politikai szerepét (Sholette 2012: 142), és teljes mértékben figyelmen kívül hagyja az 1960-as évek társadalmi mozgalmainak szerepét a társadalmilag elkötelezett művészet történetében. Sholette amellett érvel, hogy a baloldali politikai és feminista aktivista művészcsoportok tevékenységében a hely valós társadalmi és politikai térként kapott jelentőséget, amikor lokális csoportokkal és közösségekkel dolgoztak együtt (Sholette 2012: 154). Suzanne Lacy művészeti és kritikai programjában a

köztér társadalmi szerepét az új típusú – elsősorban részvételi – művészeti gyakorlatok felől értelmezi, és jelentőségét abban látja, hogy képesek létrehozni a politikai küzdelem és a vita nyilvános terét (Lacy 2008: 18).

A köztéri művészet társadalmi szerepét feszegető elméleti diskurzusok és művészeti állásfoglalások számára fontos referenciát jelent Habermas nyilvánosságfogalma. Habermas megfogalmazásában a nyilvánosság egyszerre a vélemények kommunikációs hálózata, és egyszerre egy mindenki számára nyitott társadalmi tér, ahol a közvélemény alakul (Habermas 1993 [1962]: 9, 115). Ez az összekapcsolás biztosítja a társadalmilag elkötelezett művészet számára, hogy a közteret politikai térként határozza meg. Ehhez ugyanakkor szükség volt a hely fogalmának jelzett kiterjesztésére is. Az aktivista elképzelés a helyet nem eleve adott és megváltozhatatlan területként értelmezte, hanem társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok eredményének, azaz társadalmi konstrukciónak fogta fel. A művészetelméleti megközelítés a helyet magát is társadalmasította, amikor azt állította, hogy a társadalmi diskurzusok és a művészeti termelés hívja életre.

A köztérben megjelenő művészet politikai-társadalmi szerepének vizsgálata nem választható le azokról a demokráciaelméletektől sem, amelyek a nyilvánosság eltérő működését és struktúráját veszik alapul. Ezek kiindulópontja – szemben a véleménykülönbségek kiegyenlítése felé törekvő habermasi elképzeléssel – a nyilvánosság megsokszorozódása, s az egyes érdekközösségek egymáshoz való viszonyát, működését, átjárhatóságát, határait és a részvétel különféle módjait vizsgálják. Oliver Marchart a kortárs demokráciaelméletekre rezonáló álláspontot képviseli, amikor amellett érvel, hogy a művészeti gyakorlatok elhomályosítják a nyilvánosság politikai töltetét, és az érdekképviselet helyébe a szociális munkát helyezik (Marchart 2010: 284). Szerinte a társadalmilag elkötelezett művészeti projektek esetében elsősorban azt a kérdést kell tisztázni, hogy a mű folyamatában a konfliktusok exponálódnak-e, vagy inkább felszámolódnak. Marchart alapvetően Rosalyn Deutsche gondolatmenetét követi, aki a radikálisdemokrácia-elméletek felől mutatja be a köztéri művészet időbeli alakulását. Deutsche Chantal Mouffe nyomán a modern demokráciát a politikai konfliktusok küzdőtereként határozza meg, melynek sajátossága, hogy elutasítja a konfliktusok tekintélyelvű elfojtását (Mouffe 1994). Deutsche nyomán rámutat arra, hogy a hagyományos köztéri művészet azáltal, hogy egyetemes (esztétikai) értékeket és össztársadalmi igényeket kívánt közvetíteni (közös emlékezet, közös identitás), a társadalom egységét reprezentálta, és elfedte a köztérben jelentkező konfliktusokat, hatalmi kizárási folyamatokat és az eltérő használatmódokat. A társadalmilag elkötelezett művészet lehetséges szerepét a demokrácia újratermelésében találja meg, amely „azáltal teremt nyilvánosságot, hogy embereket von be a politikai vitába, vagy önmaga folytat politikai küzdelmet" (Marchart 2010: 184–186).

Jóllehet a művészettörténeti és az aktivista értelmezések egyaránt megegyeznek abban, hogy az új típusú köztéri művészet megvizsgálja a nyilvános terekben megnyilvánuló erőviszonyokat és megkérdőjelezi a működő kizárási mechanizmusokat, a hely fogalmának eltérő értelmezéséből adódóan máshova helyezik a lehetséges változásokat. Kwon ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a mű fizikai helye másodlagos a diszkurzív módon létrehozott helyhez képest (Kwon 2012: 114–115), így a helyspecifikusság inkább reprezentálja, mintsem megvalósítja a kritikai hozzáállást. Ezzel szemben az aktivista megközelítés nem mond le a lokalitás és a mű szerves kapcsolatáról, és a helyet köztérként használja.

Találkozástól a részvételig

A kortárs művészetelmélet másik vonulata a közönség és a művész viszonyára építi az új művészeti tendenciák értelmezését. Ezeket a megközelítéseket összekapcsolja, hogy az együttműködést és a részvételt érvényes művészeti formának tekintik, és a közös munkafolyamat képezi az esztétikai elemzés tárgyát (szemben a kreatív folyamat végeredményével). Az egymással vitatkozó szerzők, mint Nicolas Bouriaud, Grant H. Kester és Claire Bishop, egyaránt kapcsolatot feltételeznek a művészeti és társadalmi részvétel között, bár ennek módját és jelentőségét eltérően értelmezik. Bouriaud átfogó keretet igyekezett adni a társas együttlétre építő művek értelmezéséhez, míg Kester és Bishop kifejezetten a részvételi művészetre fókuszálnak.

Bourriaud megfigyelése alapján az új művészeti gyakorlatok kiindulópontjában az emberi kapcsolatok összessége és társadalmi kontextusa áll (Bourriaud 2007: 93). Példaként a szolgáltatásokat, megbeszéléseket és a közösségi események különböző formáit sorolja fel, melyek megnevezésére a „relációs művészet" kifejezést javasolja (Bourriaud 2007: 93). Ezeket a műveket egy kommunikációs folyamatnak tekinti, melyben a résztvevők egymáshoz képest határozzák meg magukat, és a különböző döntések, egyeztetések, tapasztalatok során az emberi kapcsolatok olyan tere jön létre, „ahol felborul a munka és pihenés viszonya, ahol mindenki kapcsolatba léphet a másikkal, ahol újra megtanulhatnánk, mit jelent a baráti viszony és az osztozkodás" (Bourriaud 2007: 58). Az ilyen művek jelentőségét abban látja, hogy a társadalom számára hasznosítható modelleket kínálnak, amelyek többé-kevésbé beilleszkednek a fennálló társadalmi rendbe, de mégis azon kívül álló minták érvényesek bennük (Bourriaud 2007: 14). Ezek a „mikroutópiák" váltak a relációesztétika legvitatottabb elemévé.

Claire Bishop rámutatott Bourriaud példáiban a részvételt akadályozó mechanizmusokra, és ezáltal felfedte, hogy a létrejött terek nem magától értetődően demokratikusak (Fehér 2010: 118). A társadalmilag elkötelezett művészet perspektívájából a relációesztétika problémája, hogy a közösségi élményként definiált kapcsolatok, jelentések, tapasztalatok, érzelmek nem vezetnek a társadalmi hierarchia felismeréséhez. Bourriaud ugyanakkor nem is akart politikai programot kapcsolni az elmélethez, és a kortárs képzőművészet funkcióját az egyéni és kollektív menekülési útvonalak kitalálásában határozta meg (Bourriaud 2007: 26). A relációesztétika azonban termékeny táptalaja a vitáknak: mind Kester, mind Bishop erre reflektálva alakította ki saját álláspontját.

Grant H. Kester a közösségek közötti párbeszéd létrehozására törekvő műveket kívánta értelmezni. Az általa elemzett példák közös kiindulópontja, hogy a részvételt alapvető demokratikus értéknek tekintik, és a művek a politikai és társadalmi közösségek működésére kérdeznek rá. A kommunikatív cselekvés habermasi elmélete alapján a művészetet diszkurzív térnek definiálja, amelyben:

> az anyagi és társadalmi különbözőségek (hatalom, vagyon, tekintély) háttérbe kerülnek, s a beszélőt egyedül a kifejtett érvek meggyőzőereje mozgatja (…) [A] szóbeli érintkezés ilyen önreflexív (jóllehet időigényes) formái nem kívánnak általános érvényű megállapodásokra kifutni, inkább csak egy adott közösség tagjai közötti átmeneti megegyezésre törekednek (ami ugyanakkor a döntéshozás szükséges előfeltétele) olyan esetekben, amikor a normális társadalmi vagy politikai konszenzus valamiért megbomlik (Kester 2012: 133).

Az alkotás résztvevői nem politikai szereplőként, hanem saját történettel, szubjektivitással rendelkező személyekként lépnek kapcsolatba egymással, ennek eredményeként képesek elmozdulni a bejáratott, szerepkövetelményeiknek megfelelő álláspontoktól, ami lehetővé teszi egy kollektív cselekvési mező létrehozását (Kester 2012: 128).

Kester két módon is megkérdőjelezi Habermas nyilvánosságról és társadalmi kommunikációról alkotott elméletét. Egyfelől amikor azt vizsgálja, hogy mi készteti az embereket a dialógusban való részvételre, a feminista ismeretelméletre alapozva a közösen létrehozott és elismert tudás összekötő szerepét hangsúlyozza (Kester 2012: 136), amely a megértés szubjektív és érzelmi vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt, szemben a racionális érveléssel. Másfelől műelemzései rámutatnak a különböző csoportok közötti érdek- és egzisztenciális ellentétekre, ami miatt nehézségekbe ütközhet az ellenérdekeltek együttes bevonása a művészeti projektekbe, illetve az ebből adódó feszültségek a közös munkát nagymértékben akadályozhatják. Kester szerint a művészek leginkább azokban az esetekben képesek eredményeket elérni a dialógusalapú módszerekkel, amikor politikailag koherens közösséggel vagy kollektívákkal dolgoznak együtt, amelyek már elértek egy bizonyos fokú szervezettséget, és felismerték érdekeiket, valamint egyenrangú félként képesek belépni egy sokszereplős diszkurzív térbe (Kester 2012).

A részvétel társadalmi hatása szempontjából a dialógusalapú megközelítések legkritikusabb momentuma, hogy a személyes kapcsolatok terében működőképes technikák és identitásminták nem feltétlenül érvényesíthetők társadalmi szinten. Hiszen a művészeti projektekben elsősorban személyükkel vesznek részt az egyes tagok, még akkor is, ha a státusuk vagy pozíciójuk miatt kapták a felkérést. A nyilvánosság terében ezek a szereplők újra ki vannak téve a csoporttagok vagy az általuk képviselt intézmény kontrolljának, és a politikai és piaci érdekek nyomása is fennáll. Emiatt gondolom azt, hogy ezek a projektek politikai vagy társadalmi hatásait tekintve inkább a nyilvánosság színfala mögött zajló lobbitevékenységgel rokoníthatók, amikor az érdekelt felek igyekeznek a döntéshozókat informális keretek között a saját ügyeik mellé állítani. A projektek hosszú távú hatása mégis azáltal lehetséges, hogy az egyének elsajátíthatják a részvétel, az egyeztetés, a közös döntéshozatal technikáit, amit más ügyekben és nyilvánosságokban is alkalmazhatnak.

Bishop a részvétel társadalmi szerepét attól teszi függővé, hogy a művészet milyen funkciót tölt be a társadalmi munkamegosztásban. Megfigyelése szerint angolszász területen a baloldal[6] a leszakadó csoportok integrációjában kulcsfogalomként használta a (társadalmi) részvétel fogalmát, mely csökkenti az izolációt, segíti az egyéni kapcsolatépítést, fejleszti a közösségi kohéziót és a szociabilitást. Az állam ennek megvalósításában potenciált látott a társadalmilag elkötelezett művészeti törekvésekben, amit pályázatokkal ösztönzött (Bishop 2012: 13–14). Bishop néhány integrációs programot ismertetve rávilágít arra, hogy a művészeti projektek elsősorban a résztvevőket segítették a helyzetük elfogadásában (Bishop 2012: 15–16).

A leghatározottabban talán Boris Groysnál körvonalazódik a politika és a művészet közös összeesküvése, ahol mindkét fél számára előnyösek a társadalmi beavatkozásra épülő

6 Claire Bishop a „New Labour" kifejezést használja. A fogalom Tony Blaire „New Labour, New Life For Britain" című 1994-es programszövegéből származik, melyben a baloldal megújítását tűzte ki célul. 1997 és 2010 között a kormányon lévő Munkáspárt szlogenjeként vált széles körben ismertté.

projektek. Egyik oldalon a politikai intézményrendszer állandó legitimációs deficittel küszködik, mert a „képviseleti rendszer megkívánja, hogy az égvilágon mindent reprezentáljanak" (Groys 2014). A modern társadalmakban a művészetre hárul az a szerep, hogy mindazt reprezentálja, ami politikailag nem képviselt vagy nem képviselhető. A másik oldalon pedig általában kevéssé érdekesnek tekinti azoknak a csoportoknak a művészeti reprezentációját, amelyek politikai szempontból már érvényesültek (Groys 2014).

A társadalmilag érzékeny művészet diskurzusát így a határok és hatókörök vizsgálata sűrűn átszövi, és egyaránt alapot szolgáltat a különböző művészeti kezdeményezések relevanciájának és kritikájának. Ez az összjáték persze nem zárja ki, hogy olyan művészi formák jöjjenek létre, amelyekkel adott csoportok azonosulni tudnak, és amelyek révén a politikai nyilvánosság tereiben is hasznosítható tapasztalatok birtokába juthatnak.

Bishop részben ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy az esztétikát nem szükséges feláldozni a társadalmi változás oltárán. Kester művészetelméletével vitatkozva állítja, hogy ha a művészetet pusztán a politikai nyilvánosság részeként értékeljük, az esztétikai dimenzió (vizuális, konceptuális, kísérleti összetevői) észrevétlenné válásával párhuzamosan a művek politikai-társadalmi dimenziója is gyengülhet. Amellett érvel, hogy a nem etikusnak tartott formák, mint az abszurditás, a szélsőségesség, a kétség vagy a puszta élvezet, döntő szerepet játszhatnak a mű esztétikai hatásában és nélkülözhetetlenek a társadalmi viszonyok újszerű látásmódjához. A kritikai gyakorlat elbizonytalanodásának következményeként pedig számtalan esztétikai élményt nem teremtő, szociális kezdeményezés legitimizálódik etikai alapon a művészeti szférában (Bishop 2007).

A részvételi művészet gyakorlata

Amint a művészetelméleti viták is mutatják, a részvételi művészet társadalmi hatása két alappilléren nyugszik. Az egyik pillér a művészet és politika kapcsolata, miszerint a részvétel nem önmagában bír értékkel, hanem a társadalmi-politikai kontextussal együtt. A másik pillért pedig a megvalósítás részletei képezik, azazhogy a művész kérdésfeltevése releváns-e az adott társadalmi közegben, milyen célokat jelöl ki, kik a résztvevők és milyen kapcsolat jön létre közöttük, milyen cselekvési és döntési folyamatok játszódnak le a munkafolyamat során. A következőkben néhány kortárs képzőművészeti példán keresztül igyekszem bemutatni, hogy a részvételre építő alkotói stratégiák közvetlen hatást gyakorolnak a résztvevőkre, és ez a művészet terén kívül is képes hozzájárulni a változásokhoz.

A részvételi művészeti kezdeményezések között a Tehnica Schweiz művészcsoport 2008 és 2010 között megrendezett Garázsfesztiválja a lokális közösségépítés rétegzett példája. A művészek Dunaújváros egy kevéssé ismert részét, a Volán Garázsszövetkezet 1970-es években épült telepét választották helyszínnek. Első lépésben a telep kognitív térképét kívánták elkészíteni: felvették a kapcsolatot a garázstulajdonosokkal, igyekeztek megismerni a helyiségek használati szokásait, majd dokumentálták a feltáruló műhelyeket, próbatermeket és a legkülönfélébb hobbiknak otthont adó személyes tereket. A következő lépésben maguk is béreltek egy helyiséget, ahol felkért művészek installációkat készítettek a helyben talált tárgyakból. A garázs megnyitásával ezek az alkalmak társadalmi eseménnyé is váltak, melyhez bárki csatlakozhatott. A rendszeres ottlét és a személyes kapcsolatok során megismert telephasználati attitűdök alapján született meg a fesztivál koncepciója. Az első fesztiválon

mozit és múzeumot rendeztek be az üresen álló garázsokban, és az itt próbáló zenekarok mutatkoztak be. A következő évben a fesztivál önkéntes, kalákajellegű szerveződésére összpontosítottak, ami a fellépő csoportok számát is megnövelte az ismerősök mobilizációjával. Sor került báb-, illetve pantomim-előadásokra, biciklis és gördeszkás bemutatókra és a helyi kulturális csoportok bemutatóira. A fesztivál kiemelt eseményeként pedig felvonulást rendeztek a dunaújvárosi Városházától a garázssorra.

A fesztivál esetében a megismerés módszerei és a helyi társadalmi csoportok bevonása az alkotófolyamatba szorosan összekapcsolódott. A művészek és a garázstulajdonosok együttműködése több szakaszra bontható. Az első fázisban nyilván számos alku és megegyezés során született meg a bizalom, hogy a művészek beléphettek a személyes terekbe és fényképeket készíthettek. Ezt követően a művészek rendszeres jelenlétükkel részt vettek a „telep" életében, és szorosabb kapcsolatot tudtak kialakítani a helyi csoportokkal, amire a későbbi mobilizáció épülhetett. Végül az együttműködés nyilvánosságot kapott, amikor a tulajdonosakkal és a helyi fiatalokkal közösen megszervezték a fesztivált.

A Garázsfesztivál a helyi közegben relevánst választ adott a kutatási szakaszban megfogalmazódott közösséghiányra. Ugyanis a periferiális közegbe kiszorult hobbik és szabadidős tevékenységek kulturális értékként tudtak megjelenni, és erre épült a közösségépítés folyamata, melynek célja a telep önszerveződésének és szociális kapcsolatainak erősítése volt. A nyilvános térben megvalósuló közösségi és szociális művészeti kezdeményezések közvetlen kontextusát a rendszerváltáskor elindult lokális fesztiválok jelentik, melyek a köztérhasználat új formáit hozták létre és a helyhez kötődő kapcsolatok megerősítése irányába hatottak (jóllehet ma már a folklorizáció, a kommercializálódás, turisztizálódás megfosztotta ezeket identitásszervező erejüktől). A tágabb kapcsolat pedig a kulturális ellenállás területéhez vezet, a Negyedik Köztársaság (4K) olyan közösségi utcai játékaihoz, mint a plázafoglalás, utcai grundfocizás, zászlófoglaló játékok és a különösen nagy népszerűségre szert tett párnacsaták. A szervezők a városi terek közösségi eseményeken keresztüli visszafoglalásával a városfejlesztésben összefonódó politikai és gazdasági érdekekre reflektáltak, amelyek nagymértékben befolyásolják a közösségek kialakulását és fennmaradását (Mikecz 2013).

A művészeti projektek esetében fontos kérdés, hogy a művészet sajátos eszközei miként integrálódnak a részvételi folyamatban. A Garázsfesztivál esetében ebben kulcsszerepet kapott a fotográfia sokoldalú használata. A garázshasználók számára a fotózás hozzájárult a telepen végzett szabadidős tevékenységek társadalmi elismertetéséhez. A művészek a fényképkészítéssel olyan kommunikációs szituációt hoztak létre, melyben a másik fél az identitásának egy meghatározó elemét tudta mozgósítani. Az elkészült fotográfiák inspirációs forrásként szolgáltak, amikor a művészek kijelölték a munkafolyamat tárgyát, célját és szereplőit. A fotográfiák feltárták ugyanakkor a művész változó pozícióját is a telepi társadalomban: a megfigyelőt, a telep életében otthonosan mozgó művészt és a közösségszervezőt. A projekt lezárása után a személyes tereket bemutató fotográfiák, a vendégművészek installációi önmagukban is képesek voltak „műtárgyként" megjelenni a képzőművészeti intézményrendszerben. Tehát a fotográfia kiemelt szerepet kapott a részvételi mű képzőművészeti bemutatása során: egyrészt a folyamot átláthatóvá tette, másrészt lehetőséget adott a reflexivitás megteremtésére.

A részvételi projektek kapcsán felmerülő kételyek ugyanakkor kitermelték azokat a művészeti kezdeményezéseket is, amelyek szembehelyezkednek a nyilvánossághoz köthető politikai közösségekre alapozott vagy közösségfejlesztő elképzelésekkel. A Collective Plant (CP)

olyan nyitott és lehatárolhatatlan közösséget kezdett létrehozni, amelyben egy életmód preferálása, egzisztenciális tényezők és a művészeti tevékenység elválaszthatatlanok. Az Illés Zsófia Szonja és Klima Gábor *Indíték Tématéka* című kiállítására készült műve indította el a több éves együttműködést. A művészek 2013 augusztusában heti 3-4 órában Budapest területén rendszeresen gyűjtötték az ehető növényeket, majd a kiállításon a befektetett időt ábrázoló grafika, egy fotódokumentáció és a szárított növények kerültek bemutatásra. A művészeti projekt ezt követően egészült ki a gyűjtögetés, mint életforma propagálásával és vett aktivista irányt; ennek részeként népszerűsítő és oktató kiadványokat készítettek és közösségi események keretében végezték a gyűjtögetést. A szervezett közösségi gyűjtések egyszerre irányultak speciális ismeretek, tapasztalati alapon szerveződő tudások kitermelésére, közösségi tudások előállítására és egy közösségi hálózat megszervezésére. Ebben a vonatkozásban a Collective Plant olyan pedagógiai projektnek tekinthető, melyben a csatlakozók alkotótársakká váltak, és a művész nem kontrollálta a közös tudásként előállt végeredményt. A tudás létrejötte és megosztása az önszerveződés mintáit követte, azaz nem volt előre adott struktúrája, hanem kollektíven és folyamatában jött létre a tartalom. Ennek során az alkotói folyamat a megosztásra épült, ugyanis a tudás birtokosai (gondolok a meghívott szakértők bevonására), a szervező művészek és a többi résztvevő szerepei sem különültek el.

Ezzel párhuzamosan társadalomkritikai attitűd is hangsúlyos a folyamatban. A projekt alapja a rendszeres, napi tevékenységként végzett gyűjtögetés, valamint a befektetett idő és a megtérülés pontos nyilvántartása. Az idő határozott és ismétlődő felosztása valósul meg a gyűjtögetés és az egyéb tevékenységek elválasztásával, ugyanígy a tér is felosztásra kerül a „terep" és az „otthon" között. Ehhez társul a megtérülés pontos kiszámítása (egységnyi idő alatt hány kilogramm gyümölcsöt vagy növényt sikerült szüretelni). A gyűjtögetés nem csak a tér és az idő szervezése által vált munkává, hanem a munka hagyományos értelmében is, hiszen fizikai megterheléssel, fáradsággal, verejtékkel és kosszal járt (legalábbis ezt sejteti a gyűjtésről készített dokumentumfotók egy része). Ez a termelő tevékenységként megjelenő munka szemben áll a ma egyre nagyobb teret nyerő immateriális eredménnyel járó vagy szolgáltatástípusú munkavégzéssel.

Az ehető növények gyűjtése művészeti gyakorlatként láthatóvá tette, hogy léteznek a megélhetésnek az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló alternatív modelljei, melyek a fogyasztói társadalom peremén élők – a munkanélküliek, a hátrányos helyzetűek, a bevándorlók, a szegénységben élők stb. – túlélésének is alapvető módjai. Ennek a praxisnak a részei a városban termő és a kidobott élelmiszerek felkutatása mellett a szemét kiválogatása, szelektálása, újrafelhasználása, javítása, eladása, így a meglévő társadalmi és gazdasági rendszer működéséből adódó túlfogyasztás és túltermelés közvetetten kitermeli a saját logikájának ellentmondó életformákat, tereket és közösségeket. A művészek eredeti szándékát továbbgondolva a projekt a fogyasztásból kiszorult csoportok megélhetési stratégiáinak elismerésével az érintettek társadalmi létét is legalizálta mint aktív, tevékeny munkavégzőkét.

Ahogy a kritikusok, úgy a művészek sem feltétlenül mondanak le az esztétikai vonatkozások vagy a saját speciális tudásuk mozgósításáról a részvételi projektek esetében. Ennek példája a Virágbolt, amit Bogyó Virág három hónapon át üzemeltett. A szakköröknek, eseményeknek (bábelőadás, kiállítás, zenedoboz, filmvetítés, infoshop, szabadbolt) teret adó helyszín a művész születésnapján nyílt meg, és az ajándékba kapott virágok képezték a működés

alaptőkéjét. A Virágbolt a Claire Bishop által leírt részvételi és együttműködő gyakorlatok kategóriáiban értelmezhetetlen, hiszen nyilvánvalóan se nem delegált performansz, se nem pedagógiai projekt. Ugyanakkor a Virágbolt *Én kicsi farmom* rendezvényéről készült egyik fényképaláírás tanúsága szerint a kritika kölcsönös: „Miközben Orsival a permakultúráról[7] és a házi dohánytermesztésről gondolkozunk, a háttérben megjelenik Claire Bishop szelleme."

A mű politikai és társadalmi vonatkozásokkal bír, épít a részvételre, ugyanakkor a formája sok tekintetben meglepő: „egy játékos, mondhatni dadaista reflexió azokra a dolgokra, amelyek körülöttünk történnek. A humor és az irónia sokaknak a rémálma, és mi épp erre játszunk rá, amivel a kizökkentés a célunk. Az itt szervezett események egy része szimbólumok, hagyományok, társadalmi konstrukciók rekontextualizált, kaotikus egyvelegéből áll össze" (Bogyó: 2013). A társadalmilag elkötelezett művészet nyelvétől és formájától idegen megszólalási módok (rekontextualizálás, irónia), a nem kijelölt keretek, a dokumentumok alapján olykor kaotikus és véletlenszerűen szerveződő események tudatosan ellenállnak mind a kategorizálásnak, mind a felelősségteljes vagy társadalomtudatos művészről alkotott elképzeléseknek, ahogy a művész a vele készült interjúban is próbál távol maradni kritikai szerepének megfogalmazásától. Ugyanakkor nem lehet pusztán „felforgató" műnek sem tekinteni a Virágboltot, mivel a szabályozott, kevés interakciót generáló társadalmi tér (jelen esetben a nyilvános tér) működésében okozott zavar, az elvárt logikától eltérő működési módok alternatív élet- és megélhetés modelleket kínáltak fel a résztvevőknek. Az események által létrejött közösség a véletlen szabályai szerint szerveződött az arra járó „kutyasétáltatók, anyukák, apukák, gyerekek, nyugdíjasok" mellett a művész barátaiból és az odavetődő művészekből, kurátorokból. Az egyes kapcsolatok és a közösség egésze nem formális (formálisnak értem a művész által kemény munkával szervezett csoportokat is) keretekhez kötött, ezáltal a felelősség és elkötelezettség a személyes viszonyokon alapult.

A felsorakoztatott művészeti példák alapvető kérdése, hogy mennyiben képesek betölteni az alkotók és a művészettörténészek által nekik tulajdonított társadalmi szerepet. Ha a részvételt mint gyakorlatot nézzük, akkor mindenképpen szembehelyezkednek a formális politikai rendszerrel és a rend hierarchikusan szerveződő formáival. A résztvevők köre igen képlékeny, melyet a különböző művészeti kezdeményezések eltérően értelmeznek. A Garázsfesztivál esetében a szomszédsági viszonyok szerint szerveződött lakóhelyi csoportokkal dolgoztak a művészek. A kapcsolatépítés folyamata sikeres példa arra, hogy társadalmi alkuk sorozata előzte meg a művészek jelenlétét bizonyos személyes terekben. A művészi munka második fázisa pedig olyan kollektív cselekvési folyamat létrehozására irányult, melynek eredményeként a közös identitás megfogalmazása, megformálása zajlott. Ezzel szemben a Collective Plant egy nyitott és lehatárolhatatlan közössége bizonyos szemléleti és egzisztenciális tényezők alapján alakult ki, és szerveződése hálózati mintákkal írható le. A Virágbolt határozottan szembehelyezkedett a nyilvánossághoz köthető politikai közösség vagy az oktatásra építő közösség elképzelésekkel. Működése azt a kérdést vizsgálta, hogy mi állhat szemben a szabályozott formákkal, és hogyan lehet kívül helyezkedni a rendszeren. A művészek válasza a személyes kötelékekre és szolidaritásra alapozott közösség, olyan hívószavakkal, mint a „spontaneitás", az „improvizáció", az „önszerveződés", az „organikus".

7 Az esemény társszerzője: Bajusz Orsolya. Az idézetben szereplő "permakultúra" egy ökogazdálkodási forma.

Zárszó

Amikor a művészek a különböző közösségi érdekek védelmében használják a létező művészeti struktúrákat, kapcsolatokat, valamint mozgósítják saját speciális tudásukat és képességeiket, akkor a rendelkezésre álló társadalmi tőkéjüket aktiválják és a művészet funkcióit teljesítik be. A hatékonyság mind a társadalmi mozgalmak, mind a művészet területén kevéssé megfogalmazható vagy mérhető. Sokkal inkább tetten érhetjük a célokat. Cél lehet a hatalmi viszonyok átrendezése olyan ügyeken keresztül, ami elsősorban a közösség tagjainak személyes életében eredményez változást, vagy a reprezentáció szintjén rendezi át a viszonyokat, mégpedig a kevéssé reprezentált csoportok esetében. Cél lehet a bizonyos témák iránti érzékenység vagy az eltérő csoportok közötti szolidaritás felkeltése, megerősítése. Cél lehet az élet és a politikai részvétel keretfeltételeinek teljes átalakítása. Az egyes kísérletek lehetnek egy rendszerszintű változást célzó küzdelem lépcsőfokai, ahogy lehetnek a művészeti képzelet kiterjesztései.

Ha a hatékonyság ennyire kétséges, felmerül a kérdés, hogy mi motiválja a tiltakozó és alternatív rendszerekkel kísérletező társadalmi és művészeti projektekben való részvételt. Talán a Kate Soper (2009: 454) által alternatív hedonizmusnak megnevezett jelenség, amely a „jó élet" fogalmát alkotja újjá, s ezáltal meghaladja az amerikai-európai fogyasztási módokat idealizáló elképzeléseket. Az alternatív hedonista felismeri saját szerepét a modern társadalom kockázatainak kitermelésében, de nemcsak a fogyasztás káros környezeti és társadalmi hatásainak mérséklése érdekében változtat fogyasztási szokásain, hanem mert a másként fogyasztás számára belső örömforrás is.

Hivatkozott irodalom

András Edit (2009): *Kulturális átöltözés. Művészet a szocializmus romjain*. Budapest: Argumentum.

András Edit és Hornyik Sándor (2013): Bevezető. Kritikai teóriák és lokalitás. *Ars Hungarica* (3): 273–278.

Bishop, Claire (szerk.) (2006): *Participation. Documents of Contemporary Art*. London: Whitechapel – Cambridge: The MIT Press.

Bishop, Claire (2007): A szociális fordulat. A kollaboráció és elégedetlenei. *Exindex*. Interneten: http://exindex.hu/print.php?page=3&id=531 (letöltve: 2014. október 23.).

Bishop, Claire (2012): *Artificial Hells*. London: Verso.

Bogyó Virág és Muskovits Gyula (2013): „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota". *Tranzit.blog.hu*. Interneten: http://tranzit.blog.hu/2013/06/25/_van_a_bajza_utca_sarkan_egy_kis_palota_bogyo_virag_viragboltja (letöltve: 2013. június 25.).

Bourriaud, Nicolas (2007): *Relációesztétika*. Budapest: Műcsarnok.

Fehér Dávid (2010): Relációesztétika és deejaying. *Buksz* 22(2): 117–120. Interneten: http://buksz.c3.hu/1002/05feher.pdf (letöltve: 2014. október 23.).

Groys, Boris (2014): *A demokrácia művészete.* Interneten: http://ujnautilus.info/demokracia-muveszete (letöltve: 2016. május 16.).

Habermas, Jürgen (1993 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég – Gondolat.

Hock Bea (2005): *Nemtan és pablikart*. Budapest: Praesens.

Horváth Györgyi (2014): *Utazó elméletek. Az angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi.

Kaszás Tamás és Loránt Anikó (2003*): Csináld úgy, hogy jó legyen. Gyermek-foglaltház makett 1:1.* (Kiállításismertető.) Interneten: http://studio.c3.hu/arch/csinald-ugy-hogy-jo-legyen-gyermek-foglalthaz-makett-11-kaszas-tamas-lorant-aniko/ (letöltve: 2017. január 3.).

Kertész László és Leposa Zsóka (szerk.) (2008): *Te itt áll. A Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus public art programja.* Budapest: Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus.

Kester, Grant (2012): Életképek. A dialógus szerepe a társadalmilag elkötelezett művészetben. In *Gyakorlattól a diskurzusig. Kortárs művészeti szöveggyűjtemény.* Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Szoboszlai János és Varga Tünde (szerk). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 128–141.

Kürti Emese (2013): Kilátások a zsákutcából. *Magyar Narancs* (17): 40 (2017. április 25.). Interneten: http://magyarnarancs.hu/kepzomuveszet/kilatasok-a-zsakutcabol-84499 (letöltve: 2016. október 23.).

Lacy, Suzanne (2008): Time in Place. New Genre Public Ert a Decade Later. In *The Practice of Public Art*. Cameron Cartiere és Shelly Willis (szerk.) New York: Routledge, 18–33.

Kwon, Miwon (2012): Egyik helyet a másik helyett. Megjegyzések a helyspecifikusságról, In *Gyakorlattól a diskurzusig. Kortárs művészeti szöveggyűjtemény.* Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Szoboszlai János és Varga Tünde (szerk). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 108–127.

Marchart, Oliver (2010): Művészet, tér és nyilvánosság(ok). Néhány észrevétel a public art, az urbanizmus és a politikai elmélet bonyolult viszonyához. In *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések.* Szijártó Zsolt (szerk.). Budapest: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 306–323.

Mészöly Suzanne és Bencsik Barnabás (szerk.) (1993): *Polifónia. A társadalmi kontextus mint médium a kortárs magyar képzőművészetben.* Budapest: Soros Alapítvány Kortárs Művészeti Központ.

Mikecz Dániel (2013): Köztér és köztársaság: 4! In *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek.* Krasztev Péter és Jon Van Til (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó, 352–377.

Mouffe, Chantal (1994): A politikum visszatérése. *Eszmélet* (23): 65–77.

Sholette, Gregory (2012): Hírek Seholországból: Aktivista művészet és ami utána van. In *Gyakorlattól a diskurzusig. Kortárs művészeti szöveggyűjtemény.* Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Szoboszlai János és Varga Tünde (szerk). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 141–158.

Soper, Kate (2009): Alternatív hedonizmus, kultúraelmélet és az esztétika szerepe az új jövőképben, In *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény.* Jávor Benedek és Scheiring Gábor (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 450–472.

Székely Júlia (2008): „Tesz-vesz városban mindig történik valami" – de mi is? *Tranzitblog.hu* http://tranzitblog.hu/tesz_vesz_varosban_mindig_tortenik_valami_de_mi_is/ (letöltve: 2016. július 2.).

Tatai Erzsébet (2005): *Neokonceptuális művészet Magyarországon a kilencvenes években.* Budapest: Praesens.

Egyéb internetes források

Collective Plant (2013–). Interneten: http://collectiveplant.com/, https://www.facebook.com/collectiveplant/ (letöltve: 2017. január 3.).

HINTS institute for public art. Artportal.hu. Interneten: http://artportal.hu/lexikon/intezmenyek/hints-institute-for-public-art (letöltve: 2017. január 3.).

Szakács Eszter (szerk.) (2012): *A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótára.* Interneten: http://tranzit.org/curatorialdictionary/ (letöltve: 2016. szeptember 1.).

Virágbolt (2013). Interneten: http://viragbolt.tumblr.com/ (letöltve: 2017. január 3.).

Gyűjtemények

Artpool Művészetkutató Központ. Az archívumában található művészekre és művészcsoportokra vonatkozó gyűjtések közül: AK 57, Ruganegra, Hints.

Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus (MMIKL) által 2008–2012 között megrendezett public art program dokumentációja. (letöltve: 2017. január 3.).

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

66.

17. évfolyam • 2016.

Szexuális másság és kirekesztés

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:
terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat soron következő 2017. évi első tematikus száma:
67. Felejtés

Krista Harper[1]

Vizuális beavatkozások és „reprezentációs válságok" a környezetantropológiában

A környezeti igazságosság vizsgálata egy magyarországi roma közösségben

Bevezetés

Egy szombat délután hat fiatal gyűlt össze egy laptop képernyője körül, és digitális fényképeket nézegettek. Nemcsak a barátaikról készült képeket szemlélték, hanem olyan fotók is előkerültek, amelyek az elsősorban romák[2] által lakott észak-magyarországi lakóhelyük környezeti problémáit örökítették meg. A fiatal fényképészek a fényképkészítés motivációiról is beszélgettek. Judit irányította a beszélgetést. Judit szintén a környéken nőtt fel és roma közösségszervezőként tevékenykedett. Magam jegyzeteket készítettem. Sándor fotójára kattintottunk. A fénykép egy nőt ábrázolt, amint a háza lépcsőjén áll és éppen az elöntött, sáros udvarát szemléli (*1. kép*). Sándor számára még újdonság volt a digitális fényképezés, mégis igazán emlékezetes felvételeket készített. Elmesélte a kérdéses fénykép történetét is:

Forrás: Visual Interventions and the „Crises in Representation" in Environmental Anthropology: Researching Environmental Justice in a Hungarian Romani Neighborhood. *Human Organization* 71(3): 292–305. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Lajos Veronika.

1 Krista Harper (PhD) a *Massachusetts Amherst Egyetem (Department of Anthropology and the Center for Public Policy and Administration)* egyetemi docense. Kutatását a *University of Massachusetts Faculty Research Grant* és az *AAA Anthropology and Environment Section Small Grant For Collaborative Problem Solving* támogatta. Köszönetet mond Bari Juditnak és az *SAKKF Photovoice Csoport* tagjainak a cikkhez nyújtott segítségükért és aktivista munkájukért. Köszönetet mond Joya Misrának, Roberta Garnernek, Dana Johnsonnak és két névtelen bírálójának, akik olvasták és megjegyzésekkel látták el a jelen szöveget.

2 Számos roma a 'cigány' kifejezést és annak változatait pejoratívnak tartja. Írásomban elsősorban a 'roma' kifejezést használom, és csupán akkor említem a cigány terminust, ha az a mindennapi szóhasználatban és az idézetekben tűnik fel.

> Amikor eltörik egy vízvezeték, elárasztja a víz az emberek kertjét. Ez az asszony, a szomszédom, órákig nem tudta elhagyni az otthonát. Mivel az udvaron gazdasági épületek is vannak, a csőtörés egészségügyi problémát is jelent. A közösség vízvezetékei régiek, és a helyi hatóságok nem tartják karban azokat.[3]

1. kép. Csőtörés miatt elárasztott udvar

Kelemen Sándor felvétele

Sándor azt is elmondta, egy vízvezeték-szerelő arra panaszkodott, hogy a környéken a vezetékek olyan rossz állapotban vannak, hogy az elmúlt hónapokban háromszor is ki kellett szállnia. Mariann, egy másik fotós, azt is megemlítette, hogy a hídon túli részeken élő nem cigány szomszédjaik vízvezetékét már rég felújították. A következő hétfőn Mariann tett is egy sétát, hogy lefényképezze a felújítást, dokumentálva a különbségeket.

Mind a beszélgetés, mind az elkészült fényképek egy részvételen alapuló vizuális kutatási projekt részét képezték. Sándor, Mariann, Judit és még négy másik személy a környékük környezeti adottságait örökítették meg a Photovoice segítségével.[4] A módszer arra szolgál, hogy

3 Minden idézet a szerző fordítása magyarról angolra. (Az idézeteket az angol nyelvű tanulmány alapján fordítottuk vissza magyarra. – *A szerk.*)

4 A projekt résztvevői magyarul *KépHang*-módszerként hivatkoznak a *Photovoice*-ra (lásd például a projekt által szervezett *Photovoice-kiállítás* internetes megjelenését: http://www.haon.hu/ez-is-sajoszentpeter/news-20070610-11354609, letöltve: 2016. augusztus 18.). (*A ford.*)

a közösség tagjai fényképekkel dokumentálják a problémákat, vitát, párbeszédet generálnak, és felhívják a döntéshozók figyelmét. A helyi lakosok már régóta panaszkodtak arra, hogy a környék infrastruktúrája nem megfelelő, a zöld területeket igazából csak a „hídon túli" nem roma szomszédjaik élvezhetik, és jelentős az illegális hulladéklerakás is. A környezeti igazságtalanság méltatlan körülményeit leginkább a Magyarország tízmilliós lakosságának 5 százalékát kitevő és a legnagyobb kisebbséget alkotó romák tapasztalják meg.[5]

Egy olyan politikai berendezkedésben, melyben a romák hangja a perifériára szorul, a kutatócsoportunk Photovoice-projektje lehetővé teszi, hogy a helyi lakosság elmondja a problémáit egy olyan könnyen elérhető, kezelhető médiumon keresztül, amely vitára ösztönöz és politikai tettekre sarkall: „vizuálisan avatkoznak be" abba, hogy miként reprezentálódik a környékük és a környezetük (Pink 2007).

A környezetantropológia számára a részvételi vizuális kutatás egyfajta választ nyújt arra a hármas „reprezentációs válságra", amely felhívta magára az antropológiai, a környezeti társadalomtudományok és a szélesebb környezetvédelmi mozgalmak figyelmét is. Az „első reprezentációs válság" azt a nyolcvanas évekre jellemző antropológiai nézőpontot kritizálta, amely az etnográfiai találkozást, s különösen a „másikat", koloniális, radikális vagy éppen hatalommal átitatott trópusokon (*tropes*) keresztül ábrázolta (Marcus és Fischer 1986). Amit a „második válságnak" nevezek, a tudományos kutatás ama hulláma volt, amely a „természetet" és a „környezetet" kulturálisan és történetileg konstruált objektumokként leplezte le. Ezen áramlat szerint ezek a kulturális konstrukciók határozzák meg, hogy az emberek miként használják, zsákmányolják ki a környezetet, vagy éppen azt, hogy miként próbálják megóvni – s mindennek kézzelfogható-materiális következményei vannak (Cronon 1992). A „harmadik válságot" olyan alulról szerveződő környezetvédelmi törekvések inspirálták és váltották ki, amelyek arra világítottak rá, hogy a marginalizálódott csoportokat figyelmen kívül hagyják a fősodorbeli környezetvédelmi mozgalmak (Bullard 1990).

A vizuális részvételi kutatás – mint például a részvételi akciókutatás (RAK; *participatory action research*) – egyenjogúságot biztosít a közösség minden tagjának a kutatásban való részvételre, a terepmunka irányítására, az adatok értelmezésére, valamint a kutatási eredmények alkalmazására és kommunikálására. Fejtegetéseim középpontjában egy a *Sajó-menti Közösség- és Környezetfejlesztők Egyesület*ével közösen végzett projekt áll, amelynek résztvevőiként Észak-Magyarországon is alkalmazni kezdtük a Photovoice módszertanát annak érdekében, hogy ismereteket szerezzünk a társadalmi és környezeti kirekesztésről. Zárásként olyan járható útként beszélek a „vizuális beavatkozások" lehetőségeiről és korlátairól, amely lehetővé teszi az alkalmazott környezetantropológia kutatói számára a három „reprezentációs válságon" túli vizsgálódást.

5 A romák hat évszázada élnek Közép- és Kelet-Európában; a magyarországi romák a tizenkilencedik századtól kezdődően telepedtek le városokban és falvakban (Crowe 1996). A magyarországi romák kimaradtak a háborút követő földosztásból, ugyanakkor a szocializmus időszakában az ipari munkaerőpiac stabil állást biztosított a számukra (Kemény 2005). Az államszocializmus összeomlása tönkretette a roma közösségeket és a „szegénység etnicizálódásához" vezetett a rurális és a gazdaságilag deprivált régiókban (Szelényi és Ladányi 2005). 2001-ben a magyarországi romák mintegy kétharmada élt szegénységben, szemben a nem romák 11%-os arányával (Feliciano, Emigh és Cook 2004). A romák egész Kelet-Európában az új piacgazdaság bűnbakjaivá váltak, és erőszakos támadásoknak, a rendőrség zaklatásainak vannak kitéve, szegregálják őket az oktatásban és az éttermekben is (European Roma Rights Center 2009; Fuhrmann 1995). Ugyanakkor számos roma jogi aktivistamozgalom is létrejött Magyarországon (Vermeersch 2006).

Három „reprezentációs válság" a környezeti társadalomtudományokban

A vizuális és digitális részvételi kutatás segítséget nyújt a környezetantropológusoknak, hogy válaszoljanak a három „reprezentációs válságra". Az „első válság" az 1980-as évek etnográfiai reprezentációjának kritikája volt. A posztkolonialista és feminista kutatók hívták fel a figyelmet az antropológusok és szubaltern kutatási alanyok közötti hatalmi egyenlőtlenségekre, miáltal arra késztették a diszciplína képviselőit, hogy újabb megközelítésmódokat dolgozzanak ki a kutatás számára (Rosaldo Rosaldo, Lamphere és Bamberger 1974; Harrison 1991). A posztmodern kutatók kritizálták az objektív hozzáállást az etnográfiában, és felhívták a kutatók figyelmét a kutatási alanyok pozíciójával, a hatalommal és a bizalommal összefüggő kérdésekre a kutatás és az írás során (Marcus és Fischer 1986). Ezek a különféle kritikák egyaránt hozzájárultak azoknak a megközelítéseknek a kidolgozásához, amelyek az etnográfiai szövegek létrehozásában előnyben részesítik az együttműködő és kísérleti módszereket.

A második reprezentációs válság, amely hatással volt a környezeti társadalomtudományokra, a természet és a környezet konstruktivista kritikája volt, s eltávolodást jelentett azoktól a korábbi munkáktól, amelyek a kulturális adaptáció alakulásának feltételeit meghatározó környezeti erőforrásokra és korlátokra fókuszáltak (Dove és Carpenter 2008). Az 1970-es években a környezetantropológusok, néhány kivételtől eltekintve (Glacken 1967; Gragson és Blount 1999), távolságot tartottak a kulturális antropológia szimbolikus-interpretatív iskolájától (Ortner 1984). Talán ennek is köszönhető, hogy a környezetantropológia elég későn szólt hozzá a feminista és posztkolonialista tudósoknak ama szélesebb körű diskurzusához, melyben a „természet" normativitással terhelt fogalmának dekonstrukciója zajlott (Asad 1973; Strathern 1980).

Az 1990-es évek elején a környezettörténészek egyre nagyobb figyelmet kezdtek szentelni a természetről szóló történeteknek, és ezt a „narratív fordulatot" hamarosan a történeti ökológusok és régészek is követni kezdték (Cronon 1992). Időközben a kulturális antropológusok is felfigyeltek arra, hogy a fenntarthatósággal kapcsolatos projektekben Kolumbiától (Escobar 1998) egészen Indonéziáig (Brosius 1999; Tsing 1999; Zerner 1996) a „természetet" egyfajta „biodiverzitásként" definiálták szimbolikusan újra. Peet és Watts (1996) önálló kutatási területként határozták meg a „környezeti képzeteket" (*environmental imaginary*) – vagyis a „természet [változatos] lokális vízióit". A szerzők hangsúlyozták a társadalmi mozgalmak szerepét azon új „környezeti képzetek" létrehozásában, amelyek kihívás elé állítják az állami és piaci intézmények által támogatott fejlesztési és kormányzati kereteket. A környezetvédők kultúrpolitikája iránt tanúsított figyelem arra ösztönözte a környezetantropológusokat, hogy megvizsgálják: vajon az adott helyek szereplői a globális diskurzusokkal vitázva vagy azokhoz stratégiailag illeszkedve határozzák-e meg a környezeti problémákat (DeLind és Ferguson 1999; Gille 2007; Hayden 2003; Heatherington 2010; Igoe 2004; Kirsch 2006; Satterfield és Slovic 2004; Snajdr 2008; West 2005).

A környezeti társadalomtudományok területét érintő harmadik „reprezentációs válság" az aktivisták munkájának eredményeképpen jelent meg, akik az alárendelt, szubaltern népesség meghatározó környezetvédelmi politikákból való kizárásának jelenbeli gyakorlata ellen tiltakoztak. Ezt a kritikát „környezeti igazságosságnak" nevezték az Egyesült Államokban és a „szegények környezetvédelmének" a világ déli féltekéjén (Guha 2000; Martinez-Alier 2002). A környezeti igazságosság egyfajta értelmező keretet kínált a környezeti károk és előnyök egyenlőtlen elosztásának vizsgálatához, valamint az aktivizmus és a szakpolitikai szabályozás megszervezéséhez. Az Egyesült Államokban az alacsony jövedelműek és a szí-

nes bőrű közösségek az 1980-as években kezdtek el szerveződni a környezeti igazságosság érdekében (Agyeman, Bullard és Evans 2002; Bullard 1990; Gottlieb 1993). Ezek a törekvések utat találtak az Amerikai Környezetvédelmi Hivatalba (EPA), és elértek a nagyméretű, vezető környezetvédelmi szervezetekig is. Az utóbbi évtizedekben szemtanúi lehettünk a dél-afrikai és latin-amerikai városi lakosság környezeti igazságosságért való küzdelmeinek a legkülönfélébb témákban, kezdve az azbesztszennyezettségtől az elektronikus hulladékkezelés problémájáig (Carruthers 2008; Harper és Rajan 2007).

A környezeti igazságosságért kifejtett aktivizmus nagy jelentőséggel bírt, hiszen megkérdőjelezte az addig uralkodónak számító szemléleteket arról, hogy mi is számít „környezeti problémának" és ki vehető számításba „környezeti szubjektumként" (Agrawal 2005; Mohai 2003). A környezeti igazságosság fogalma által a környezeti problémák meghatározása során figyelembe vehetjük mindazon tágabb értelemben vett terek, helyek összességét, „ahol élünk, dolgozunk és játszunk" (Taylor 2000). A környezeti igazságosság mozgalmában a környezetvédelem politikai képviselete és a közérdekűség a legfontosabb célok, mindezt szépen illusztrálja a „semmit rólunk nélkülünk!" jelmondat is. Ezt a kritikát a környezeti társadalomtudomány is alkalmazta, s mindez ösztönözte a részvételi akciókutatás felé fordulást is (Austin 2004; Checker 2005; Maida 2008).

Vizuális/digitális részvételi kutatás és a környezeti társadalomtudományok

A környezeti igazságosság kutatói közül jó néhányan – számos módszer, így például a részvételi akciókutatás (RAK)[6] révén – hidat emeltek, s így átjárhatóvá tették a társadalomtudományok és a társadalmi változások között tátongó szakadékot. A RAK hagyománya ugyanis jól kidolgozott értelmezési keretet kínál a kutatók és a „megismerés tárgyai", illetve az elemzés és a gyakorlat közötti távolság leküzdésére. Egy másik módszertani újítás, a „vizuális intervenció, beavatkozás" a korábbi társadalmi dokumentációs gyakorlat felől elvezet egy jóval gazdagabb, együttműködő munkához, amely képes közvetíteni a közösség és a tudomány fellegvára között. Az itt bemutatásra kerülő projekt mindkét stratégiára épített.

A RAK az együttműködő, kollaboratív kutatásra helyezi a hangsúlyt, a hagyományos kutató mellett a közösség tagjainak is aktív szerepet biztosít a problémák tanulmányozásában (Lewin 1946). Elismeri és megkísérli helyreállítani a kutatási folyamat során fellépő hatalmi egyenlőtlenségeket, különösen azokban az esetekben, amikor a kutatók egy elnyomott közösséget tanulmányoznak (Fals-Borda és Rahman 1991). A feminista kutatók a részvételi módszert a fókuszcsoportos beszélgetés alkalmazásával fejlesztették tovább, amit a kutatás, a közös reflexió és a személyes átalakulás egyik formájának tekintettek (Madriz 2003). Az őshonos közösségek sokkal nagyobb ellenőrzést követeltek a kutatási folyamat felett, kihívások elé állítva ezzel az antropológusokat, hogy a tanulmányozott közösség számára jól látható előnyökkel járó projekteket hozzanak létre (Atalay 2007; Castelden 2008). Ezek a különféle kritikák és válaszok összetalálkoztak a RAK-ban.

---

6 Számos terminus létezik annak a kutatási módszernek a leírására, amely a közösség tagjainak aktív bevonásával hozza létre a tudást: közösségalapú részvételi kutatás (*community-based participatory research,* CBPR) (Minkler és Wallerstein 2008), kollaboratív antropológia (Lassiter 2005), részvételi akciókutatás (*participatory action research*). Azért használom a RAK terminusát, mert széles körben használatos és a „cselekvésre" – mint a kutatás céljára – helyezi a hangsúlyt.

A kortárs „vizuális beavatkozások" – beleértve a fotográfiát, a filmet és a digitális médiát – az alkalmazott vizuális antropológia és a freireiánus megközelítések hibrid keverékei a RAK-ban (Pink 2007).[7] A filmkészítés és a fotográfia kollaboratív módszerei a vizuális beavatkozások első hullámaként jelentkeztek, s a kutatók mindezeket tovább is finomították azzal a céllal, hogy hozzájáruljanak a közösségszerveződéshez és a politikai beavatkozások sikeréhez (Biella 2008). A digitális és internetes technológiák előretörése a vizuális eszközök széles palettáját tette elérhetővé a RAK számára, ide sorolható a részvételi földrajzi információs rendszer (PGIS, *participatory geographic information system*) (McMahan és Burke 2007), a digitális történetmondás (Gubrium 2009), illetve a részvételi online kiállítások és archívumok is (Guldbrandsen és Amidon 2009). Ezek a módszerek a résztvevők érdeklődésének és prioritásainak megfelelő gazdag vizuális és narratív adatokat eredményeznek, az eljárásokat a szó szoros értelmében maguknak a résztvevőknek a kezébe helyezve. Ezek a módszerek elnyerték egy szélesebb közönség tetszését, ezzel hozzáférést engedve az antropológiai tudáshoz és magához a tudástermeléshez is az akadémiai kereteken kívül.

A vizuális beavatkozások környezetantropológiába történő beemelése nemcsak azt tette lehetővé a számunkra, hogy az adott közösségek tagjai határozzák meg a környezeti problémákat, hanem mindez a kutatás és a gyakorlat összekapcsolását is eredményezte az adott problémák megcímzésében. A politikai ökológiával foglalkozó kutatók a PGIS segítségével vonták be a nőket, a föld nélküli parasztokat és az egyéb hátrányos helyzetű embereket, hogy hiteles térképeket készítsenek a környezetükről (Kwan 2006; Rattray 2007; Weiner és Harris 2003). A környezetantropológusok szintén a részvételi videó, a fotográfia és a digitális multimédia felé fordultak (Menzies 2004).

A fenti módszerek közül a Photovoice jól járható utat biztosított a RAK-hoz a környezetantropológiában. A Photovoice-ot Carolyn Wang és kollégái dolgozták ki a kínai parasztasszonyok egészségi állapotával foglalkozó kutatásaikban (Wang et al. 1996). A Photovoice keretében a közösség tagjai fényképeket készítenek egy adott témában, majd a fotókat maguk a készítők válogatják ki, és fel is használják azokat csoportos beszélgetések kezdeményezéséhez. A Photovoice-kutatás nemcsak az adott problémára vonatkozó tudatosságot növeli a közösségen belül, hanem kommunikációs lehetőséget is biztosít a hátrányos helyzetű csoportok tagjai számára gyakran elérhetetlen szakpolitikusokkal és a különböző intézmények képviselőivel. A folyamat során a résztvevők beszélnek a fotózás során felmerülő etikai kérdésekről, például a fotózás alanyaihoz fűződő viszonyukról, továbbá beszélnek azokról a dolgokról is, amelyeken ők, illetve a fényképezettek változtatni szeretnének az életükben, s szó esik arról is, hogy milyen közös cselekvési tervekkel oldanák meg a képen látható problémákat.

A Photovoice nagyon népszerű a közegészségügyben (Catalani és Minkler 2010; Hergenrather et al. 2009), és egyre növekszik a szerepe a környezeti társadalomtudományok területén is. Így például a környezetantropológusok, geográfusok és urbanisták a Photovoice

7 A „vizuális beavatkozás" az alkalmazott vizuális antropológia legújabb vívmánya. A korai vizuális antropológusok azért küzdöttek, hogy a tudomány elismerje őket, valamint hangsúlyozták a fényképek és a film empirikus és szisztematikus jellegét (Collier 1957). Az elmozdulás a közösségi együttműködés irányába az 1960-as években történt meg: Jean Rouch filmkészítő „megosztott antropológiájától" Worth és Adair *A navajók magukat filmezik* nevű projektjéig (Ruby 2000). Ekkoriban alkalmazott vizuális módszereket Paulo Freire is a brazíliai és perui szegény városi közösségekben az írásbeliséghez és a kritikus tudatossághoz (*critical consciousness*) kapcsolódó munkájában (Boal 1979).

segítségével tanulmányozták már egy kínai falu lakosainak erdőirtással kapcsolatos nézeteit (Zackey 2007), a vidéken élő kanadaiak „térérzékelését” (*senses of place*) (Stedman et al. 2004), a tősgyökeres Los Angeles-iek észrevételeit a városban érzékelt környezeti igazságtalanságokra vonatkozóan (González et al. 2007), és megvizsgálták az indiai parasztok természettel és természetvédelemmel kapcsolatos nézeteit egy a biodiverzitás fenntartását célzó rezervációs területen (Bosak 2008). A kutatások sokfélesége jól illusztrálja a Photovoice módszerének sokoldalúságát és vonzerejét – nemcsak olyan eszközként, amellyel gazdag vizuális és narratív anyag gyűjthető, hanem olyanként is, amely túlmutat a környezettel kapcsolatos diskurzusokon, és a világról szerzett tudás különböző térbeli és testet öltött módozataiba enged betekintést. A következő fejezetben a saját együttműködésemet mutatom be egy észak-magyarországi roma közösségi szervezettel, amelynek során a Photovoice módszertanát alkalmaztam a környezettel és a társadalmi kirekesztés dinamikájával kapcsolatos helyi tudás felderítésére.

„A hídon túl”: Photovoice-kutatás a környezettel kapcsolatos problémákról és értékekről egy magyarországi roma közösségben

2007 tavaszán egy RAK-projektet vezettem a magyarországi Sajószentpéteren található *Sajó-menti Környezet- és Közösségfejlesztők Egyesülete* tagjaival együttműködve. A 14 ezer főt számláló észak-magyarországi Sajószentpéter a 20. században egy kisebb ipari központ volt Miskolc közelében. A Sajószentpéteri Üveggyár és a folyó a város, valamint a régió ökológiai örökségének jelképei. Más borsodi kisvárosokhoz hasonlóan – az ipari fellendülés az 1900-as évek eleji megindulásával – Sajószentpéter is a Sajót használta energiaforrásként és a szennyvíz elvezetésére. Az ekkoriban megnyitott üveggyár más üzemekhez, pl. a papírmalmokhoz képest, a folyásirányon lejjebb helyezkedett el. A szocialista tervgazdálkodás az 1950-es és 60-as években támogatta a borsodi nehézipar további fejlesztését, többek között vegyi üzemeket és acélkohókat létesítettek a térségben. A Sajó halállománya kipusztult, és az 1970-es évek elejére a folyó a különösen szennyezett vizéről vált nemzetközileg ismertté (Pál 2006). Az 1990-es évek elején a folyó mentén húzódó állami tulajdonú üzemek sorban bezártak, és elkezdődtek a folyó vízminőségének hatalmas helyreállítási munkálatai, majd mintegy negyven év után annak élővilágát is sikerült visszatelepíteni (Vári és Kisgyörgy 1998).

Bár a posztszocialista időszakban a folyó vízminősége jelentősen javult, a helyi lakosság megélhetése és környezeti viszonyai nagymértékben romlottak. Az 1960-as évektől egészen 1989-ig a sajószentpéteri roma férfiak a nem roma férfiakkal együtt dolgoztak a helyi üveggyárban, illetve hivatásos zenészek voltak, az asszonyok többsége az üveggyárban kapott munkát vagy a kórházakban látott el takarítói, vagy éppen konyhai feladatokat. Először a gyárat és a bányát is privatizálták, majd az 1990-es évek elején az államszocializmus bukását követően bezárták. A város teljes lakossága néhány hónap leforgása alatt elvesztette munkáját, és azóta csak néhány új munkaadó tűnt fel. A területet, ahol kutatásunkat végeztük, mezők és a Sajó vizes, vizenyős területei határolják, immáron száz éve lakott, a lakosság több mint 2000 fő, többségük roma.

2005-ben találkoztam Bari Judittal, a Sajó-menti Egyesület elnökével. Mindketten érdeklődtünk a roma közösségek és a környezetvédelem iránt, majd eldöntöttük, hogy együtt fogunk dolgozni. Bari magyar roma asszony, aki az érintett környéken nőtt fel, ott nevelte fel

a fiát, és 2002-ben más helyi lakosokkal együtt megalapította az egyesületet. A „környezet" kifejezés azért került bele az egyesület nevébe, mert a közösség bevonásával szerették volna feljavítani a közeli víz menti területek és a közterek állapotát. Az egyesület elkülönült a nagyobb, országos környezetvédelmi csoportok hálózatától, amelynek tagjai nagymértékben elbagatellizálták a társadalmi igazságosság problémáit, miközben egyre nagyobb részvételt és szélesebb körű nyilvánosságot követeltek a környezetvédelmi szakpolitikával összefüggésben (Harper 2006).

A Bari Kudittal közösen kialakított együttműködő projektünket oly módon fejlesztettük ki, hogy megváltoztassuk a romakutatásban és a romareprezentációban bevett hatalmi viszonyokat, középpontba állítva a kultúra előállítóinak tekintett résztvevőket. Projektünk kihasználta a vizuális ábrázolások erejét és a kritikai vitát annak érdekében, hogy megvizsgáljuk a közösség környezetének negatív és pozitív aspektusait, melyeket a résztvevők a Photovoice módszerének segítségével rögzítettek. A Photovoice kutatási módszere több szempontból is vonzó volt számunkra, hiszen a fiatalok érdeklődését is felkeltheti, a környezeti problémákkal kapcsolatban a képi adatok gyors létrehozásával kecsegtet, továbbá hatékonynak mutatkozik az aktivizmus és a szakpolitikai döntéshozatal területén is.

Hat fiatal közösségbeli kutatót toboroztunk (18–24 év közöttieket), akiket az egyesület aktív tagjainak segítségével értünk el az egyes háztartásokban, s beszéltünk közvetlenül a fiatalokkal és szüleikkel is. A kutatócsoport a fényképezés és kutatásetika témáiban tréningeket tartott. Magam a RAK legfontosabb jellemzőiről és a kutatásetikai kérdésekről beszéltem könnyen érthető magyar nyelven. Ezt követően Bari Judittal kritikus témák felvetésével segítettük elő egy csoportos beszélgetés kialakulását: így felmerültek a romák vizuális reprezentációjának problémái, a fiatal kutatók kapcsolata közösségük többi tagjával, valamint arról is szó volt, hogy mit is jelent a kamera egyik vagy másik oldalán állni. Ez a vita alapozta meg a hatalmi erőviszonyokkal kapcsolatos tudatosságot és modellezte a kritikai gondolkodást mint kutatási gyakorlatot. Az alkalom szerepjátékkal zárult, melyben a fiatalok a feltételezett fényképkészítési szituációk etikai vonatkozásait gondolták végig.

A kutatócsoport második hivatalos találkozóján kisméretű digitális kamerákat osztottam szét a tagok között. Bevezettem a „környezet" témáját, majd arra kértem a jelenlévőket, hogy határozzák meg a fogalmat annak tágabb értelmében, továbbá beszéljenek a környezeti körülmények pozitív és negatív aspektusairól és az emberek környezettel kapcsolatos hiedelmeiről és cselekedeteiről. A következő hét leforgása alatt fényképészeink több mint 400 környezettel kapcsolatos fényképet készítettek. Gyorsan végigfutottunk rajtuk, és megállapítottuk, hogy a fényképek több mint fele a környéken lévő szeméthalmokat ábrázolja. Világossá vált tehát, hogy a hulladékgazdálkodás és az illegális szemétlerakó helyek a figyelem középpontjában állnak. Egy alkalommal a beszélgetéshez kiválogattunk egy viszonylag könnyen kezelhető, áttekinthető mennyiségű fotókorpuszt, majd leültünk a laptopom köré, beállítottuk az automatikus képlejátszást, és elemezni kezdtük a képeket. Ugyan tisztában voltunk azzal, hogy a képek számos információt sűrítenek magukba, mégis meglepett minket, hogy szinte minden egyes kép újabb és újabb történetet, különféle érzelmeket és számos kérdést hozott a felszínre. A fényképek ugyanakkor szelektíven termelik és keretezik a témákat, ezért gyakran feltettük a következő kérdést: „Vajon mi az, amit nem látunk e fotókon, mit ábrázolnak valójában?" – azért, hogy meghatározzuk a fényképek kontextuális sajátosságait, illetve megismerjük a fényképkészítés mögötti kreatív vagy etikai döntéseket.

A fényképek felhívták a figyelmet azokra a pozitív környezetvédelmi gyakorlatokra és környezeti értékekre is, amelyeket a helybeliek vagy a kívülállók ez idáig kevésbé vettek észre. Így például azok a fotók, amelyek a part menti horgászatot örökítették meg, olyan történetek elmondására ösztönözték a fiatalokat, amelyek családi piknikekről szóltak és a környező vizes élőhelyekhez történő kötődés érzéséről árulkodtak. Ehhez hasonlatosan a virágokat, sertéseket és galambdúcokat ábrázoló fényképek kapcsán arról is lehetett beszélgetni, hogy néhány helyi lakos hogyan fejezi ki a kertészkedésen vagy éppen az állattartáson keresztül az erős kötődését a helyhez. A futballozó gyerekeket és fiatalokat ábrázoló képek azokat az emlékeket is felszínre hozták, amelyekben a sport egyrészt a közösség büszkeségének és egészségének forrásaként szerepelt, másrészt, amelyekben feltűnnek az etnikus határokon belüli és a határokon átívelő barátságok és kapcsolatok pillanatai is. Ugyanakkor a parkok és játszóterek hiányát is panaszolták.

A fényképek a lakóhelyen tapasztalt sokféle környezeti problémára hívták fel a figyelmet, olyan kérdésekre, amelyek teljesen összhangban vannak a környezeti igazságtalanság és a rasszizmus elleni küzdelmekben megfogalmazottakkal. A fotók azt ábrázolták, hogy a lakóhelyen egyenlőtlen a hozzáférés a szennyvízcsatorna-rendszerhez, a hulladékszállításhoz, a háztartások ivóvízellátásához, a zöld területekhez és játszóterekhez is. A képek kapcsolatot teremtettek a szegényes lakhatási körülmények, az energiahatékonysági problémák, illetve a lakosok azon állandó küzdelme között, hogy a fűtéshez és főzéshez szükséges tüzelőanyagot beszerezzék. A fényképészek – a város más területeivel összevetve – rámutattak a lakóhely telekommunikációs infrastruktúrájának hiányosságaira is.

2. kép. Szeméthalom a környék közelében található vizes területeken

A csoportos beszélgetéseken a fényképészek elmondták azokat a történeteket is, amelyek csupán rejtetten jelentek meg a fényképeken. A közösség tagjai közül kikerülő fotósok dokumentálták az illegális szemétlerakást, és a fényképek elemzése során szóltak arról is, hogy a lakóhely hulladékkal kapcsolatos problémáihoz a helyiek és a nem helyiek egyaránt hozzájárultak (*2. kép*). Azt a fényképet nézegetve, amely a környék melletti vizenyős területen található szeméthalmot ábrázolta, Mariann a következő észrevételeket fogalmazta meg:

> Mindenki a mi környékünk közelében dobja ki a szemetét. Az önkormányzat azt mondja, hogy azt mi rakjuk le. Lehet, hogy néhányat igen, de ha megnézed ezeket a kupacokat, akkor vannak olyan márkák, amiket a környéken élő emberek nem használnak.

A fotósok meg is neveztek olyan átlagos cigarettamárkákat és ételkészítményeket, amelyeket a két környékbeli kisboltban, illetve a legközelebbi szupermarketban lehet kapni. A csoport szemügyre vette ezt a rengeteg szeméthalmot ábrázoló fényképet olyan szempontból is, hogy a megnevezett márkák jelen voltak-e vagy sem. A fiatalok elismerték azt is, hogy a helyi lakosok alkalmanként más márkákhoz is hozzájutottak, mint amelyeket a környéken árusítottak, például azokban az esetekben, ha autójuk volt vagy elvitték őket egy távolabbi, szélesebb választékú szupermarketbe. E kivételes eseteket is figyelembe véve, a fényképészek arra a következtetésre jutottak, hogy a szeméthalmokról készített fotók, azokkal a képekkel együtt, amelyeken ismeretlen embere szemetet dobnak ki az autójukból, azt ábrázolják, hogy nem környékbeli emberek is raknak le hulladékot a vizenyős területeken.

Bari később egy találkozó alkalmával megosztotta a csoport észrevételeit egy (magyar etnikumú) közterület-felügyelővel is, aki elismerte, hogy több szemét van a folyó mentén, mint amennyit a környék lakói egymaguk el tudnának szórni. Bari azt javasolta, hogy a város kifejleszthetné a hulladék-újrahasznosítás és szemétgazdálkodás hatékonyabb módját egy miskolci környezetvédő csoporttal konzultálva. A közterület-felügyelet nem tett túl sokat ennek megvalósítása érdekében, csupán alkalmanként kiküldtek egy csapatot, hogy szedjék össze a szemetet a folyóparton.

A projekt végén a csoport egy fényképkiállítás keretében a nyilvánosság elé tárta munkáját Sajószentpéteren és Budapesten is. A csoport úgy döntött, hogy a helyi kiállítást az utcán a lakónegyed bejáratánál szervezik meg. Mindez logisztikailag ugyan némi kihívást jelentett, de a fiatal fotósok szerették volna elérni, hogy a közösség tagjai közül mindenki megtekinthesse a kiállítást. A helyszínválasztás másik oka az volt, hogy az egyesület kíváncsi volt arra, vajon a döntéshozók és a potenciális partnerek közül ki lesz hajlandó átkelni a hídon azért, hogy részt vegyen egy *cigánysor*on rendezett eseményen. A szervezők reflektáltak erre a problémára, ami a kiállítás címéből is kiderült – *A hídon túl: ez is Sajószentpéter*. A fiatalok röplapokat terítettek szét a városban, meghívták a polgármestert, a helyi önkormányzat tagjait, a közhivatalnokokat és a környéken dolgozó orvosokat, nővéreket és tanárokat is. A csoport egyúttal meghívta a környezetvédelemmel és a polgárjogi érdekvédelemmel foglalkozó regionális, országos és nemzetközi szinteken működő szervezetek közül a potenciális partnereket, és egy megyei újság címlapján is megjelent a kiállítás híre. A kiállítás lehetővé tette, hogy a helyi közösség megismerhesse a munkánkat, s egyúttal visszajelzéseket kaphassunk. Emellett alkalmat adott a szervezet kapcsolathálózatának kibővítésére, továbbá arra is, hogy szélesebb körű vitát kezdeményezzünk természetvédelmi kérdésekről.

A csoportunk a kiállítást Budapesten a Közép-Európa Egyetemen (Central European University) rendezte meg. A kutatócsoport néhány tagja ekkor járt először a fővárosban.

Az esemény egyik felvonásaként mintegy 90 perces beszélgetést folytattunk a kiállításon felvetett témákkal kapcsolatban, amelyet Kóczé Angéla (nemzetközileg elismert romakutató és aktivista) és Fülöp Sándor (elismert környezetvédelmi jogász, aki később a magyar országgyűlés első „zöld ombudsmanja" lett) vezetett. A kiállítás széles körű közönséget ért el, és lehetővé tette, hogy az egyesület kapcsolatokat alakítson ki a fővárosban.

A kiállításokat követően a Sajó-menti Egyesület együttműködött a *Védegylet* nevű környezetvédő csoporttal annak érdekében, hogy a társadalmi igazságosságot és környezeti problémákat kezelő javaslatokat dolgozzanak ki egy országos projekt számára. A projekt elnyerte az EEA és a Norvég Civil Alap támogatását, és Bari, valamint az egyesület részt vett a 2009–2010-es ciklusban. Az országos program kisebb környezetvédelmi projekteket támogatott alapvetően az alacsony jövedelmű közösségek, a roma szomszédságok és hajléktalanokkal foglalkozó szervezetek számára. A program célja a helyiekből szerveződő csoportok közötti szövetségek kialakítása volt, és az, hogy különböző fejlesztő programokat hozzanak létre és szakpolitikai javaslatokat fogalmazzanak meg a környezeti igazságosság témakörében, amit ők „környig"-nek neveztek. 2010-ben a csoport szponzorált egy panelbeszélgetést a környezeti igazságosságról, ami a magyar környezetvédelmi civil szervezetek éves találkozójának történetében az első ilyen témájú diszkusszió volt.

A környezetvédőkkel kialakított új szövetségek mellett a fotografikus médium műfaja számos más váratlan lehetőséget is megnyitott előttünk a nemzetközi bemutatkozásra is. A képeket bemutathattuk az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának (UNCESCR) genfi ülésén, amikor az a magyarországi dokumentumokat nézte át, és a bizottság országos jelentéséhez felhasználták a prezentációnkban közreadott anyagokat is. Továbbá a fényképeket és a kutatási eredményeket egy UNESCO-kötetben is publikálhattuk, amely a vízügyekkel kapcsolatos tudományos és civil aktivista munkákat közölt (Johnston 2012).

A „három reprezentációs válság" kezelése a gyakorlatban

A döntésemet, miszerint a Photovoice-módszert használom a kutatás során, elsősorban az indokolta, hogy a három reprezentációs válság a terepkutatási folyamat során is felbukkant. Szerettem volna megkérdőjelezni a romákról mint az etnográfiai „másikról" alkotott uralkodó reprezentációkat. Mivel korábban már széles körű kutatást végeztem magyarországi környezetvédő csoportokkal, szerettem volna eltávolodni azoktól a környezetet és természetet bemutató domináns reprezentációktól, amelyek elválasztják egymástól a többséget érintő „környezeti problémákat" és a romákat érintő „társadalmi problémákat". Végül, ahogy a RAK partneri kapcsolatai kibontakoztak, az együttműködő partnerekkel egyre inkább arra törekedtünk, hogy a roma közösségek tagjai számára kedvező lehetőségeket teremthessünk önmaguk reprezentálására a környezettel kapcsolatos kérdésekben.

Első krízis: a „másikról" alkotott etnográfiai reprezentációk válsága

Kezdetben a környezeti egyenlőtlenségeket roma közösségekben középpontba állító kutatásomat abban a tradicionális vonatkoztatási rendszerben képzeltem el, melyet Renato Rosaldo (1989) ironikusan a „magányos etnográfus" alakjával azonosított. Miután 2005-ben több roma aktivistával is beszélgettem, rájöttem, hogy a magyarországi romák megalapozot-

tan tartanak távolságot a társadalomtudósoktól, és alapvetően óvakodnak attól is, hogy oly módon vizsgálják őket, hogy a kutatók semmiféle előnyt vagy önrendelkezést nem biztosítanak a kutatásban számukra. Mindez valamelyest párhuzamba állítható az amerikai őslakosok antropológiakritikájával is (Deloria 1969). A RAK-etnográfusokkal folytatott beszélgetések által inspirálva az ő módszertanukhoz fordultam (Bacon et al. 2005; Hemment 2007). A kapcsolatom Bari Judittal megváltozott: a kulcsadatközlő-etnográfus viszonyából a RAK hatására intenzív partneri reláció vált.

Azzal, hogy a vizuális részvételi kutatás módszerét választottuk, Bari és én tudatosan kísérletet tettünk a nem roma akadémikusok és a roma kutatási alanyok közötti kapcsolat dekolonializációjára és átalakítására. A 19. század óta a nem roma kutatók elsősorban olyan mértékadó szövegeket hoztak létre, amelyekben a romák Európa szívében élő „egzotikus másokként" jelenítődtek meg, miközben azok a romakutatók, akik csupán az utóbbi időben léptek be a tudományos intézmények világába, még nem rendelkeztek az alternatív leírás és elemzés előállításához szükséges erőforrásokkal (Kóczé és Trehan 2009; Guy 1998; Weckman 1998). Ezzel a hagyományos dinamikával úgy próbáltunk meg szakítani, hogy egy közösségalapú csoportmegközelítést alkalmaztunk a kutatásban, vagyis a kutatott közösségből választottuk ki a kutatócsoport tagjait, fiatal roma nőket és férfiakat vontunk be a saját lakóhelyük kutatásába, továbbá a kutatás során mindenben közösen döntöttünk.[8] A hatalmi hierarchia kérdését is problematizáltuk úgy, hogy a kiállítások során a vizuális médiát hívtuk segítségül a kutatás bemutatására és támogattuk a párbeszédet a romák és nem romák, a kutatók és a közösség tagjai között.

A kutatási szituáció hatalmi viszonyainak átalakítása mellett a romákkal kapcsolatos kortárs sztereotípiákat meghatározó, régóta fennálló vizuális trópusok helyett is újabb alternatívákkal kívántunk szolgálni (Imre 2003). A Photovoice választásával a romák mint az etnográfiai „másik" domináns reprezentációját szerettük volna még inkább megkérdőjelezni. A „romantikus cigány" bajuszos, hegedűn játszó roma férfiakat és színes ruhákba öltözött, átható tekintetű roma asszonyokat láttató képzete a 19. században alakult ki (Lemon 2000; Dobreva 2009). Amikor egyszer Klára, a kutatócsoportunk egyik tagja üdvözölte a szokásos farmerje helyett lábszárközépig érő szoknyát viselő barátnőjét, viccesen ezt mondta neki: „Ma úgy nézel ki, mint *egy igazi*." Klára szellemes megjegyzése nevetést váltott ki, hiszen a barátnője szoknyája, amit ő a személyisége kifejeződéseként használt, a „tipikus ruhába" öltözött roma nők sztereotípiáját testesítette meg. Ugyanakkor az ötvenes évek végének „szocialista realista" reprezentációi szembeszálltak ezekkel a klasszikus sztereotípiákkal azáltal, hogy háttérbe szorították az etnikai különbségeket, és a romákat is brigádtagokként ábrázolták (Szuhay 2003).

A romák posztszocialista ábrázolásaira egyaránt jellemző a *ciki cigányok* megjelenítése a populáris kultúrában, ahogyan a dokumentarista fotográfia is. Egy etikai tréningünkön,

8 Néhány magyarországi, rurális és roma közösségekkel foglalkozó társadalomtudós beépítette a munkájába a RAK-t, például Pataki György (ESSRG, Környezeti Társadalomkutatók Tanszéki Csoport, Szent István Egyetem), Bodorkós Barbara (Budapesti Gazdasági Egyetem), Kósa Karolina (Debreceni Egyetem) és Hargitai Dávid (Budapest Esély Nonprofit Kft).

amikor a vizuális sztereotípiákról beszélgettünk, az egyik fiatal fotósunk felvetette a televízió sugározta romaképek kérdéskörét. A *Győzike show* című valóságshow egy roma zenész és családja nyomorból a jólétbe való átlépésének történetét mutatta be, amikor egy egyszerűbb házból cifra, aranyfüsttel bevont villába költöztek. S habár a show nevetségessé teszi a család ciki ízlését, fotósunk, Szilvia rámutatott arra is, hogy a show egyáltalán nem lenne népszerű, ha a nézők nem tudnának valamelyest azonosulni a családdal. A romák szintén feltűntek a *Mónika show*-ban, egy beszélgetőshow-ban is, ahol a családok nyilvánosan tárnak fel különböző történeteket a házastársi hűtlenségről, abúzusról és alapvetően a normától eltérő családi életről az élő közvetítés hallgatóságának. Stefán éppen azt panaszolta, hogy a „Mónika show mindig a leghülyébb embereket mutatja be, és amikor a magyarok azt nézik, azt gondolják, hogy minden cigány ilyen".

A *ciki* popkulturális életképével szemben a késő szocialista és posztszocialista „dokumentarista" képek egy társadalmilag-gazdaságilag marginalizált etnikus csoportként jelenítették meg a romákat: kunyhókat, elgyötört arcokat és „mocskos, meztelen gyermekeket mutattak", ahogy ezt egy interjúban mondta az egyik roma értelmiségi. A „roma lurkók" ábrázolása számos civil szervezet honlapján és pamfletjeiben megjelenik (Tidrick 2010). Egy 2000-es kutatás, amely négy jelentős országos napilap romákról tudósító képi anyagát elemezte, arra az eredményre jutott, hogy a romák elsősorban a társadalmi problémák vagy az etnikai konfliktusok kontextusában jelennek meg, más ábrázolásuk igen ritka (Szuhay 2003). Számos roma értelmiségi úgy véli, hogy ezek a dokumentarista ábrázolások lényegében a negatív etnikai sztereotípiák elmélyítését szolgálják (Csík 2005). S amíg a popkulturális és dokumentarista roma reprezentációk látszólag különböznek, egyaránt az etnicitás és osztály posztszocialista összeolvasztását példázzák, amelyben a romák ismétlődően „nélkülözőként" kerülnek bemutatásra (Timmer 2010).

Az egyes történeti periódusokra egyaránt jellemző volt, hogy „az a kép, amelyet a nem cigányok a cigányokról létrehoztak, mindig a »fehérek« érdeklődésének és önérdekének megfelelően alakult" (Binder 2011: 21). Hogy szakítsunk ezzel a történeti hagyománnyal, a roma fiatalokat a kultúra előállítóiként állítottuk a fókuszba. A Photovoice vizuális beavatkozásával lehetőséget biztosítottunk a helyi fiatalok számára, hogy olyan kontextusokban képviseljék magukat, amelyekben amúgy eltűnne a hangjuk. A vizuális kutatás etikai kérdéseiről szóló megbeszélést követően a fényképészek elhatározták, hogy az „egyéniség" lesz a fotók harmadik témája: olyan portrék készítése volt a cél, amelyek vizuálisan egyaránt utaltak a fényképezettek „roma" és „többségi" társadalomhoz való kötődéseire. Például az egyik fényképész az édesapját fotózta le polgárőrruhájában, mindezzel szerette volna kifejezni édesapja részvételét a város életében, miközben a sötét bőre, haja és a bajusza a „roma" identitását jelezte a magyar szemlélők szemében. Egy másik fotós két sötét hajú kislány táncát kapta lencsevégre – utalásként a romáknak tulajdonított művészi tehetségre –, de rámutatott arra is, hogy mindketten divatos melegítőfelsőt viseltek, nadrággal és edzőcipővel. A fiatalok úgy tekintettek ezekre a képekre, mint amelyek megkérdőjelezik a roma lányokról és asszonyokról alkotott hagyományos képzeteket, amelyek alapján a nők egyöntetűen passzív, nyomorúságos és a saját tradíciójuk által elnyomott emberekként jelennek meg.

3. kép. A környék fő utcáján közlekedő biciklis

A Photovoice lehetővé tette továbbá azt is, hogy a fényképek készítői újragondolják a roma közösségekhez szívósan társított nélkülözés és hiány képeit. Egy a környék főutcáján tekerő biciklist ábrázoló kép nagy elismerést váltott ki a drámai képi világával (*3. kép*). Ez a fénykép egyúttal élénk beszélgetést eredményezett a fiatalok kerékpárról alkotott elképzeléseiről. Egyrészt megmutatta, hogy nagyon sok roma ki van rekesztve az autóbirtoklás kultúrájából, ami a gazdasági sikeresség egyik kulcsfontosságú markere a piacgazdasági átmenet időszakában. Ez a hiány ugyanis jelentős anyagi következményeket is maga után von, megnehezíti az alacsony jövedelműek álláskeresését és a jobb iskolák választását is. Másrészt a környezeti igazságosság értelmezési keretében felismerték, hogy a biciklizés a közlekedés egyik ökológiailag fenntartható formája; hogy ennek kapcsán végre egy olyan szempontról van szó, amelynek tekintetében a lakóhelyükre úgy tekinthetnek, mint ami vezető szerepet visz, nem pedig olyanként, ahol „rászoruló emberek" élnek, akik állandóan „le vannak maradva", és „visszafelé haladnak".[9]

A kritikai megközelítésünket kiterjesztettük a képek tartalmán túl a képek *megjelenítésére* is, amit társadalmi gyakorlatként értelmeztünk. A nézőközönség reakcióit az eseményként meghatározott fényképkiállítás alakítja. El szerettük volna kerülni „az emberi állatkert" dinamikáját, nem szerettük volna, ha a nem roma látogatók nem tudnak igazán azonosulni a

9 A fényképek készítői elutasították a „környezetbarát" megnevezést, mikor úgy látták, hogy az nem más, mint az intézményesített rasszizmus felcímkézése a „környezetbarát" jelzővel. Amikor egy nem roma környezetvédő azt javasolta, hogy a környéken korszerű komposztálótoaletteket telepítsenek, amelyek segítségével egy „bakugrással" átívelnének a 20. századi csatornázási és vízelvezetési rendszereken, a Sajó-menti Egyesület tagjai azt azért ellenezték, mert nem oldaná meg a közösség hosszú távú kirekesztését a közműszolgáltatásokból. Válaszuk hasonlatos volt Checkernek a „környezeti dzsentrifikációra" vonatkozó kritikájához, mely szerint az nem más, mint „a »posztpolitikai« kormányzásnak az a módja, amely kikerüli a politikát és elválasztja a fenntarthatóságot az igazságosságtól" (Checker 2011: 212).

fényképeken szereplő igazi romákkal, ezért lemondtunk az állandó kiállítás lehetőségéről. Ehelyett minden fényképkiállítást rövid és interaktív eseményként terveztük meg, melyek alatt a fotósok elvegyültek a látogatók között. Budapesten a fotókon látható arcok ismeretlenek voltak a nézőközönség számára, így a résztvevők könnyedén elidegenedett kukkolókká válhattak volna, akik pusztán távolságtartóan szemlélődnek. Hogy e hatást megtörjük, formális beszélgetést kezdeményeztünk a fényképekkel kapcsolatban, és ezáltal újraalkottuk a közönség, a fényképészek és a fényképezettek közötti etikai viszonyokat.[10]

Második krízis: a környezeti reprezentáció válsága

Projektünkben a „természettel és környezettel kapcsolatos reprezentációs válság" témájával foglalkoztunk úgy, hogy megvizsgáltuk azokat a módokat, ahogyan a helyi lakosok azonosítják és értelmezik a környezeti problémákat. Az odafigyelés a környezeti egyenlőtlenségekre áthidalja a szakadékot a romák és a nem romák, illetve a környezeti és a társadalmi problémák elkülönülő szakpolitikái között.

A magyar környezetvédelmi politikát és aktivizmust történelmi és politikai kényszerek alakították. Ennek a súlya leginkább azokon az egykori Szovjetunió határához közel eső észak-magyarországi területeken érezhető, ahol a szocialista állam a nehézipart (acélipar, üveggyártás, vegyipar és szénbányászat) fejlesztette (Burawoy és Lukács 1992). Az 1950-es években a központi állami tervgazdaság az ipari fejlesztések nyersanyagszükségleteit a városi lakosság tiszta vízre és levegőre irányuló szükséglete elé helyezte. A Sajót szennyelvezetőként használták, és a közel negyven év alatt a folyóban gyakorlatilag minden élet kipusztult.

Az 1970-es és 1980-as években a magyar újságírók és környezetvédelmi aktivisták elkezdték kritikával illetni az állam termelési elveit, rávilágítva az emberek egészségét fenyegető lég- és vízszennyezettségre. S habár felismerték, hogy a probléma az államszocializmus pártvezetésének hatáskörébe tartozik, politikai lehetőséget láttak abban, hogy a környezetvédelmi tevékenységet ökológiai, és nem társadalmi problémák megoldásának szenteljék. Az Észak-Magyarországon élő emberek függtek a számukra jövedelmet biztosító ipartól, és elfogadóan tűrték a környezeti problémákat (Pál 2006). A régióban dolgozó környezetvédők számára különösen fontos volt, hogy kritikáikat abban az ártalmatlan értelmezési keretben fogalmazzák meg, amelyben az ökológiai kérdések virtuálisan elkülönültek a társadalmiaktól. A posztszocializmus időszaka alatt, az ipari gazdaság összeomlásával párhuzamosan néhány környezeti feltétel javult az iparosított északi megyékben. A folyóvölgybe telepített gyárak bezárását követően a hal- és vadállomány visszatért a Sajóba, és ezzel együtt a régió lakossága munkamigrációra, lakóhelye ideiglenes elhagyására kényszerült. S ez a fajta dinamika még inkább megerősítette az „ökológiai" problémák elválasztását a „társadalmiaktól".

Azonban más környezeti problémák továbbra is fennálltak vagy súlyosbodtak az államszocializmus szétesése után, még ha a levegő és a víz minősége összességében javult a régióban. A lakosság egy részének a mindennapokban sokkal rosszabb természeti feltételekkel kellett szembenézniük, mint másoknak – annak ellenére, hogy az alkotmány minden magyar állampolgárnak ugyanolyan jogot garantál az egészséghez és a tiszta, egészséges környezethez. A Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium által 2004-ben elrendelt országos felmé-

10 Az a megfontolásunk, hogy a fotókból nem állandó kiállítást tartottunk, idézi azt, ahogyan Peter Benson tárgyalta Deleuze és Guattari „arcság"- (*faciality*) fogalmát, valamint Lévinas „szemtől szembeni" (*face-to-face*) etikára vonatkozó követelését az Egyesült Államokban élő bevándorló földművesek érzékelésével kapcsolatban (Benson 2008).

rés eredményei szerint a tiszta ivóvíz számos romák által lakott településen nem biztosított (DE Népegészségügyi Kar – Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium 2004). Ugyanez a tanulmány olyan, a roma közösségszervezők által is sokat emlegetett problémákra is felhívta a figyelmet, mint például a roma telepekhez közeli legális vagy illegális szeméttelepek és dögkutak gyakori előfordulása, illetve a közegészségügyi szolgáltatásokhoz való nem megfelelő hozzáférés. A kutatás azt igazolta, hogy a romáknak országszerte környezeti igazságtalanságokkal kell szembenézniük. Mindazonáltal kevés aktivista vagy kutató foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, mert amikor ezek roma közösségekben bukkannak fel, környezeti probléma helyett rendszerint „társadalmiként" vannak keretezve.

A Photovoice-módszer pontosan azt tette lehetővé a számunkra, hogy a környezetet és a természetet fotósaink émikus perspektívája alapján határozzuk meg, s mindez váratlan kapcsolatokat mutatott ki a természeti és a társadalmi problémák között. Az aktuális környezeti és gazdasági problémák összefüggései, metszéspontjai szépen kirajzolódtak a fiatal fotósok illegális szemétlerakást boncolgató beszélgetéseiben. Stefán például, amikor egy olyan fényképet nézegettünk, amelyen egy gépjármű éppen a folyópartra szállította a szemetet, a háttérben a már bezárt üveggyárral (*4. kép*), a következőképpen értelmezte a látottakat:

> Régebben, amikor megvolt az üveggyár, a város csinálta az üvegeket meg a palackokat az egész országnak. Most nincs munkánk, és fuldoklunk a műanyag palackokban és a szemétben.

Stefán felhívta a figyelmet az egykori üveggyár két pozitív társadalmi és ökológiai aspektusára is: a gyár helyi lakosok ezreinek biztosított munkát, továbbá újrahasznosítható és környezetbarát fogyasztói csomagolást állított elő.

4. kép. Egy autó szemetet rak le a folyóparton, háttérben az egykori városi üveggyárral

Ez az értelmezés szakít azzal a hegemón posztszocialista narratívával, miszerint a piacgazdasági fejlődés útjára lépve a termelési hatékonyság növelésével javulnak a környezeti feltételek (Gille 2007; Pavlínek és Pickles 2000). Stefan véleménye szerint a kapitalizmus nem pusztán megfosztotta a várost a potenciálisan ökobarát beruházásoktól, hanem számos újabb környezeti problémát okozott. Míg sok magyar számára előnyökkel járt az újabb fogyasztási cikkek megjelenése, a fogyasztói csomagolások által keletkező szemét újabb formái nagy terhet róttak az alacsonyabb jövedelműekre, különösen a romákra. Stefán, aki más helyi fiatal férfiakhoz hasonlóan hobbihorgász volt, nagy lehetőséget látott a gyárak és a papírmalmok bezárását követően helyreállított Sajó halállományában. Mégis elutasította azt a domináns narratívát, miszerint a posztszocialista ipari hanyatlás rossz ugyan a képzetlen munkásoknak, de egyöntetűen jó a környezet számára. Más szóval, Stéfan nem választotta szét a „társadalmi" és a „környezeti" problémákat.

Harmadik krízis: a környezeti igazságosság és a politikai reprezentáció válsága

A projektünk kétféleképpen kezelte a környezeti igazságosságért küzdő aktivisták által felvetett „harmadik reprezentációs válságot". Egyrészt lehetővé tette, hogy a Sajó-menti Egyesület tagjai beszélni tudjanak a környezeti igazságtalanságokról, és saját magukat „környezetvédelmi állampolgárokként" határozhassák meg. Másrészt a fotók kiállításának aktusa szemtől szembeni beszélgetésekbe vonta be a kutatócsoportot, a közösség tagjait, a döntéshozókat és az aktivistákat, valamint mindez lehetővé tette azt is, hogy az egyesület új szövetségeseket találjon magának.

Magyarországon 1989 óta különböző pillanatokban került előtérbe a környezeti igazságosság háttérbe szorított témája a roma polgárjogi és környezetvédelmi aktivisták körében. Az Autonómia Alapítvány Zöldmunka-programja és más hasonló kezdeményezések révén néhány roma közösségi szervezetnek sikerült különféle fenntartható fejlődéssel foglalkozó kis léptékű projektet elindítania, de ezek azon nyomban eltűntek, amikor a nemzetközi támogatók más régiókat részesítettek előnyben. 2005-ben a *Transatlantic Initiative for Environmental Justice* Budapesten megrendezett találkozójának az volt a célja, hogy a kelet-európai környezetvédelmi és roma polgárjogi aktivisták és ügyvédek, valamint az amerikai környezeti igazságosságért küzdő aktivisták és kutatók kapcsolatokat építhessenek ki egymással (Pellow, Steger és McLain 2005). E fejlemények jól demonstrálják, hogy egyre inkább elismerik a roma közösségek igazságtalan környezeti feltételeit olyan jelenségként, mely jogorvoslatot tesz szükségessé.

A magyar környezetvédők és a roma aktivisták azonban még nem dolgozták ki a környezeti igazságosság összefüggő „mesterkeretét". A „mesterkeret" a társadalmi valóság olyan interpretációja, amely lehetővé teszi, hogy az emberek értelmezzék a problémákat, és a kollektív cselekvéshez logikai összefüggéseket nyújt (Snow és Benford 1992).[11] A környezeti igazságosság mesterkerete a környezeti igazságtalanság feltételeit társadalmi problémaként határozza meg, okokat rendel az adott problémához, és szakpolitikai változásokon vagy kollektív akciókon keresztül próbálja azt orvosolni. Dorceta Taylor (2000: 514) arról ír, hogy

11 A társadalmi mozgalmak elméletalkotói által használt „mesterkeretek" fogalma hasonlít a „kulcsforgatókönyv" (*key scenario*) Ortner (1973) által bevezetett koncepciójára, amely nem más, mint a helyes cselekvésre ösztönző kulturális értékkel bíró szimbólum.

a környezeti igazságosság mesterkerete „az igazságtalanság életkörülményekben megmutatkozó eredményeit… a mindent átható és tartós társadalmi rasszizmusnak tulajdonítja és nem az áldozat hiányosságainak".

Magyar vonatkozásban a környezeti igazságosság mesterkeretének muszáj megkérdőjeleznie azokat a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiákat, amelyek szerint a romák erkölcstelenek, elhanyagolják a házaikat és fát lopnak az erdőből. Sok nem roma (és roma is) a szegény életkörülményekért magukat a romákat tartja felelősnek, hiszen iskolázatlanok, nem környezettudatosak, nincs munkaetikájuk, és a többség „kulturális" előnyben van hozzájuk képest. Richard Filčák (2007) elemzésében arról beszél, hogy a kelet-szlovákiai nem roma többségi társadalom tagjai a roma településeket „az elfogadható normákon túli" területekként látják, ahol nem élnek „normális" polgárok, és a „normális" törvények és egészségügyi előírások nem érvényesek. Mivel a posztszocialista kormányok támogatják a pazarló csomagolású termékek új piacait és a szennyező iparágak helyreállítását, így a roma közösségek vonzó helyet biztosítanak „a karbonszennyezés kibocsátóinak és elnyelőinek rendellenes földrajzi elhelyezésére" (Martinez-Alier 2002: 10).

A Photovoice-projekt vége felé Bari Judit egy esszébe gyűjtötte össze a csoport észrevételeit, amelyeket a résztvevők a Sajó-menti Egyesület Photovoice Csoportjának Nyilatkozataként fogadtak el. A nyilatkozatban nem pusztán a csoport által beazonosított környezeti problémák, hanem a közösségben folytatott pozitív gyakorlatok is helyet kaptak:

> A képek azt mutatják meg számunkra, hogy elég erősek vagyunk ahhoz, hogy sokkal élhetőbb környezetet és több lehetőséget biztosítsunk a magunk számára. A biciklizés, a horgászat, a kertészkedés és az állattenyésztés általános a közösségünkben – ezek a társadalmi gyakorlatok azt mutatják, hogy szeretjük és értékeljük a természeti környezetünket (Sajó-menti Egyesület 2007: 1).

A Sajó-menti Egyesület nyilatkozatában szerepelt továbbá a „környezeti igazságosság" meghatározása is, amely a kutatás folyamatában világossá váló reményeket ragadja meg:

> Mit értünk a „környezeti igazságosság" alatt? Azt, hogy minden közösségnek hozzáférése kellene hogy legyen a szennyvíz-csatornarendszerhez, a tiszta vízhez, a tiszta levegőhöz, a fűtési lehetőségekhez, az élhető és energiatakarékos lakhatáshoz, a zöld terekhez (parkokhoz, játszóterekhez, sportpályákhoz) és a környezeti kockázatok elleni védelemhez, mint például a szennyeződés és a mérgező hulladék. Minden állampolgárt születésétől fogva megillet a jog ezekhez a szolgáltatásokhoz, függetlenül azok etnikai, társadalmi vagy gazdasági hovatartozásához, mint ahogy a jog ahhoz is, hogy részt vegyen a környezeti és életkörülményekhez kapcsolódó szakpolitikai döntéshozatalban (Sajó-menti Egyesület 2007: 2).

A nyilatkozat az első, magyarországi alulról szerveződő közösségek által megalkotott dokumentum, amely a környezeti igazságosságot cselekvési keretként határozza meg a közösségi szintű aktivistaszerveződés számára. Azon a helyi kiállításon debütált, ahol a közösség tagjai a helyi fiatalok perspektíváján keresztül láttathatták saját magukat és a környezetüket.

A környezeti igazságosság keretének a kifejlesztését elsősorban az akadályozza, hogy a romákat és az alacsony jövedelműeket nem ismerik el „környezeti állampolgárokként". Mindehhez szükségesek lennének olyan mozgalmi kulcserőforrások is, mint a társadalmi hálózatok és a finanszírozás. Az alulról szerveződő civil szervezeteknek, és különösen a roma szervezeteknek, nincs hozzáférésük az európai uniós pályázati forrásokhoz, és azok a kisebb pályázatok, amelyek az 1990-es évek elején lehetővé tették újabb csoportok kiala-

kulását, mára eltűntek. A roma és nem roma szervezetek közötti együttműködésnek gyakran a bizalom és a kapcsolatok hiánya is gátat szab. Saját kutatásom során a magyarországi környezetvédő mozgalomban kialakított kapcsolataimat használtam fel annak érdekében, hogy potenciális szövetségeseket és partnereket találjunk. A helyi kiállítás alkalmával a Sajó-menti Egyesületnek sikerült néhány potenciális partnert áthoznia a „híd túloldaláról" és más városokból is egy roma környéken rendezett eseményre. A fővárosi egyetemi kiállítás alkalmával elsősorban országos és nemzetközi civil szervezetek és minisztériumi dolgozók figyelmét keltettük fel. A RAK termelési, disszeminációs és közösségközpontú kutatási stratégiájának alkalmazása segíthet hatékonyabban összekötni a helyi közösséget más szervezetekkel, döntéshozókkal és kormányzati intézményekkel a változáshoz szükséges politikai és anyagi források megszerzése érdekében.

A Photovoice korlátai

Részvételi akciókutatási projektünk hatalmas sikerrel alkalmazta a Photovoice kutatási módszerét a környezetantropológia három „válságának" megválaszolása során. Ugyanakkor néhány tényező korlátozta munkánkat. A kicsi, alulról szerveződő egyesületek sérülékenysége bizonytalan röppályákhoz járul hozzá a RAK-ban. Azt reméltük, hogy a következő évben ki tudjuk szélesíteni a Photovoice-projektet, de a csoporttagok elkerültek a köreinkből növekvő családi kötelezettségeik vagy éppen egy budapesti vagy külföldi munkavállalás miatt. Bari Judittal nem tudtuk úgy folytatni a még működő RAK-projektet Sajószentpéteren, ahogy azt eredetileg elképzeltük. Azonban az például a projekt eredményeként könyvelhető el, hogy Bari a későbbiekben együtt tudott dolgozni a Védegylettel, egy országos szintű környezetvédelmi szervezettel, és sikerült pályázatot nyerniük a további kutatáshoz és közösségközpontú környezeti igazságossággal foglalkozó projektekhez.

A projekt szakpolitikai hatásáról szólva elmondható, hogy csoportunk meglepetten tapasztalta, hogy projektünk – bár előmozdította a fejlődést országos és nemzetközi szinteken – nem vált vonzóvá a helyi viszonyok között. Már a projekt kezdetén tervben volt egy helyi és budapesti kiállítás, aztán néhány hónap múlva Barit és engem meghívtak a UNCESCR genfi bizottsági ülésére, ahol az egyes országok jelentéseit bírálták, hogy egy rövid vetítés során mutassuk be a csoport fényképeit. Fiatal fényképészeink nagy meglepetéssel, izgalommal fogadták a megkeresést, és eluralkodott rajtuk annak a felelősségnek a tudata, hogy hazájukkal szemben kritikus képeket hoztak létre egy ilyen fontos fórum számára. Ehhez hasonlóan, megtisztelve érezték magukat a budapesti kiállításon, amelyen minisztériumi munkatársak, professzorok, ügyvédek és országos szinten tevékenykedő aktivisták is jelen voltak, még ha ezzel együtt – rájuk nem jellemző módon – félénkek és visszahúzódóak is voltak a beszélgetés ideje alatt. S a túlnyomórészt pozitív fogadtatás a budapesti és genfi döntéshozók részéről nagy kontrasztban volt azzal az érdektelenséggel, amit a legtöbb városi hivatalnok mutatott a projekt iránt Sajószentpéteren. Az infrastruktúra-fejlesztés és a hulladékgazdálkodás problémáinak megoldása során a *helyi* szintű döntéshozók érdeklődésének felkeltése alapvetően fontos. A fiatalok kézzel írt meghívókat kézbesítettek a polgármesteri hivatalnak és a városi tanács minden egyes tagjának a helyi kiállításra, de csak igen kevesen jelentek meg. A Photovoice segítségével meglepően könnyű volt elérni az országos és a nemzetközi szakpolitikusokat, de a helyi döntéshozók megnyerése nehezebbnek bizonyult.

Összegző gondolatok

A Photovoice-projekt lehetővé tette közösségalapú csapatunknak az adott környék környezeti igazságtalanságainak kritikai vizsgálatát. A kutatás által felvetett kérdések Európa-szerte relevánsak, ugyanis a roma települések gyakran ki vannak szolgáltatva a szennyeződéseknek, és kiszorulnak azokból a közműszolgáltatásokból, amelyek az egészséges környezet fenntartását biztosítják, mint például a hulladékgyűjtés, a vízvezeték-hálózat és a szennyvízelvezetés. Mindezek a körülmények rosszabbra fordultak a posztszocialista jóléti államok neoliberális átszerveződésével és a szélsőjobboldali, nacionalista pártok előretörésével (Harper et al. 2009; Steger 2007). Az is világos, hogy e rendkívül súlyos problémák esetén nem lehet elérni rendszerszintű változást pusztán „kamerák kiosztásával" (Nakamura 2008). Mindazonáltal a RAK megközelítésmódjai, így a Photovoice is, lehetővé teszik azt, hogy a kutatók és a közösség tagjai egymás mellett dolgozhassanak a környezeti egyenlőtlenségeket előállító társadalmi folyamatok tanulmányozása, megértése és átalakítása érdekében. Catherine Besteman arról ír, hogy az együttműködő multimédiás kutatás képessé tesz bennünket, kutatókat arra:

> …hogy kiálljunk azok mellett, akikre a szakpolitika hatást gyakorol; hogy az érintettek hangjának felerősítése érdekében cselekedjünk a szóvivőség helyett, és inkább közvetítők legyünk, mintsem képviselők; hogy erősségeinkre építsünk… és hogy saját feltételeink szerint lépjünk kapcsolatba a szakpolitikai döntéshozókkal, mintsem az információmenedzsment és a problémaazonosítás szűken definiált paradigmáihoz történő alkalmazkodás révén (Besteman 2010: 415).

A „vizuális beavatkozások" ilyen és számos más módon kínálnak járható utat a környezetantropológusok számára, hogy eligazodjanak a három reprezentációs válság útvesztőiben, és tudásukat a környezeti igazságtalanságok orvoslására fordítsák.

Fordította Balatonyi Judit

Hivatkozott irodalom

Agrawal, Arun (2005): *Environmentality*. Durham, NC: Duke.

Agyeman, Julian, Robert Bullard és Bob Evans (2002): Exploring the Nexus. Bringing Together Sustainability, Environmental Justice and Equity. *Space and Polity* 6(1): 70–90.

Asad, Talal (1973): *Anthropology and the Colonial Encounter*. London: Ithaca.

Atalay, Sonya L. (2007): Global Application of Indigenous Archaeology. Community Based Participatory Research in Turkey. *Archaeologies* 3(3): 249–70.

Austin, Diane E. (2004): Partnerships, Not Projects! Improving the Environment Through Collaborative Research and Action. *Human Organization* 63(4): 419–30.

Bacon, Christopher, Ernesto Mendez és Christopher M. Brown (2005): *Participatory Action Research and Support for Community Development and Conservation. Examples From Shade Coffee Landscapes in Nicaragua and El Salvador.* (Research Brief 6.) Santa Cruz, CA: The Center for Agroecology and Sustainable Food Systems.

Benson, Peter (2008): El Campo. Faciality and Structural Violence in Farm Labor Camps. *Cultural Anthropology* 23(4): 589–629.

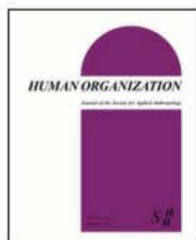
Besteman, Catherine (2010): In and Out of the Academy. Policy and the Case for a Strategic Anthropology. *Human Organization* 69(4): 407–417.

Biella, Peter (2008): Elementary Forms of the Digital Media. Tools for Applied Action Research in Visual Anthropology. In *Viewpoints. Visual Anthropologists at Work*. Mary Strong és Laena Wilder (szerk.). Austin, TX: University of Texas Press, 363–389.

Binder, Mátyás (2011): Changes in the Image of 'Gypsies' in Slovakia and Hungary After the Post-Communist Transition. *Jaargang* 45(2): 21–34. Interneten: http://www.imavo.be/vmt/11026-Binder.pdf.
Boal, Augusto (1979): *Theatre of the Oppressed*. London: Pluto.
Bosak, Keith (2008): Nature, Conflict, and Biodiversity Conservation in the Nanda Devi Biosphere Reserve. *Conservation and Society* 6(3): 211–224.
Brosius, J. Peter (1999): Green Dots, Pink Hearts. Displacing Politics From the Malaysian Rain Forest. *American Anthropologist* 101(1): 36–57.
Bullard, Robert D. (1990): *Dumping in Dixie. Race, Class, and Environmental Quality*. Boulder, CO: Westview Press.
Burawoy, Michael és Lukács János (1992): *The Radiant Past*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
Carruthers, David (2008): *Environmental Justice in Latin America*. Cambridge, MA: MIT Press.
Castelden, Heather, Theresa Garvey és a Huu-ay-aht First Nation (2008): Modifying Photovoice for Community-Based Participatory Indigenous Research. *Social Science and Medicine* 66(6): 1393–1405.
Catalani, Caricia és Meredith Minkler (2010): Photovoice. A Review of the Literature in Health and Public Health. *Health Education & Behavior* 37(3): 424.
Checker, Melissa (2005): *Polluted Promises*. New York: New York University Press.
Checker, Melissa (2011): Wiped Out By the „Greenwave". Environmental Gentrification and the Paradoxical Politics of Urban Sustainability. *City and Society* 23(2): 210–229.
Collier, John, Jr. (1957): Photography in Anthropology. A Report on Two Experiments. *American Anthropologist* 59(5): 843–859.
Cronon, William (1992): A Place for Stories: Nature, History, and Narrative. *The Journal of American History* 78(4): 1347–1376.
Crowe, David M. (1996): *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.
Csík Tamás (2005): *Lehet-e cigányellenes egy fotó-kiállítás?* Interneten: http://www.etnofoto.hu/?a=5&m=1&id=9.
Debreceni Egyetem Népegészségügyi Kar (2004): *Telepek és telepszerű lakóhelyek felmérése.* Debrecen: Debreceni Egyetem Népegészségügyi Kar.
DeLind, Laura B. és Ann E. Ferguson (1999): Is This a Women's Movement? The Relationship of Gender to Community-Supported Agriculture in Michigan. *Human Organization* 58(2): 190–200.
De Loria, Vine (1969): *Custer Died for Your Sins*. New York: MacMillan.
Dobreva, Nikolina (2009): *The Curse of the Traveling Dancer. Romani Representation From 19th-Century European Literature to Hollywood Film and Beyond*. (Doktori disszertáció.) Amherst, MA: University of Massachusetts Amherst.
Dove, Michael R. és Carol Carpenter (szerk.) (2008): *Environmental Anthropology.* Boston, MA: Blackwell.
Escobar, Arturo (1998): Whose Knowledge, Whose Nature? Biodiversity, Conservation, and the Political Ecology of Social Movements. *Journal of Political Ecology* 5(1): 53–82.
European Roma Rights Center (2009): Special Issue. *Hard Times for Roma. Economics, Politics and Violence.* Budapest: European Roma Rights Center.
Fals-Borda, Orlando és Anisur M. Rahman (szerk.) (1991): *Action and Knowledge. Breaking the Monopoly with Participatory Action Research.* New York: Apex.
Feliciano, Cynthia, Rebecca Jean Emigh és David Cook (2004): *Changes in Poverty in Post-Socialist Europe. The Role of Ethnicity and State Transfers.* (Research Working Paper 010-04) Los Angeles: California Center for Population Research.
Fuhrmann Imre (1995): *The White Booklet. Based on the Cases of the Otherness Foundation's Legal Defence Bureau for National and Ethnic Minorities.* Budapest: Másság Alapítvány.
Gille Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History*. Bloomington: Indiana University Press.
Glacken, Clarence J. (1967): *Traces on the Rhodian Shore*. Berkeley: University of California Press.
González, Erualdo R., Raul P. Lejano, Guadalupe Vidales, Ross F. Conner, Yuki Kidokoro, Bahram Fazeli és Robert Cabrales (2007): Participatory Action Research for Environmental Health. Encountering Freire in the Urban Barrio. *Journal of Urban Affairs* 29(1): 77–100.
Gottlieb, Robert (1993): *Forcing the Spring*. Washington, DC: Island.
Gragson, Ted L. és Ben G. Blount (szerk.) (1999): *Ethnoecology*. Athens, GA: University of Georgia Press.
Gubrium, Aline (2009): Digital Storytelling. An Emergent Method for Health Promotion Research and Practice. *Health Promotion and Practice* 10(2): 186–191.
Guha, Ramachandra (2000): *Environmentalism. A Global History*. New York: Longman.
Guldbrandsen, Thaddeus C. és Catherine Amidon (2009): Beyond Brown Paper. Reflections on Web 2. 0. *Practicing Anthropology* 31(4): 27–32.
Guy, Will (1998): Ways of Looking at Roma. The Case of Czechoslovakia. In *Gypsies. An Interdisciplinary Reader.* Diane Tong (szerk.). New York: Taylor and Francis, 13–48.

Harper, Krista (2006): *Wild Capitalism*. Boulder, CO: East European Monographs.
Harper, Krista és S. Ravi Rajan (2007): International Environmental Justice. Building the Natural Assets of the World's Poor. In *Reclaiming Nature. Environmental Justice and Ecological Restoration*. James K. Boyce, Sunita Narain és Elizabeth Stanton (szerk.). New York: Anthem, 327–350.
Harper, Krista, Tamara Steger és Richard Filčák (2009): Environmental Justice and Roma Communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance* 19(4): 251–268.
Hayden, Cori (2003): *When Nature Goes Public*. Princeton, NJ: Princeton.
Heatherington, Tracey (2010): *Wild Sardinia. Indigeneity and the Global Dreamtimes of Environmentalism*. Seattle: University of Washington Press.
Hemment, Julie (2007): Public Anthropology and the Paradoxes of Participation. Participatory Action Research and Critical Ethnography in Provincial Russia. *Human Organization* 66(3): 301–314.
Hergenrather, Kenneth C., Scott Rhodes, Chris Cowan, Gerta Bardoshi és Sara Pula (2009): Photovoice as Community-Based Participatory Research. A Qualitative Review. *American Journal of Health Behavior* 33(6): 686–698.
Igoe, Jim (2004): *Conservation and Globalization*. Riverside, CA: Wadsworth.
Imre Anikó (2003): Screen Gypsies. *Framework. The Journal of Cinema and Media* 44(2): 15–33.
Johnston, Barbara Rose, Lisa Hiwasaki, Irene J. Klaver, Ameyali Ramos Castillo és Veronica Strang (szerk.) (2012): *Water, Cultural Diversity and Environmental Change. Emerging Trends, Sustainable Futures?* Dordrecht, NL: Springer.
Kemény István (2005): *Roma of Hungary*. Boulder, CO: East European Monographs.
Kirsch, Stuart (2006): *Reverse Anthropology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
Kóczé Angéla és Nidhi Trehan (2009): Racism, (Neo)colonialism and Social Justice. The Struggle for the Soul of the Romani Movement in Postsocialist Europe. In *Racism, Post-colonialism, Europe*. Graham Huggan és Ian Law (szerk.). Liverpool: Liverpool University Press, 50–73.
Kwan, Mei-Po (2006): Feminist Visualization. In *Emergent Methods in Social Research*. Sharlene Nagy Hesse-Biber és Patricia Leavy (szerk.). Thousand Oaks, Calif: Sage, 131–163.
Lassiter, Eric Luke (2005): *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
Lemon, Alaina (2000): *Between Two Fires*. Durham, NC: Duke.
Lewin, Kurt (1946): Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues* 2(4): 34–46.
Madriz, Esther (2003): Focus Groups in Feminist Research. In *Handbook of Qualitative Research*. Norman Denzin és Yvonna Lincoln (szerk.). Thousand Oaks, CA: Sage, 363–388.
Maida, Carl A. (2008): *Pathways Through Crisis*. Walnut Creek, CA: Altamira.
Marcus, George és Michael M. J. Fischer (1986): *Anthropology as Cultural Critique*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
Martinez-Alier, Juan (2002): *The Environmentalism of the Poor*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar.
McMahan, Ben és Brian Burke (2007): Participatory Mapping for Community Health Assessment on the Us-Mexico Border. *Practicing Anthropology* 29(4): 34–38.
Menzies, Charles R. (2004): Putting Words Into Action. Negotiating Collaborative Research in Gitxaala. *Canadian Journal of Native Education* 28(1–2): 15–32.
Minkler, Meredith és Nina Wallerstein (szerk.) (2008): *Community-Based Participatory Research for Health*. San Francisco: Jossey-Bass.
Mohai, Paul (2003): Dispelling Old Myths. African American Concern for the Environment. *Environment* 45(5): 10–26.
Nakamura, Karen (2008) A Case Against Giving Informants Cameras and Coming Back Weeks Later. *Anthropology News* 49(2): 20.
Ortner, Sherry (1973): On Key Symbols. *American Anthropologist* 75(5): 1338–1346.
Ortner, Sherry (1984): Theory in Anthropology Since the Sixties. *Comparative Studies in Society and History* 26(1): 126–166.
Pál Viktor (2006): Technology and the Politicisation of Water in Central-East Europe After 1945. *Tekniikan Waiheita* (3): 20–33.
Pastor, Manuel (2007): Environmental Justice. Reflections From the United States. In *Reclaiming Nature. Environmental Justice and Ecological Restoration*. James K. Boyce, Sunaina Narain és Elizabeth Stanton (szerk.). London – New York – Delhi: Anthem, 351–378.
Pavlínek, Petr és John Pickles (2000): *Environmental Transitions. Transformation and Ecological Defense in Central and Eastern Europe*. New York: Routledge.

Peet, Richard és Michael Watts (szerk.) (1996): *Liberation Ecologies*. New York: Routledge.
Pellow, David Naguib, Tamara Steger és Rebecca McLain (2005): Proceedings from the Transatlantic Initiative to Promote Environmental Justice Workshop. Budapest: CEU (2005. október 27–30.).
Pink, Sarah (szerk.) (2007): *Visual Interventions*. New York: Berghahn.
Rattray, Nicholas (2007): Evaluating Universal Design. Low-and High-Tech Methods for Mapping Accessible Space. *Practicing Anthropology* 29(4): 24–28.
Rosaldo, Michelle Zimbalist, Louise Lamphere, és Joan Bamberger (1974): *Women, Culture, and Society.* Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
Rosaldo, Renato (1989): *Culture and Truth*. Boston: Beacon. Interneten: http://people.uwec.edu/degravjr/GEOG-ANTH%20351/Rosaldo-CultureAndTruth.pdf.
Ruby, Jay (2000): *Picturing Culture*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
Sajó-menti Közösség és Környezetfejlesztők Egyesülete (SAKKF) (2007): *Declaration of the Sajó River Photovoice Group*. (Fénymásolat: Sajószentpéter)
Satterfield, Terre és Scott Slovic (2004): *What's Nature Worth? Narrative Expressions of Environmental Values.* Salt Lake City: University of Utah Press.
Snajdr, Edward (2008): *Nature Protests. The End of Ecology in Slovakia.* Seattle: University of Washington Press.
Snow, David A. és Robert D. Benford (1992): Master Frames and Cycles of Protest. In *Frontiers in Social Movement Theory.* Aldon D. Morris és Carol McClurg Mueller (szerk.). New Haven, CT: Yale University Press, 133–155.
Stedman, Richard, Tom Beckley, Sarah Wallace és Marke Ambard (2004): A Picture and 100 Words. Using Resident-Employed Photography to Understand Attachment to Place. *Journal of Leisure Research* 36(4): 580–606.
Strathern, Marilyn (1980): No Nature, No Culture. The Hagen Case. In *Nature, Culture, and Gender*. Carol P. MacCormack és Marilyn Strathern (szerk.) Cambridge, UK: Cambridge University Press, 174–194.
Szelényi Iván és Ladányi János (2005): *Patterns of Exclusion*. Boulder, CO: East European Monographs.
Szuhay Péter (2003): Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. *Beszélő* 7(7–8): 97–106.
Taylor, Dorceta (2000): The Rise of the Environmental Justice Paradigm. *American Behavioral Scientist* 43(4): 508–580.
Tidrick, Heather (2010): „Gadžology" as Activism. What I Would Have Ethnography Do for East-European Roma. *Collaborative Anthropologies* 3(1): 121–131.
Timmer, Andria D. (2010): Constructing the „Needy Subject". NGO Discourses of Roma Need. *PoLAR. Political and Legal Anthropology Review* 33(2): 264–281.
Tsing, Anna Lowenhaupt (1999): Becoming a Tribal Elder, and Other Green Development Fantasies. In *Transforming the Indonesian Uplands. Marginality, Power and Production*. Tanya Li (szerk.). New York: Routledge.
Vári Anna és Kisgyörgy Sándor (1998): Public Participation in Developing Water Quality Legislation and Regulation in Hungary. *Water Policy* 1(2): 223–238.
Vermeersch, Peter (2006): *The Romani Movement*. New York: Berghahn.
Wang, Caroline, Mary Ann Burris és Yue Ping Xiang (1996): Chinese Village Women as Visual Anthropologists. A Participatory Approach to Reaching Policymakers. *Social Science & Medicine* 42(10): 1391–1400.
Weiner, Daniel és Trevor Harris (2003): Community-Integrated GIS for Land Reform in South Africa. *URISA Journal* 15(2): 61–73.
Weckman, Saga (1998): Researching Finnish Gypsies. Advice from a Gypsy. In *Gypsies. An Interdisciplinary Reader*. Diane Tong (szerk.). New York: Taylor and Francis, 3–10.
West, Paige (2005): Translation, Value, and Space. Theorizing an Ethnographic and Engaged Environmental Anthropology. *American Anthropologist* 107(4): 632–642.
Zackey, Justin (2007): Peasant Perspectives on Deforestation in Southwest China. Social Discontent and Environmental Mismanagement. *Mountain Research and Development* 27(2): 153–161.
Zerner, Charles (1996): Telling Stories About Biological Diversity. In *Valuing Local Knowledge. Indigenous People and Intellectual Property Rights*. Stephen Brush és Doreen Stabinsky (szerk.). Washington, DC: Island, 68–101.

HUMAN ORGANIZATION

A Journal of the Society for Applied Anthropology

Human Organization

Human Organization is a journal of the Society for Applied Anthropology. Its primary objective is the scientific investigation of the "principles controlling the relations of human beings to one another…and the wide application of these principles to practical problems." The journal regularly includes sections on government and industry, health and medical care, and international affairs. Articles report the application of concepts of social/behavioral science to issues and problems in the contemporary world.

Editor: Sarah Lyon
Department of Anthropology
University of Kentucky
humanorg@uky.edu

ISSN: 0018-7259

Online: www.sfaajournals.net

Published: March, June, September, December

The Society for Applied Anthropology
P.O. Box 2436
Oklahoma City, OK 73101, U.S.A.
Phone: 405-843-5113
Fax: 405-843-8553
Web: www.sfaa.net
E-Mail: info@sfaa.net

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor

Részvétel és együttműködés a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós kísérleteiben

A *Wor(l)ds which exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok* (2013–2014) projekt példája

Bevezetés

Írásunkban egy 2014-ben lezárult, a lakhatási politikák kirekesztő mechanizmusait vizsgáló nemzetközi projekt[1] tapasztalatai és eredményei alapján gondoljuk végig a civil együttműködés és részvétel lehetőségeit és korlátait. Elsősorban a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós folyamatait állítjuk az elemzés fókuszába. A kutatásnak két fontosabb egymásra épülő fázisa volt: az első a romák lakhatásával kapcsolatos (2003–2013 közötti kormányzati, regionális és helyi szintű) dokumentumok összegyűjtését, előkészítését, továbbá a dokumentumok pragmatikai szövegelemzését jelentette. Az elsődleges forrást a magunk, illetve a hivatalos ügyintézők gyűjtötte dokumentumok jelentették, továbbá másodlagos forrásként az egyes településeken zajló folyamatok jobb megértéséhez sajtóhíreket, jegyzőkönyveket, illetve az önkormányzati alkalmazottak szóbeli és írásbeli közléseit is felhasználtunk. Azt vizsgáltuk, hogy a hazai lakhatási politikában működnek-e olyan rejtett vagy nyílt mechanizmusok, a dokumentumokba beépített nyelvi megfogalmazások,

1 A projektet a *Firenzei Michelucci Alapítvány* koordinálta, olasz részről a *Veronai Egyetem Néprajzi és Antropológiai Kutatócsoportja* vett részt benne Leonardo Piasere irányításával. Portugál partnerként a lisszaboni egyetem kulturális antropológusai, a *Derby Egyetem* kutatói, Spanyolországban a *Granadai Egyetem* kutatói, illetve egy antropológiai kutatásokra szakosodott nonprofit szervezet, a *Taller ACSA – Taller de Antropologìa y Ciencias Sociales Aplicadas* munkatársai, Románia részéről a *Kolozsvári Kisebbségkutató Intézet* kollégái kapcsolódtak be az elemzésbe, amelyet minden országban a *Nizzai Egyetem* filmes antropológusai által készített film- és fotódokumentáció egészített ki.

a szövegek szintjén megjelenő toposzok, amelyek az irányelvekben megfogalmazott esélyegyenlőség és jogegyenlőség ellenére mégis hátrányos helyzetbe hozzák a *roma* csoportokat és elvezetnek a lakhatási szegregálódásukhoz, vagy éppen nehezítik a mindennapi ügyintézés gyakorlatát. A következő lépés az eredmények disszeminációjára és a civil tudással való ellenőrzésére és kiegészítésére irányult. Egy pécsi kerekasztal keretében igyekeztünk megismerni a helyi lakáspolitikát meghatározó szervezetek (önkormányzat, civil szektor), s maguk az érintett romák tapasztalatait, véleményét. A találkozó előtt hipotézis szintjén azt feltételeztük, hogy nehéz lesz a részt vevő civileket rávenni arra, hogy ne a praktikus problémákra, a megvalósítás során megjelenő gondokra, hanem az általunk feltárt szövegszinten megjelenő jelenségekre koncentráljanak és reflektáljanak. Ugyanakkor azt sem szerettük volna, hogy csupán a mi eredményeink kerüljenek megvitatásra, éppen ezért saját eredményeink és a civilek tapasztalatainak összeolvasására, ütköztetésére törekedtünk. Arra voltunk a leginkább kíváncsiak, hogy az általunk beazonosított problémák igazi problémát jelentenek-e a civilek számára is, illetve milyen egyéb, kapcsolódó negatív, diszkriminációs tapasztalatokkal rendelkeznek. Azt reméltük, hogy a kiinduló pozíciót megerősítve, esetleg módosítva új, váratlan vagy közösen létrehozott megoldásokhoz juthatunk.

Elsőként röviden bemutatjuk a kutatás során alkalmazott munkamódszert – amely a közhasznú antropológia (*public anthropology*) szemléletmódját képviseli, majd az eredmények (problémák és javaslatok) formálódásának a folyamataira irányítjuk a figyelmet. Ismertetjük a kutatás egymásra épülő fázisait: elsőként a dokumentumelemzés szintjét, majd bemutatjuk azt a disszeminációs gyakorlatot is, amelyet a civil együttműködés, a civil tudás bevonása jellemzett. Ismertetjük az eredményeket, majd összegző gondolatok megfogalmazására teszünk kísérletet.

Munkamódszer – a *közhasznú antropológia* és a problémák társadalmi konstrukciója

A kutatás módszertani, elméleti és szemléletmódbeli sajátosságai egy viszonylag új, vagy inkább magyar nyelvterületen még kevésbé ismert társadalomtudományos paradigmába illeszkednek: a *közhasznú, elkötelezett antropológia (public, public engaged anthropology)* legfontosabb feltételeit próbáltuk szem előtt tartani. A *közhasznú antropológia*i kutatásoknál az elkötelezettség és a nyilvánosság a lényeg. A paradigmát képviselő antropológusok arra törekednek, hogy a tudományos kérdéseket, problémákat és antropológiai meglátásokat érthetővé tegyék az akadémiai és a nem akadémiai hallgatóság számára is, és olyan anyagokat készítsenek, amelyek a szociális szektor szélesebb mezejéhez szólnak. Hidakat próbálnak létrehozni az akadémia és a nagyközönség között (lásd Janko Spreizer 2009: 55–72; Low és Engle 2010: 203–226; Hedican 2016). A projekt során vállalt célkitűzéseinknek megfelelően a kutatási eredményeinket összegző munkáinkkal elsősorban a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók munkáját szerettük volna elősegíteni, felhívva a figyelmüket a romák lakhatásával kapcsolatos problémákra, továbbá iránymutatásokat, javaslatokat, lehetséges válaszokat is előkészítettünk a számukra.

A kutatás során tehát elsősorban közhasznú, a romák szociális lakhatási politikáját érintő kérdésekkel és problémákkal foglalkoztunk. A társadalmi problémák tényszerű, objektív aspektusainak kijelölését a kutatás során elvetettük (lásd Havas 1999: 163–203; Kemény és

Janky 2004: 96–111; Ladányi 2004: 9–15; Konrád és Szelényi 2004: 11–25; Babusik 2005; Baranyi, G. Fekete és Koncz 2005: 13–28; Kőszeghy 2007: 11–33). Bár az általánosabb problémadefiníciókat követve meghatározhattuk volna a társadalmi problémát úgy is, mint olyan viselkedést vagy feltételt, amely veszélyt jelent, ártalmas lehet a társadalomra, a társadalom bizonyos csoportjaira és/vagy egyéneire, azonban nem tudtuk pontosan, hogy mit is értünk például ártalom vagy *veszély* (fizikai, emocionális, gazdasági természetű stb.) alatt. Azt sem tudtuk pontosan, melyek azok a csoportok, amelyeket *veszély* fenyeget. Ki dönti el egy társadalmi jelenségről, tünetről, hogy az valóban ártalmas és veszélyes társadalmi probléma-e, és mi alapján próbálják a meghatározott-beazonosított problémát felszámolni? Így például kire nézve *veszélyes,* ha a megszokottnál többen laknak egy háztartásban; mi alapján minősítünk hátrányos helyzetűnek egy bizonyos lakókörnyezetet; mik a lakáshasználatnak azok a normái, amelyek áthágása már nem a lakó magánügyét, de a közösség érdekeit sértő magatartást jelenti; ugyanígy a közösségi terek használata során hol vannak bizonyos viselkedésformák még elfogadható mértékének határai; egyeznek-e ezek a többségi normák, illetve szubkulturális normák a hivatal elvárásaival – és még sorolhatnánk.

Az objektív meghatározás helyett sokkal inkább egy konstruktivista problémaszemléletet követtünk, és figyelmünket a vizsgálatok során a társadalmi problémák interpretatív és szubjektív dimenzióira irányítottuk (lásd még Holstein és Miller 2003; Best 2008; Harris 2013: 1–9): A lakhatási dokumentumok megszövegezőinek, illetve explicit és implicit címzettjeinek (romák) problémáit igyekeztünk feltárni. Azt vizsgáltuk, hogy a döntéshozók, a hivatalos dokumentumok megszövegezői miért és hogyan hozzák létre a romák lakhatásával kapcsolatos problémák reprezentációit, illetve kíváncsiak voltunk arra is, hogy az általuk meghatározott és megkonstruált problémákról hogyan vélekednek maguk az érintettek, és a különféle problémamozaikok mennyire esnek egybe. Tehát: amit mi nem megfelelőnek ítélünk meg, vagy amit a különböző fejlesztési tervek kidolgozói nem megfelelőnek tartanak, azokról az ott lakó romák is hasonlóan vélekednek-e.

1. szint: dokumentumgyűjtés és elemzés – a romák lakhatásával kapcsolatos sztereotípiák, problémák beazonosítása

A kutatás első fázisát a dokumentumgyűjtés jelentette: számba vettük a cigányok/romák lakhatási helyzetének megoldásával kapcsolatos kormányzati (kormányhatározatok, irányelvek), regionális (együttműködési megállapodások, fejlesztési tervek) és helyi dokumentumokat (önkormányzati határozatok, helyi rendezési tervek, programdokumentációk, egyedi lakhatási kérelmekkel kapcsolatos ügyintézés dokumentumai). A projekt meghatározott célkitűzése szerint a 2003–2013 közötti időszakra fókuszálva kutattunk. A dokumentumgyűjtés regionális és helyi szintű vizsgálatait két magyarországi régióra, Dél-Dunántúlra és Észak-Magyarországra szűkítettük le. A két terepet jól indokolja, hogy hazánk olyan területei, ahol a cigány népesség lélekszáma és egyúttal a régiók összlakosságához viszonyított aránya meghaladja az országos átlagot. A közös pont tehát a cigányság magas koncentrációja a területeken.

Mindazonáltal a közös vonás mellett számos ponton találhatunk különbségeket is a két országrész között, mind azok általános társadalmi-gazdasági háttere, története, mind célzottan az ott élő cigány népesség helyzete, integráltsága és lakhatási körülményei tekinteté-

ben. Ezek a különbségek is indokolták, hogy szűkebb pátriánk, a Dél-Dunántúl mellett egy egészen más hátterű és eltérő adottságokkal rendelkező régiót is beemeljünk a vizsgálatba a párhuzamosságok kimutatása s az eltérések összehasonlíthatósága érdekében. A különbségek a két országrész között sok szempontból nagyok, más szempontból természetesen hasonlóságok is vannak. A hasonlóságok között kiemeljük az aprófalvas településszerkezetet, a munkahelyek nehéz elérhetőségét – ezzel is összefüggésben a nagyarányú munkanélküliséget. A különbségeket e pillanatban talán legjobban a politikai szerveződések (nagyobb számú és működésében, érdekérvényesítő képességeiben hatékonyabb, több kezdeményezést, a helyi cigány, roma közösségek helyzetének javítására irányuló projektet indikáló és lebonyolító önkormányzatok, valamint ezek szövetségeinek rendszere, hálózata) és a magasabb számban jelen lévő, a cigány közösségek érdekében munkálkodó civil szervezetek, illetve akcióik eltérő intenzitásai mutatják. Ezek a Dél-Dunántúlon erősebb jelenlétet és struktúrát mutatnak, az észak-magyarországi régióban markánsan alacsonyabb számban vannak jelen.

Összesen 234 dokumentumot gyűjtöttünk, ezen belül a nagyvárosokban (Pécsett és Miskolcon) találtunk legnagyobb mennyiségben a helyi lakhatási politikát és ügyintézést érintő anyagot (176 db), kistérségi szinten jóval kisebb aktivitást tapasztaltunk e téren (mindössze 6 db dokumentum),[2] a vizsgálatba bevont kisvárosokban 17, a községekben 5 anyag került elemzésre (helyi szinten összesen 199). Regionális bontásban az összes dokumentumból 135 a Dél-Dunántúlhoz, 69 pedig Észak-Magyarországhoz kötődik. A gyűjtött dokumentumok mennyisége országos szinten 29 db volt.

Már a dokumentumgyűjtés kezdeti fázisában fogalmi nehézségekkel szembesültünk, jelesül kiket is tekintsünk a vizsgálatban romáknak, mi alapján tekinthetjük őket romáknak és mi alapján kerüljenek be a vizsgálat mintagyűjtésébe? A kutatási problémáinkkal összefüggésben a dokumentumok szintjén – a romákkal kapcsolatos lakhatási politikákban megjelenő problémákat, diszkriminatív mechanizmusokat kerestük – elsősorban a környezet minősítése (a nem roma ügyintézők, szomszédok stb.) és a korántsem objektív külső kritériumaink alapján határoztuk meg a releváns, romák lakhatásával kapcsolatos dokumentumok körét.[3] Minderre azért is volt szükség, mert Magyarországon a hatóságok a lakhatási politikák kidolgozásánál, az önkormányzatok a lakásügyek intézésekor nem regisztrálják a kérelmező, az állampolgár etnikai, nemzetiségi hovatartozását. Erre nincs is jogszabályi felhatalmazásuk, sőt a *Nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény* (mind annak korábbi változatai) határozottan tiltja az érintett hozzájárulása nélkül ezen érzékeny adatok kérdezését, nyilvántartását. A jogszabályi környezet miatt a legtöbb általános dokumentum, irányelv sem tartalmaz kimondottan romákra történő utalásokat, nem etnikai alapon szerveződik vagy támogat, hanem rászorultsági, szociális alapon. A lakhatási politikák területe is ilyen, mert bár vannak romákat explicite megcímező dokumentumok is (pl. *Roma Évtized*), ahol a nemzetközi elvárások eredményeként a romák speciális célcsoportként kerülnek meghatározásra, irányelveik többsége, bár gyakran romáknak (is) készül, nem nevesíti őket direkt módon. A területfejlesztéssel, a *hátrányos helyzetű* régiók fejlesztésével kapcsolatos dokumentumok esetében sem az etnikus csoportokat, hanem az olyan régiókat, települése-

2 Mindehhez hozzátartozik, hogy a magyarországi gyakorlatban a lakhatási politikáknak a tervezésben nincs regionális szerve, s a megyei döntéshozás, igazgatás sem kezeli a kérdést.

3 A kutatás ezen szintjén az érintettek öndefinícióit nem tudtuk alapul venni (az önmeghatározás és a környzeti minősítéssel kapcsolatos vitáról lásd Ladányi és Szelényi 1997: 3–6; Horváth, Landau és Szalai 2000: 179–241).

ket vagy városrészeket (*szegregátumok*at, *zárványok*at)[4] célozzák meg, melyekben a romák felülreprezentáltak. Mindezek miatt a lakhatási dokumentumokban ilyesfajta jelzéseket nem kereshettünk, és csak közvetett úton tudtuk kideríteni, hogy roma érintett-e, akire a hatósági döntés vonatkozik vagy éppen az adott ügy roma kérelmezőtől származik.

A közvetett következtetésnek több módját is alkalmaztuk: (1) név alapján, (2) lakóterület alapján és (3) a hatósági ügyintézők közvetlen tapasztalata alapján is vizsgálódtunk (akik szintén jellemzően a nevek és területek alapján kerestek). Dokumentumgyűjtésünk során a határozatokban, válaszlevelekben „tipikus" roma neveket kerestünk, mert a sok ügy között 10 év távlatában különösen a nagyvárosok esetében már nincs nagyon más információ, amely a kérelmező állampolgár etnikai, nemzetiségi hovatartozására utalna. E típusnevek használatával feltehetőleg olyan magyar állampolgárok anyagaihoz jutottunk, akik származásilag valamely roma csoporthoz kötődnek.

Tisztában voltunk azzal, hogy mindez tévedésekhez is vezethet, hiszen a roma nevű emberek nem feltétlenül élnek olyan életkörülmények, lakhatási körülmények közt, ami indokolná e vizsgálatba történő bevonásukat.[5] Másrészről a dokumentumgyűjtés csupán e módszerrel nem lehetett teljes körű, hiszen számos más nevet viselő, ám magát történetesen romának valló egyén kimaradt abból. A névkeresés útvesztői mellett saját helyrajzi ismereteink, a vonatkozó kutatások[6] és a különféle *Integrált Városfejlesztési Stratégiák* alapján számba vettük az egyes települések azon szegregált lakóterületeit, településrészeit, ahol zömében vagy kizárólag roma emberek élnek. Ezeket az információkat felhasználva célzottan kerestük az e településrészekhez tartozó címekről érkező beadványokat, kérelmeket, s az azok nyomán megindult ügyintézést. De célunk volt az is, hogy a települések más részein élő, a többségi lakossággal vegyesen lakó romák lakhatási helyzetébe is bepillantást nyerjünk. Mindezek mellett a lakhatási osztályon dolgozó hivatalnokok, ügyintézők tudására is építettünk.

A dokumentumelemzés módszere a „pragmatikai szövegelemzés" volt,[7] a dokumentumokban olyan nyíltan megjelenő vagy rejtett sztereotip megközelítéseket, nyelvi formákat,

---

4 A lakhatási dokumentumok megszövegezői gyakran társadalomtudományokban is bevett terminusokat használtak (leginkább a szociológiai kifejezéseket) azért, hogy kvázi legitimálják a saját, vagy inkább az általuk képviselt álláspontokat. A különböző színtereken folyó küzdelmekben a pozíció erősítésének egyik legfőbb eszköze, ha a megnevezés során a tudományokban ismert, így a szociológusok által használt kategóriákra, leírásokra hivatkozik valaki, illetve ő is azokat használja – hiszen az a politikailag korrekt kifejezés. A „politikailag korrekt" megnevezés jogáért, a használt szókincs legitimmé tételéért folyó küzdelemben az egyik legfőbb legitimáló erő a tudományos legitimáció. Az EU nyelvezetének átvétele szintén fontos tényező a dokumentumok nyelvezetének legitimációjában. A valóságos vagy éppen elképzelt területek gettóként, társadalmi zárványként, szlumként, vagy éppen hátrányos helyzetű területként jelennek meg a dokumentumokban (így például Pécsett: a György-telep [szegregált településrész, szlum], az úgynevezett Keleti-városrész területén található néhány „gettó"; Miskolcon: az Avas lakótelep, Lyukó vagy éppen a Szondy-telep [szegregátum, szlum]; Cserehát leszakadó régióként jelenik meg).

5 A magyarországi cigányság gazdasági potenciálját, szociális helyzetét és életkörülményeit tekintve is nagyon heterogén. Azonban általában jellemző e népcsoport többségére, hogy olyan körülmények közt él, ami indokolja a kutatásban való érintettségét. A kivételes esetekben a dokumentumok szövegéből egyértelművé válik, ha nem tartozik a kutatás tárgyába.

6 Például a pécsi szegregátumok beazonosításához nagy segítséget nyújtott Zolnay János összeírása (Zolnay 2009: 68–83).

7 A dokumentumok pragmatikai elemzése során a közléshelyzet, a tudáskeret, a fogalmi nyelvezet, a forgatókönyv, a kommunikációs partnerek, a szereplők és a nézőpontok, valamint a szándék és a cél szövegformáló szerepét vettük számba (lásd Sabatini 1990: 675–734). Feltérképeztük a dokumentumok témajelölő (tematikus) névszókból formálódó szöveghálóját (ugyanis ezek a névszók vagy névszói szerkezetek viszik tovább az alapgondolatotokat), vizsgáltuk a dokumentumok címeit, alcímeit, témáit, fontosabb tételmondatait (indító és zárógondolatait), és listáztuk az előforduló kulcskifejezéseket, rögzítettük a kulcsszavak előfordulási arányát is. Mindezekről statisztikát is vezettünk (lásd Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és Orsós 2013; 2014a; 2014b; 2014c).

illetve az előírt intézkedéseiben megjelenő hátrányos megkülönböztetést eredményező eljárásokat kerestünk, amelyek végső soron a romák/cigányok társadalmi kirekesztéséhez vezetnek. Azt vizsgáltuk, hogy a hatalmi szövegek, a lakhatással kapcsolatos dokumentumok megszerkesztői, írói az egyes esetleges nyelvi sémák közül mit is választanak, valamint hogyan kristályosodnak ki és válnak legitimmé a romák lakhatásával kapcsolatos sztereotípiák, milyen nyelvi képek és metaforák rendelődnek az egyes roma csoportok mellé.

A sztereotípiák, nyelvi metaforák beazonosítása, értelmezése rendkívül összetett folyamatot jelentett. Nagyító alá vettünk minden olyan szöveget, szövegrészletet, amelyekben explicite vagy implicite szó volt a romák deviáns életkörülményeiről, az általuk „leamortizált" lakóhelyekről, azok strukturális és kulturális körülményeiről, feltételeiről, és felfigyeltünk a többségi normáktól eltérő etnicizált viselkedésmódok leírásaira is. Ugyanakkor a dokumentumelemzés kezdeti fázisában el is bizonytalanodtunk a tekintetben, hogy mikor olvasunk a romák lakhatásával kapcsolatos „tényekről" és mikor van dolgunk „sztereotípiákkal"? Feltételeztük, hogy a sztereotípiák, bár nem teljesen függetlenek a tényektől, ugyanakkor a komplexebb megközelítés helyett néhány jellemzőjükre redukálják azokat. A kutatás során olyan általános előfeltevéseket értettünk a sztereotípiák alatt, amelyek valamelyest megszűrik, kategorizálják és le is egyszerűsítik a különféle (romák lakhatásával kapcsolatos) információkat (lásd Hall 1997: 257; Csepeli 2001: 475). Sokáig bizonytalanok voltunk abban a tekintetben is, hogy milyen referenciák, kontextualizáló tényezők alapján sorolhatjuk be a különféle leírásokat, megnevezéseket és meghatározásokat a sztereotípiák, előítéletes megnyilvánulások közé.

Mindehhez szükséges volt az egyes, a romák lakhatásával kapcsolatos döntések, határozatok teljes ügyintézési útjait, a formálódásuk dokumentált folyamatait végigkísérnünk: a „végtermékek" mellett megvizsgáltuk a megelőző javaslatokat, határozati javaslatokat és a viták jegyzőkönyveit is. Nagy segítségünkre voltak a különféle médiahírek is, amelyek sokszor segítették az egyes dokumentumokban megjelölt problémák, sztereotípiák szövegösszefüggéseinek feltárását. Itt elsősorban azokat a romákról, romák lakhatásával kapcsolatban elterjedt, közforgalomban lévő előítéletes sémákat kerestük, amelyek a mindennapi diskurzusokban is tetten érhetők, amelyeket gyakran a média is használ, és ezáltal erősít is (lásd pl. Messing 1998: 77–92; Bernáth és Messing 1998). Helyi médiahíreket is felhasználtunk a pécsi szociális lakhatással foglalkozó dokumentumok árnyalásához, továbbá néhány miskolci, avasi rendelet elemzése során másodlagos forrásként megvizsgáltuk a rendeletek előkészítési, megfogalmazási szakaszát illusztráló közgyűlési jegyzőkönyveket és alkalmanként rendőrségi vádiratokat is. A szövegek, szövegcsoportok alaposabb újraolvasását, illetve az egyéb másodlagos források (jegyzőkönyvek, médiareprezentációk, ügyészségi vádiratok stb.) bevonását követően újabb összefüggésekre bukkantunk.

Azt találtuk, hogy a dokumentumban megjelenő lehetséges sztereotípiák minden esetben a dokumentumok témáival és célkitűzésével állnak összefüggésben. Az általunk vizsgált dokumentumokban különösen felülreprezentáltak voltak a különböző *leszakadó régiókkal, szegregált területekkel, hátrányos helyzetű településekkel* kapcsolatos fejlesztések és egyéb beavatkozások (*szegregált területek fejlesztése, társadalmi integráció* és/vagy *roma integráció*) témamegjelölései (címei és alcímei); a problémásnak vélt területek, zárványok, szegregátumok konkrét megnevezései (Miskolcon *Avas* és *Lyukóvölgye*, Pécsett a *György-telep* került megnevezésre). Külön csoportot jelentettek továbbá a hivatal és az ügyfelek közötti, szociális bérlakáshasználattal kapcsolatos hivatalos, iktatott levelek is. Mindezen tágabb témamegje-

lölések és címek mellett számos dokumentumban nyüzsögtek a negatív társadalmi leírások is: a deviáns, bűnös életstílus, a kriminalizáció (*lakáshasználattal való visszaélés, szemetelés,* környezetszennyezés, lárma, közrend megbontása, *erőszak, lopás*), a rossz lakhatási körülmények (*piszok/szenny*, *patkányok, bogarak*, *nincs illemhely és fürdőszoba*) alcímei, kulcsszavai.

Több helyi és országos szintű dokumentumtípusban (hivatalos levelekben, javaslatokban, jelentésekben, fejlesztési tervekben, programokban, felszólításokban) megjelent a *lopás,* a *bűnelkövetés* (s leginkább a *megélhetési bűnözés*) sztereotípiája. Egy 2012-es dokumentumban arról olvashatunk, hogy Lyukóban a helyiek fémhuzalokat lopnak (a szöveg kontextusából derül ki, hogy a helyiek romák). A nem megfelelő, *deviáns életstílusra* utaló kifejezések pécsi és miskolci dokumentumokban egyaránt előfordultak. Egy 2011-es szakértői véleményben a következő gondolatok szerepeltek: javaslat az illegális szennyvízelvezetésre vagy éppen a lakások nem rendeltetésszerű használatának megakadályozására Lyukóban. Egy 2010-es beszámoló jelentés szerint, amely a rendőr-főkapitányság munkáját mutatta be: Lyukó területe szegregálttá vált, a bűnelkövetések számának emelkedése kiszorította a *normál életvitelű* embereket a területről, és a rendőrség szinte tehetetlen. A vizsgált dokumentumok tanúsága szerint a *rossz lakhatási körülményekkel* kapcsolatos problémákat az esetek többségében a romák életstílusával magyarázzák, esetenként a kultúrájukkal hozzák összefüggésbe. Egy 2012-es miskolci dokumentumban többek között általános leírásként az szerepel, hogy a romák által lakott területekre jellemző az illegális szemetelés, szemétlerakó helyek létesítése.

A vizsgált dokumentumokban az állami és önkormányzati bérlakások privatizációja kapcsán kerülnek képbe a *lakhatással kapcsolatos visszaélések*. Számos pécsi és miskolci dokumentum próbálja a bérlők, önkényes lakásfoglalók és az önkormányzati bérlemények jogi viszonyát rendezni. Több dokumentum például a lakhatási szerződések megkötését vagy az önkényes lakók kiköltöztetését sürgeti (levelezés az illetékes szociális, lakhatási hivatal és a roma ügyfelek között, hivatalos levelezés, elutasítás, támogatás, kilakoltatás, kérvény). Mindez elemzésünk szerint egy a roma ügyfelek számára kevésbé ismert hivatali nyelven, hivatalos jogi nyelven történik (az idegen, hivatalos nyelvezet sokszor nehézkessé, személytelenné tette az ügyintézést, nem adott lehetőséget a problémák explicit kifejtésére). Egy 2008-as pécsi hivatalos jelentésben (amelynek tárgya a városi lakások cseréje) egy roma ügyfél szóbeli közlését idézik az ügyintézők, aki elmondta, hogy bogarak és kígyók jöttek elő egy épület szerkezetéből. A dokumentum szövegelemzéséből világossá vált, hogy mindezt az ügyintézők nem az épület infrastrukturális hiányosságaival magyarázták (ennek hangsúlyozása volt az ügyfél eredeti célkitűzése, tudtuk meg egy vonatkozó panaszlevélből), hanem az ott lakó roma család *deviáns életstílusával,* ami az épület amortizációjához vezetett.

A fenti sztereotípiák legtöbbször a hátrányos helyzetű területek életkörülményeinek bemutatása során tűntek fel: ezek a bemutatások részei, alátámasztó bizonyítékai lehetnek a különféle lakossági bejelentéseknek (panaszlevelek a helyi illetékes szerveknek) és a különféle hatalmi fellépéseknek, így például a represszív jellegű beavatkozásoknak is (törvények, tervezetek). A *deviáns, bűnös életstílus,* a *közrend megbontása, a lakáshasználattal való visszaélés* és a *rossz lakhatási körülmények* bemutatása szintén megjelenik a kilakoltatások és hatósági „befalazások" dokumentációiban. Számos pécsi dokumentum (hivatalos levél, határozati javaslat, bejelentés) azt támasztja alá, hogy az önkényes foglalástól úgy védték meg az épületeteket, hogy minden ajtót és ablakot befalaztak. A *rossz közbiztonság, bűnelkövetés* sztereotípiái által megkonstruált problémák a közbiztonság javítására, ellenőrzésére irányu-

ló beavatkozásokat legitimálták: ilyen beavatkozások, javaslati megoldások például térfigyelő kamerák kihelyezését, a rendőrőrsök kiépítését szorgalmazó határozatok és rendeletek, de ide sorolható egy olyan rendelet is, amely a *lakcímbejelentés helyi szabályai*nak módosításával próbál problémákat orvosolni. Így például egy 2011-es határozati javaslat tárgya szerint *Térfigyelő kamerák (képfelvevők) elhelyezése vált szükségessé Miskolc avasi és diósgyőri városrészeiben, valamint Martin-kertvárosban. A javaslat témafelvetése implicite arra utalt, hogy* a fent megnevezett területeken a többi városrészhez képest magasabb arányban fordulnak elő a közbiztonságot, személy- és vagyonbiztonságot sértő bűncselekmények. A városrészek direkt kijelölésével a dokumentum nemcsak a bejelentések nyomán regisztrálható bűncselekmények számára kívánt utalni, hanem azt a közös háttértudást is előfeltételezte, hogy az említett közterületek a város szegregált kerületei (szegregátumai), amelyek lakóinak nagy része roma származású.

A 2009-ben meghozott *lakcímbejelentés helyi szabályairól szóló rendelet* a lakcímbejelentés helyi szabályainak módosításával kívánta elérni a roma „beköltözések" megállítását és visszaszorítását. A rendelet explicit szakmai indoklásában feltűnnek a *deviáns életmód* és a *kriminalizáció nyelvi képei*: „[…] egyes ingatlanokba jóval többen költöztek be, mint amit a lakás mérete, befogadóképessége megengedne. Ehhez a jelenséghez társult, hogy az érintett területeken, lakóépületekben *romlott a közbiztonság, elszaporodtak a tulajdon elleni, rendbontó és garázda cselekmények,* és ezzel párhuzamosan az ingatlanok értéke is jelentősen csökkent." A rendelet meghatározta és módosította a bejelentkezéshez szükséges minimális lakás, illetve lakrész fogalmát, valamint azokat a műszaki paramétereket, melyeknek meg kell felelniük a lakásként használt épületnek, építménynek. Ha a lakás nem felel meg az újabb előírásoknak, a bejelentkezés elutasításra kerül. A rendelet iránt nagy érdeklődés volt más települések részéről is, néhányan ezt alapul véve szintén éltek a helyi szabályozás eszközével (például Csereháton, Pest megyében több helyütt is).

Tehát a dokumentumok elsődleges és másodlagos témamegjelölései, címei és alcímei és fontosabb kulcskifejezései között egyaránt megjelentek a problémák és sztereotip társadalmi látképek, illetve a hatalom részéről a különböző megoldási javaslatok is. A sztereotípiák használata leginkább azzal volt összefüggésbe hozható, hogy a szövegek létrehozói igazolni kívánták a fejlesztések fontosságát, a beavatkozás szükségességét, mintegy igazolni próbálták a romák lakhatásával kapcsolatos problémák meglétét.

2. szint: a dokumentumelemzés eredményeinek disszeminációja és a civil tudás bevonása

A projekt első, dokumentumelemzésen alapuló eredményeit több hosszabb-rövidebb angol és magyar nyelvű beszámolóban tettük közzé. Az első eredményeinket egy úgynevezett *Nemzeti jelentés*ben foglaltuk össze. A *Nemzeti jelentés*ben egyrészt a pragmatikai elemzés során beazonosított nyelvi sztereotípiák bemutatása kapott helyet, másrészt olyan helyi, regionális és országos autoritások által elfogadott döntések, határozatok kontextusait is vizsgáltuk, amelyek a romák lakhatási problémáit különféle hatalmi kontrollmechanizmusokkal próbálták orvosolni (Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és Orsós 2014b; Balatonyi és Cserti Csapó 2015).

A *Nemzeti jelentés* megszövegezését az eredmények helyi szintű disszeminációja követte. Nyilvános kerekasztalt szerveztünk, ahova meghívtunk minden helyi romákkal, romák lakhatásával is foglalkozó roma és nem roma szervezetet és azok roma ügyfeleit, invitáltuk továbbá a helyi kisebbségi önkormányzat képviselőit, a pécsi roma referenst, roma mediátorokat és a *Pécsi Polgármesteri Hivatal Sport és Lakás Referatúra* osztályának munkatársait is. Bár a meghívásunkat többségük örömmel fogadta, a 2013 májusában megtartott megbeszélésen *Pécs MJV Polgármesteri Hivatala Népjóléti, Sport és Lakás Referatúra* osztályából csupán egy szociálpolitikai koordinátor, a városban az ifjúságvédelem területén, a szociális szektorban, ill. a roma érdekérvényesítés terén tevékenykedő civil szerveztek közül a *Gyöngyház Anyaklub,* a *Színes Gyöngyök Egyesület,* a *Khetanipe a Romák Összefogásáért Egyesület* és az *Ifjúságért Egyesület* vezetői, szociális munkásai, tagjai és helyi romák[8] vettek részt. A résztvevőknek előzetesen eljuttattuk a *Nemzeti jelentés* magyar nyelvű változatát, és arra biztattuk őket, hogy nézzék meg a szöveget, kiemelten figyeljenek a kimutatott problémákra, sztereotípiákra és a problémák megoldására alkalmazott javaslatokra, beavatkozásokra. A meghívottakat előre értesítettük arról is, hogy a beszélgetésen a romák lakhatásával kapcsolatos problémákról lesz szó, és megpróbálunk majd közös javaslatokat is megszövegezni.

A megbeszélés során egy kerek asztal köré ültettük le a vendégeinket. Az asztal a terem közepén állt. A szakmai részt kávézás-beszélgetés előzte meg. A közös tanácskozás a projekt tudományos eredményeinek bemutatásával vette a kezdetét, majd a kerekasztal moderátora vette át az irányítást és megkérte a részvevőket, hogy az általuk észlelt problémák, rossz gyakorlatok és a lehetséges megoldások megvitatása köré szervezzék a felszólalásaikat és reflektáljanak a mi kutatásunk eredményeire is. Élénk beszélgetés és vita vette kezdetét, a résztvevők szinte egymásnak adták a szót, és a közel kétórás esemény alatt számos probléma és javaslat is körvonalazódott. A beszélgetés egy része az általunk is realizált írásbeli kommunikáció defektusai körül forgott (kiegészítve a hivatal és a kliens közötti szóbeli kommunikáció civil tapasztalataival).

Megerősítették, hogy az önkormányzatokban „idegen", nehezen dekódolható hivatalos nyelven kommunikálnak az ügyfelekkel, akik amúgy is félnek a hivatali tisztségviselőktől: „ahogy már többször elhangzott, az ember feszült, s nem feltétlenül jegyzi meg az utasításokat". Felmerült továbbá a személyesség hiánya, a közvetlen beszélgetés fontossága, a pontosabb környezettanulmányok szerepe is. A *Színes Gyöngyök Egyesület* képviselője így fogalmazott: „a pályáztatás során meg kellene ismerni a pályázókat, meg kell kérdezni őket, mit is szeretnének! Hova szeretnének költözni, például szeretik-e a környezetet, mármint az erdők vagy mezők közelségét. Nincs kommunikáció! Szóban jobban lehet beszélni, kommunikálni, szerencsésebb is, mint írásban […] Mindez esélyt jelentene a kitörésre. Hiszen a városnak is az a célja, hogy a szegregátumokat megszüntessék". A döntéshozók felé egy ajánlás lehet: az egyedi esetek egyedi megoldásainak hangsúlyozása, hiszen a döntéshozás során fontos befolyásoló tényező lehet a kliens személyes háttere (az általánosabb információk, pl. jövedelem, végzettség stb. mellett). Egyszerűsítés, sematizáció helyett a kontextualizációt és a helyzetelemzést hangsúlyozták. A résztvevők fontosnak találták a közérthetőség kérdését,

---

8 A kutatás e fázisában már az önbevallást vettük alapul. A részt vevő romákat nem az egyes civil szervezetek tagjai választották ki, hanem maguk vállalták a részvételt, kivétel nélkül romaként, cigányként határozták meg magukat.

a jogi nyelv érthetővé tételét is. A jelenlévők a projekt célkitűzéseihez hasonlatosan, de attól függetlenül szükségesnek találták a rejtett mechanizmusok feltárását.

Egy civil résztvevő felvetette, hogy a hivatalos statisztikák szerint a bűncselekmények gócpontjai jellemzően nem a (pécsi) szegregátumok területén összpontosulnak, hanem sokkal inkább a belvárosban és a vasútállomás közötti területeken. Ugyanakkor, és ezek a dokumentumelemzésből is kirajzolódtak: a köztudatban, a nyilvános diskurzusok szintjén ez másként csapódik le, sztereotípiák formájában, pl. a bűnözés a szegregátumokhoz kapcsolódik, és ez a hivatalos dokumentumokban is megjelenik. A *Khetanipe Egyesület* vezetője így fogalmazott: „Tudatos döntés a szegregáció: a papírok, a hivatalos dokumentumok szintjén feltehetően nem is látszik, de a valóságban, a gyakorlatban megfigyelhető. A minőség tönkretétele, a szegregáció tudatos stratégia. […]". „Mindezzel párhuzamosan megfigyelhető az is, hogy a lakások értéke nő, hiszen az alacsonyabb fenntartású lakások kezdenek felértékelődni, drága a távhő." Annak a fontosságát is hangsúlyozták, hogy a városvezetés mindenkinek egyenlő hozzáférést biztosítson a város lakásállományához. Ebben a tematikában merült fel különféle direkt beavatkozások problematikája. Ilyen fellépés például a szolgáltatások korlátozása (az olyan alapvető szolgáltatások megszüntetése, mint az ivóvíz- vagy áramellátás), de ide sorolhatók a különböző kényszerkilakoltatások és befalazások is. A részvevők szerint az ellenőrzés fokozását célzó intézkedések önmagukban hatástalanok.

Hangsúlyos vitatémát jelentett a lakhatási szerződések problémája, ahogy arra mi is rámutattunk a dokumentumelemzések szintjén. A civil résztvevők rossz gyakorlatnak minősítették, hogy nincsenek fokozatok a lakhatási jogviszonyok területén, és nincs konkrét jogi útmutatás a jogviszonyok rendezésére. A lakásigényléssel kapcsolatos eljárás körülményes, nehezen átlátható, nincs megfelelő nyilvános szempontrendszer, ami visszaélésekre ad lehetőséget. Egyszerű, átlátható döntési mechanizmusra, nyilvánosan hozzáférhető szempontrendszer kidolgozására volna szükség. Ugyanakkor nincs személyes kapcsolat a döntéshozók és az ügyfelek közt, a bizottsági döntéseket kizárólag a benyújtott dokumentumok alapján hozzák, ezeket pedig a hivatali dolgozók készítik el, következésképp fontos szempontok maradnak ki azokból, így a döntéshozatal szempontjai közül is. Az eljárásrend átalakítására volna szükség olyan módon, hogy a bizottság tagjainak legyen alkalmuk megbízható, közvetlen információkat szerezni, személyes kapcsolatot kialakítani az érintettekkel. Ez a civil szervezeteknek a véleményezésbe történő aktív bevonása által is erősíthető lenne.

Rossz gyakorlatnak tekintették továbbá, hogy a lakhatással kapcsolatos támogatások és az igénylések kapcsán általában a nagycsaládosokon van a hangsúly. A résztvevők szerint egy társadalmilag elítélt, sok sztereotípiával körbefont stratégia támogatásáról van szó, hiszen egy egyedülálló szülő kevesebb szerencsével pályázhat pl. lakásra. Felmerült még a különféle városfejlesztő stratégiák problémája is, a résztvevők közül többen egy olyan kötelező feladat megoldásának tekintik a stratégiaalkotást, amely nem a valós problémák megoldására, hanem a kötelezően előírt fejlesztési stratégiák kidolgozására irányul. A lakásigénylőket többnyire a keleti városrészbe költöztetik, alacsony státuszú lakókörnyezetbe, sok esetben azért, mert – ahogyan az ügyintézők fogalmaznak – „nincsenek hozzászokva a rendezett életmódhoz", vagy „nem tudnák fenntartani a lakásokat", ezért nem költözhetnek jobb helyekre. Ezzel szemben egyenlő hozzáférést kellene biztosítani a város szociális lakásállományához, s támogató szolgáltatásokat a beilleszkedés érdekében a cigányok, romák, illetve más társadalmi peremhelyzetben lévő családok által ritkábban lakott városrészekbe történő elhelyezés esetében.

A beszélgetés utolsó felvonásában a helyi civil szervezetek széthúzása került terítékre, és az összefogás, együttgondolkodás fontosságát is hangsúlyozták a résztvevők: „a roma szervezetek is sokan vannak, de nem jelennek meg a kritikai [ti. kritikus] alkalmakon [ti. mint amilyen a pécsi beszélgetés is volt]". Megint mások úgy látták, hogy: „Elindult valami [ti. a fejlesztések terén], de az érintett felek lényegében nem értenek egyet. Abban sem, hogy hol, milyen eredmények vannak, s mi számít eredménynek." A civilek meglátása szerint az önkormányzat ugyanis csak bizonyos civil szervezetekkel működik együtt a szegregátumokkal kapcsolatos programokban, ezáltal biztosítja a társadalmi beágyazottságot. A részt vevő szervezetek ugyan képesek hatást gyakorolni az adott keretek között működő projektek megvalósításának részleteire, de a város lakhatási politikájával kapcsolatos kritikai potenciáljuk projektpartneri státuszuk miatt természetes módon limitált. Más civilek részvétele esetleges. Az egyéb roma és romákkal foglalkozó civil szervezetek politikai érdekérvényesítése gyenge, ezek tagjai a valódi beleszólási lehetőségek hiánya és a korábbi eredménytelen egyeztetések tapasztalatai miatt alulmotiváltak, bizalmatlanok. Többnyire nincs egységes fellépés bizonyos fontos politikai kérdésekben. Éppen ezért a nagyobb volumenű városfejlesztési programok esetében kötelező elem kellene, hogy legyen a széles körű civil egyeztetés, amely nem kizárólag a civil szervezetekre korlátozódik, hanem a valódi állampolgári konzultációkat is jelenti.

A tudományos eredmények és a civil tudás közelítése: a problémák és javaslatok konstrukciója

A kerekasztalt követően a dokumentumelemzés tapasztalatai és a civilek, romák által interpretált problémák, tapasztalatok és lehetséges javaslataik alapján táblázatba rendeztük az eredményeinket: külön oszlopban szerepeltek a problémaként meghatározott, a romák lakhatásával kapcsolatos látleletek. Itt ügyeltünk arra, hogy elváljanak a dokumentumok megszövegezői által realizált és létrehozott problémák, a szövegelemzések alapján létrehozott és beazonosított kutatói interpretációk, és láthatóvá váljanak a találkozón részt vevő romák és civilek problémái is. A problémák mellett a lehetséges javaslatok is szerepeltek, itt is próbáltuk elválasztani a különféle véleményeket, rámutatva a különbségekre és a hasonlóságokra is.

A *Javaslat*tervezetünket elküldtük a kerekasztal meghívottjainak, azzal a reménnyel, hogy majd kiegészítik, bővítik, megerősítik a munkaanyagunkat. Arra kértük őket, hogy függetlenül attól, részt tudtak-e venni a találkozón, véleményezzék a leírtakat, jelezzék, ha annak valamelyik pontjával nem értenek egyet. Azt is kértük, hogy amennyiben részt vettek korábban bármilyen lakhatással kapcsolatos javaslat kidolgozásában, melyre megítélésük szerint érdemes lenne hivatkozni a mostani munkában is, osszák meg velünk ezt az anyagot vagy legalább a címét, melyen hivatkozhatunk rá. S bár több ígéretet kaptunk a kiegészítésre, csupán néhány rövidebb visszajelzés, jóváhagyás és néhány konkrét javaslat érkezett a pécsi nemzetiségi és roma referens részéről (PMJV Önkormányzata Polgármesteri Hivatal, Természeti és Emberi Erőforrás Referatúra) elsősorban a városfejlesztési stratégiával és a helyi szegregátumok felszámolásával kapcsolatban.

E kiegészítésekkel tovább bővítettünk az anyagot, véglegesen megszövegeztük, majd *Javaslatok a roma/cigány népességgel kapcsolatos lakhatási politikák megfogalmazásához* címen színes, rövid füzet formájában megjelentettük (Balatonyi, Baracsi, Cserti Csapó és

Orsós 2014c).[9] Ebben nyelvi jellegű és általánosabb lakhatással kapcsolatos javaslatokat, összesen 19 ajánlást, javaslatot rögzítettünk. Foglalkoztunk a romákkal kapcsolatos kategóriák és fogalmak használatával, a hivatali eljárásrenddel és kommunikációval, de érintettük a városi lakásgazdálkodás, a városfejlesztési stratégiák területeit is. Javaslatot tettünk a különféle lakhatással kapcsolatos fogalmak tisztázására, pontosítására, reflexívebb használatára. Érintettük az explicit célkitűzésű romaprogramok elindításának problematikáját, hangsúlyoztuk a szociálpolitika egyes intézkedéseinek újragondolását és a lakhatási politikák és más szociálpolitikai intézkedések összehangolását is.

Egyetértettünk abban, hogy mind a dokumentumok szintjén, mind pedig a mindennapi ügyintézés során a résztvevők által megfigyelt problémák (hibák, hiányosságok, egyszerűsítések és kétértelműségek) döntő tényezői lehetnek a lakhatással kapcsolatos intézkedések sikertelenségének. Továbbá abban is egyetértettünk, hogy bár a hivatalos dokumentumokból megismert és néhány példával illusztrált represszív jellegű cselekvések széles körű egyetértésre találnak, de nem, vagy csak ideiglenesen oldják meg a problémát, sőt további táptalajt biztosítanak az intolerancia, a diszkrimináció, esetenként az erőszak megjelenéséhez is.

Jelen projekt kontextusában külön kiemeltük a roma személyeket vagy csoportokat érintő nyilvános beavatkozásokat és egyéb adminisztratív intézkedéseket, amelyek megvalósítása során a részvétel, a párbeszéd, az érintettek és minden társadalmi vagy jogi cselekvő bevonása pozitív – és egyúttal mindenki, vagy inkább a többség számára elfogadható megoldásokat eredményezhet. Egy megfelelően hatékony kormányzati intézkedés alapján lehetségessé válik, hogy más nézőpontokat is figyelembe vegyenek, a hátrányos helyzetet, és az aktuális kontextusokat felismerve megragadják a köztük lévő problematikusabb nézőpontokat.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a projekt az együttműködés vonatkozásában sikeres volt: a tudományos módszerekkel felfejtett eredmények, illetve a civil tudás és tapasztalat kiválóan kiegészítették egymást és gyümölcsözően hozzájárultak a lakhatási politikák diszkriminációs mechanizmusainak feltérképezéséhez, a problémák körvonalazásához és a problémák megoldására irányuló javaslatok, útmutatások előkészítéséhez. A *Javaslatok…* című kiadvány azzal a céllal készült, hogy nyilvánossá tegye a feltárt lakhatáspolitikai hiányosságokat, diszfunkciókat, nem csak a városi döntéshozatali rendszer, hanem más települések számára is. A füzet – a feltárt problémákat az azok megoldására irányuló javaslatokkal párhuzamba állítva – igyekszik felhívni a figyelmet a jelenlegi lakáspolitikai ügymenetekben rejlő diszkriminációs lehetőségekre és veszélyekre. Úgy látjuk, hogy szükséges és megéri energiát fektetni olyan kutatásokba és tervezési folyamatokba, amelyek a helyi problémákat, helyzeteket más megvilágításba helyezik. A társadalmi részvétel, szerepvállalás a politikai változások, társadalmi átmenetek jó szövetségese lehet. Lehetőséget biztosíthat a közös tanulásra: gondoljunk csak arra, hogy a legeredményesebb intézkedések azok, amelyek a lakossággal együttműködve nyerik el végső formájukat.

---

9 http://weproject.unice.fr/stream/recommendations/Recommendations-Kirekeszto-szavak-kizart-vilagok-Hungary.pdf (2016. november 23.).

Hivatkozott irodalom

Babusik Ferenc (2005): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.

Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2013): Dilemmák és javaslatok a lakhatási politikák kirekesztő mechanizmusainak vizsgálatához. In *Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 30*. Arató Mátyás és Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont – Wlislocki Henrik Szakkollégium, 227–247.

Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014a): Analysis of Official Documents Connected to Housing Conditions of Gypsies/Roma in Hungary. In *Wor(l)ds Which Exclude – The Housing Issue of Roma, Gypsies and Travellers in the Language of the Acts and the Administrative Documents in Europe*. Leonardo Piasere, Nicola Solimano és Sabrina Tosi Cambini (szerk.). Fiesole: Fondazione Giovanni Michelucci, 157–188.

Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014b): *Workstream 1 – Hungary – National Report*. *We: Wor(l)ds Which Exclude* (just/2011/frac/ag/2716). Pécs: University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Gypsy Studies. Interneten: http://weproject.unice.fr/publication/national-report-hungary.

Balatonyi Judit, Baracsi Kitti, Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna (2014c) *Wor(l)ds Wich Exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok. Javaslatok a roma/cigány népességgel kapcsolatos lakhatási politikák megfogalmazásához – országos és helyi intézmények lakhatással kapcsolatos dokumentumainak szövegelemzése alapján.* Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Interneten: http://weproject.unice.fr/publication/recommendations-kirekeszto-szavak-kizart-vilagok-hungary.

Balatonyi Judit és Cserti Csapó Tibor (2015): Diszkriminációs mechanizmusok vizsgálata a magyarországi lakhatási politikák dokumentációjában. In *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 35. Cserti Csapó Tibor (szerk.). Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 136–150.

Baranyi Béla, G. Fekete Éva és Koncz Gábor (2005): A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és sellyei-siklósi kistérségekben. In *Roma szegregációs folyamatok a cserehháti és a dél-baranyai kistérségekben.* Baranyi Béla (szerk.). Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 13–28.

Bernáth Gábor és Messing Vera (1998): *„Vágóképként, csak némában". Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.

Best, Joel (2008): Historical Development and Defining Issues of Constructionist Inquiry. In *Handbook of Constructionist Research*. James A. Holstein és Jaber F. Gubrium (szerk.). New York: Guilford Press, 41–66.

Csepeli György (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.

Havas Gábor (1990): A kistelepülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.

Hall, Stewart (1997): The Spectacle of the „Other". In *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices.* Stuart Hall (szerk.). London: Sage, 225–279.

Hedican, Edward J. (2016): *Public Anthropology. Engaging Social Issues in the Modern World*. Toronto: University of Toronto Press.

Holstein, James A. és Gale Miller (1993): Social Constructionism and Social Problems Work. In *Reconsidering Social Constructionism. Debates in Social Problems Theory*. James A. Holstein és Gale Miller (szerk.). New York: Aldine de Gruyter, 151–172.

Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (szerk.) (2000): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Társadalom Alapítvány – Új Mandátum.

Janko Spreizer, Alenka (2009): Engagement for Informed Anthropological Knowledge on Gypsies. *Antropologija* (9): 55–72.

Kemény István és Janky Béla (2004): Települési és lakásviszonyok. *Beszélő* 9(4): 96–111.

Konrád György és Szelényi Iván (2004): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. In *Település- és városszociológia szöveggyűjtemény.* Csizmady Adrienne és Husz Ildikó (szerk.). Budapest: Gondolat, 11–25.

Kőszeghy Lea (2007): Tömeges lakásépítés és várostervezés. A budapesti várostervezés szociológiai elemzése 1960–1975. In *Urbs Magyar várostörténeti évkönyv 2*. Budapest: Fővárosi Levéltár, 293–322.

Ladányi János (2004): Társadalmi és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakban. *WEB* (2): 9–15. Interneten: http://www.bbteszociologia.ro/UserFiles/File/web_pdf/web4_2k4_12.pdf (letöltve: 2016. szeptember 5.).

Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika* (12): 3–6.

Low, Setha M. és Sally Engle Merry (2010): Engaged Anthropology. Diversity and Dilemmas. *Current Anthropology* 51(2): 203–226.
Messing Vera (1998): Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben. *Jel-Kép* (4): 77–92.
Sabatini, Francesco (1990): Analisi del linguaggio giuridico. Il testo normativo in una tipologia generale dei testi. In *ISLE – Corso di studi superiori legislativi 1988–89*. Mario D'Antonio (szerk.). Padova: Cedam, 675–724.
Scott R. Harris (2013): Studying the Construction of Social Problems. In *Making Sense of Social Problems. New Images, New Issues*. Joel Best és Scott R. Harris (szerk.). Boulder, CO: Lynne Rienner.
Zolnay János (2009): Térszemle – Oktatáspolitika és városfejlesztés Pécsett. *Beszélő* 14(2): 68–83.

Abstracts

A Discussion About György Szabados

Bulcsu Bognár: „Let us State, Instead of Denying the Negation." A Discussion About György Szabados's Life Work. Part II.

The discussion interprets György Szabados's life work. The train of thoughts attempts to reconstruct the social philosophical concept of the well-known jazz and contemporary music composer. So a better understanding of Szabados' relationship to classic and contemporary music and his specific musical world – that is based on traditional folk music, Bartók and jazz – can occur. The discussion analyzes the relation of politics to Szabados' music before and after the fall of communism. Furthermore it locates the literary works within Szabados' oeuvre. And finally, it interprets the role of Christianity and Far Eastern religions in the musical compositions of Szabados.

Scientific Understanding and Interpretative Practices
Participation, Perspectives of Observation and Laity

Veronika Lajos: Participation and Collaboration. Concepts, Dilemmas and Interpretations

The centenary volume of *Replika* discusses various participatory and collaborating practices and research approaches devised with stakeholders that are usually applied in social sciences. This thematic edition opens with the diverse answers received to the following question: 'According to your qualified experience and practices, what is the significance of participation by non-academic experts, co-researchers, experimental or "laic" researchers, or collaborating with them in any scientific work on your field of expertise?' Our questionnaire and a thematic session aimed to examine the problematics of participation and collaboration, while also placing them into the context of definitive challenges and practices of

social sciences. Our objective was to create an overview to better illustrate the participatory perspective and varied collaborating practices applied in different fields of social sciences, as well as the disciplinary endeavours, related possibilities, obstacles and lessons, not to mention dilemmas of participation, as such.

The introductory paper, as designed, places the papers published in the thematic volume *partycipáció* into a broader context, setting the relationship and connection between the answers to the questionnaire and the studies. The present essay discusses the content of the concept of participation, and the involvement of stakeholders (with the inevitable treatment of topics such as power and knowledge creation), partly in the context of the historical transformation of cultural anthropology. Interviews taken with action researchers from various fields do complete the lessons from academic literature.

Questionnaire

We asked experts of participatory research the following question. According to your qualified experience and practices, what is the significance of participation by non-academic experts, co-researchers, experimental or "laic" researchers, or collaborating with them in any scientific work on your field of expertise?

Erzsébet Rózsa: Participation, Laity and Competencies – the Perspective of the Doctor–Patient Collaboration Model

The doctor-patient relationship can be seen as one of the basic ideals of collaboration forms known in social history, spanning ages and cultures as well. In these forms of collaboration, such a practice related regulation of knowledge-ethics is connected to the expected professional competencies, which displays extremely high normativity. That is precisely because the professional-practical knowledge on health and disease, life and death has *an eminent, and immediately existential meaning and significance*. Thus, while studying this model of collaboration does have a philosophical–ethical relevance, it may also offer useful insights and lessons for social sciences.

In modern medicine, the active participation of the patient is in fact *a reflected manifestation of involvement in a multiply shared, and adequately communicated collaboration structure*. Such participation has become one of the constitutive element of modern medicine (e.g. in preventive treatment). This relationship model offers the opportunity to confirm an interpretation of participation, according to which professional competences are by no means the same as the full range of knowledge of a given field. Those professionally laic, active participants, who cognize and communicate their living contexts, together with their self-developed range of knowledge are getting more and more involved in the full range of knowledge and most practices of specific fields of expertise, such as bio-medicinal ethics. But in the self-developed range of knowledge it is the patient, the one who is laic from a professional point of view, who possess the priority competences of knowledge. In other words, we are witness to and also participants of the division and multiplication of forms of knowledge, competences and responsibilities.

Károly Zsolt Nagy: The Humbleness of Interpretation

I consider culture as a corpus of problem-solving competencies commonly and reciprocally owned by a specific social group; a corpus, which is constituted by the different scenes of the social communication that defines the owner group, among the competencies given in the identity of the agents participating in the specific process. Therefore, the identities of culture and its agents reciprocally define each other. Through its life the agent participates in numerous problem-solving situations, so its own identity (as its own world) is built among the experiences gathered from these situations, and its own complex view of culture is constructed from its participations. This view is created from the series of participations with a reflection to the participation, and is mostly seamless for the agent. In contrast, an agent participating as an actor on a specific platform activates only the competencies considered relevant, and only those elements of the culture become explicit, which are obvious from the perspective of the given problem.

Culture is reciprocal knowledge. The task of the researcher investigating culture – or rather his/her possibility – is to share this knowledge. However the researcher does not have access to the whole culture – only to some of these scenes at a varying degree. As a researcher I examine these scenes, I try to participate in these scenes, and I try to reconstitute these and the agents and competencies that are present on them, together with their relations. The medium of this reconstitution is not a text, but a hypermedia environment – which is also available online in most of the cases. Layman is not the best term, but I can't find a better one for now – for me it indicates the person that participates in this reconstitution. It is different from the informant, because it mindfully reflects on the situation and the process, and it undertakes itself on the virtual platforms of reconstitution. This reciprocal participation requires humbleness from both parties.

Eszter Kelemen: Ecosystem Services from Scientist and Non-scientist Perspectives. Dialogue for a More Sustainable Land Use

In this essay I would like to share the personal experiences I gained from engaging non-scientist experts in my research. My main scientific interest focuses on the socio-cultural valuation of ecosystem services, referring to the tangible and intangible benefits nature provides to society. Ecosystem services stand at the border of the 'natural' and the 'social' – they are created by natural processes and enjoyed by humans, moreover their provisioning is more and more dependent on human actions that jeopardize or maintain the good status of ecosystems. Therefore, understanding how people perceive, think about and value ecosystem services is an inevitable part of this research direction. Involving local, non-scientist experts – such as farmers, foresters and other resource users – in my work was a key principle for me since I started doing research, but how such partnerships can be formed and which roles can be shared was an important lesson I have learnt from project to project. This essay gives insights into this learning process; it describes how the extent and form of involvement have changed, and sheds light on the fact that solving one challenge always creates a new one for the researcher.

György Málovics: Action-oriented Collaboration between Academic and Non-academic Researchers. Understanding Local Development Processes in the General Context of Social Research

The present study is a reflection on two topics based on the experiences I have gained in a PAR process in the past years as a researcher. I first try to answer the question raised by the editors: what is the relevance of cooperative and action-orientated research processes in relation to human-centered local development processes and policies aimed at social justice and environmental sustainability? After that I introduce the main messages PAR has taught me concerning social research processes in general.

According to my experiences PAR helps us to examine our knowledge from new aspects and gain exceptionally deep understanding of social phenomena (situations) by combining experience and critical reflection. It helps researchers to meaningfully understand that changing complex social situations is far more difficult than formulating related (e.g. policy) suggestions from an outsider, "objective", conventional researcher perspective. Therefore, PAR might gain special relevance in research processes where the output is (also) related to policy suggestions.

PAR also helps to understand how inequalities and power function in society – this way it might also help researchers to develop critical attitudes towards the related (oppressive) effects/aspects of their own functioning and methodology. It also helps us to critically reflect on the notion of "good" quality knowledge – to develop a critical stance towards our own knowledge, methods, innervations and limits as researchers. Last but not least, PAR helps to reduce frustrations for those researchers who intend to produce knowledge with short-term practical social benefits and do not find this opportunity in conventional research approaches.

Mónika Bálint: „Transforming Personal Problems into Public Issues"

This essay presents some interpretations of the notion participation in the arts and in social sciences, based on the author's activist and research practice. Her experience is based on communal, collaborative and participatory practices therefore she gives an insight into some of the theoretical frames that help understanding these practices. She is looking for answers for questions like: what is the knowledge – connected to its own world – that the community gains through the common processes of creation and research; what are the actions that can be generated by this knowledge, and how can this knowledge help in the practice to reach their common goals and bring about social change. She refers to theories that can be the basis of pragmatic and socially responsible roles of artists and researchers, arguments by Peter Reason, Alaine Touraine, Arjun Appadurai and Michael Burawoy. To analyse participatory processes, Balint suggests to separate three dimensions of the different actors and agents of the situation. She differentiates the following dimensions: 1. Participation from the viewpoint of the artist/ researcher – who is usually the initiator of the process. 2. Participation from the perspective of the people being involved in the co-creation process – "participation based on creation"; and 3. Participation from the standpoint of the public – the dimension

of social/public participation. In the participatory processes – both in the field of arts and science – we shall examine all three dimensions and actors one by one and together too, concerning their interaction.

Zsófia Frazon: Thinking outside the box – Museum of Contemporary Phenomena and Open Works

Does it fit a museum to give voice to the words and thoughts of other players besides the Curator and the Creator? Or when it makes others' perspectives visible and accessible in its own space and surfaces in an autonomous way? Does such an approach require a different kind of methodology, and can the social museums learn from the art scene, or from their own former research practices to realize such aims? Whenever the museum's audience appear in the museum not only as visitors, but also as players, partners and authors, that can reshape the space and thoughts in a uniquely exciting way, creating new and different readings, the understanding of which requires different perspectives as well. Such a way of working, inviting the audience to cooperate, has been long existing in the research and exhibition practice of the Museum of Ethnography. Yet, in these research and exhibition works based on participation and cooperation, different practices, points of perspective, as well as a different awareness manifested, the critical analysis of which may bring forth a pattern that would enable the foundation of genuine methodological research.

The present volume of the journal *Replika* has issued a circular question on the significance of cooperation between professionals and "laics": one possible answer of the museum would be the merits of working together, where not fields of expertise, but differing ranges of knowledge are brought together, where the presupposed professional-laic separation basically melts away. I answered the question by portraying practices and examples which clearly show that the critical approach to one's own practice is the most important step to develop a methodological framework. The present essay is based on a book still in process, and an exhibition work already on display, yet I also reach back to such institutional predecessors that shaped the conception of the present research.

Emese Joó: Selectors and Selected – Participation and Collaboration in Museum Education

I am a museum educator, who constantly innovates and experiments, who is sensible to social diversity. My work is the educative exploitation of the exhibitions created on scientific basis by the Museum of Ethnography's curators. Both the detectable distance between exhibition and education interpretation and the close date of opening the Children Museum inspired me to look for radically new solutions, far more effective than the present ones, to know the public, to facilitate their self-expression, and to capitalize the experiences gathered during the education processes in the general museum work.

I have chosen the secondary school students' age group for my new museum education experiment in the spring of 2014 because of their generational characteristics. I have created a layman museum expert community of the secondary school and vocational school student volunteers with the constructivist approach applied in my day-to-day museum praxis and by using a series of differentiated participation exercises. The young people could check their

expert knowledge and skills in uplifting museum tasks in partnership with each other and the professional colleagues: they had the opportunity to research, to create exhibitions, to guide in exhibitions, to manage professional programs.

Using the experiences gathered during the activities of the layman student experts is a basic condition to ensure the appropriate quality of a children museum, which has secondary school students as one of its target groups. My essay stays deliberately open by this proposition, as the creation of the Museum of Ethnography's Children Museum is at the phase, where we have to decide how to involve the prepared and committed students into the partner collaboration extending the levels reached, into the joint development of a new children institution. To be continued.

Zsolt Sári: Participatory Museology in the Hungarian Open Air Museum (Szentendre, Hungary). Community-building and Participation

New museology, emerging from the 1970s reached critical museology at the beginning of the 2000s. A few peculiar examples of participatory museology have been looking back to decades of tradition in the Hungarian Open Air Museum too. It was a long way to transform from a basically architectural museum into the position of a social museum. In my paper I reflect on some examples of this history.

Open air museums represent one of the most popular and sought-after museum types of the world with significant ethnographical and historical collections, with determining, visitor-friendly exhibitions attracting the public and a wide range of programs related to these exhibitions.

The Hungarian Open Air Museum has continuously worked on the construction of its peculiar social network in the previous years, with which it connects different types of communities to the institution, and helps local communities in preserving and strengthening their heritage and identity.

Participation and Collaboration in Contemporary Scientific Practices and Arts

Gábor Király and Péter Miskolczi: The Dynamics of Participation. System Dynamics and Participation: an Emprical Review.

The practice of participation, the involvement of stakeholders in decision-making processes has gained prominence in the social sciences and other disciplines recently. The present study discusses how participation meets system dynamics, a particular modeling method which looks at complex systems from an endogenous viewpoint. System dynamics has always oriented itself towards practical problems and engaged with clients actively. This tradition is represented in contemporary participatory methods. We can underpin the involvement of stakeholders in a number of ways: with normative arguments (participation is a democratic right), substantive ones (involvement produces better knowledge), instrumental

ones (participation improves the chance of success), or by emphasizing the transformative power of participation (through which both communities and researchers go through a learning process, and social capital is improved). We discuss three schools of participatory system dynamics at length. First, group model building, which we can describe as a professional, practical method. Next, participatory system dynamics modeling, which is rooted in public policy decisions and aims to involve stakeholders actively. Finally, community-based system dynamics sees the empowerment of communities as its main goal, with long-term, deep commitment on the part of the researcher.

Rita Glózer: Participation and Collaboration in the New Media

The participation of users is one of the most important issues both in the theoretical and empirical academic studies related to the new media. The widespread notion of *participatory culture* defined by Henry Jenkins, a leading scholar of media studies, proved to be extensively relevant for the cultural studies' approach as well. Through the concept of participation elaborated by these scholars new opportunities are provided to comprehensively conceptualize and interpret recent roles, activities, and several forms of cultural production regarding the new media. The notion of "new media" may suggest an entirely new system without any antecedent as well as being entirely independent of "old media", however, there have already been many antecedents present of the participatory culture in the age of classical print and electronic media. Through the review of the related media theories and models this study will attempt to follow the transformations of the evaluations of audience roles. Furthermore, the paper will comprehensively discuss the viewpoint and interests of the school that is labelled as the forerunner of the participatory paradigm. Investigations of the antecedents can be based on various interpretations of media studies of the period, but it is important to emphasize that the changing models do not only reflect different approaches of various schools in media studies, but also the development of media technology as well as the continuous shift of media usage.

Judit Csatlós: The Role of Participatory Practice in Contemporary Arts

During my art historical and art critique research on the relationship of contemporary arts and the civil society in the 21st century, I studied projects in which artists strived to shape social processes. The active social participation shows that artists stepped out of the well-controlled institutional world of art into the public sphere, and the projects motivating activist groups and subcultures appeared in the exhibition rooms. The initiatives involving their audience have received more and more possibilities in the last ten years. In my essay, at first I study the concepts of socially engaged and participatory art, then I present two different kinds of interpretations of new art forms, one of them is based on the artwork's connection with public spaces, while the other one focuses on the relationship of the artist and its audience. Finally, I present the different kinds of effects the participatory art strategies can have on the participants, and whether this can support the social changes outside the art world as well.

Krista Harper: Visual Interventions and the "Crises in Representation" in Environmental Anthropology. Researching Environmental Justice in a Hungarian Romani Neighbourhood

Participatory visual research, or "visual interventions" (Pink 2007), allow environmental anthropologists to respond to three different "crises of representation": (1) the critique of ethnographic representation presented by postmodern, postcolonial, and feminist anthropologists; (2) the constructivist critique of nature and the environment; and (3) the "environmental justice" critique demanding representation for the environmental concerns of communities of colour. Participatory visual research integrates community members in the process of staking out a research agenda, conducting fieldwork and interpreting data, and communicating and applying research findings. Our project used the Photovoice methodology to generate knowledge and documentation related to environmental injustices faced by Roma in Hungary. I discuss the promise and limitations of "visual interventions" as a pathway leading applied environmental anthropologists beyond the three "crises in representation."

Judit Balatonyi and Tibor Cserti Csapó: Participation and Cooperation in the Construction of Problems and Proposals of Roma Housing. The Example of the Wor(l)ds Which Exclude Project

In this paper we are considering the opportunities and limitations of non-governmental cooperation and participation on the basis of the experiences and results of an international project engaged in researching the discriminative mechanisms of housing policy, which was closed in 2014. The succeeding phases of the research are the following: at first the level of document analysis is presented, consisting of collecting and preparing documents on the local, regional and municipal level dated between 2003–2013, related to the housing of Roma, and their analysis with linguistic pragmatical methods. Our aim was to reveal the possible hidden or public mechanisms of the Hungarian housing policy, phrasings in the texts of documents, which despite the principles of equal opportunities and civil rights framed as a guideline put the *Roma* groups at disadvantage and lead to their segregated housing status or make the practice of daily administration more difficult. We also present that disseminational practice followed by the document analysis, characterised by non-governmental cooperation and involvement of non-governmental knowledge. We wanted to ascertain whether problems identifies by our research constitute real problems for non-governmental workers and what other, related negative discriminational experiences they have. We hoped to reach new, unexpected or jointly created solutions by the confirmation or modification of our starting point. We considered it necessary and worth to invest some energy into such researches and planning processes, which throw new light upon local problems and situations. The social participation and social engagement can assist political changes and social transformations.

Szerzőink

Balatonyi Judit
kulturális antropológus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék (Pécs)

Bálint Mónika
doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kommunikáció Doktori Program (Budapest)

Bognár Bulcsu
szociológus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, Budapest

Csatlós Judit
kulturális antropológus és kurátor, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum (Budapest)

Cserti Csapó Tibor
szociológus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék (Pécs)

Farkas Judit
etnográfus, kulturális antropológus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék (Pécs)

Frazon Zsófia
etnográfus muzeológus, Néprajzi Múzeum (Budapest)

Glózer Rita
kommunikációkutató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (Pécs)

Harper, Krista
kulturális antropológus, University of Massachusetts Amherst, Department of Anthropology és a Center for Public Policy (Amherst, Massachusetts, USA)

Joó Emese
etnográfus, múzeumpedagógus, Néprajzi Múzeum (Budapest)

Kelemen Eszter
közgazdász, ESSRG Kft. és Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Kar, Döntéselmélet Tanszék (Budapest)

Király Gábor
szociológus, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály (Budapest), Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar, Szociológia és Társadalompolitika Intézet (Budapest)

Lajos Veronika
etnográfus, kulturális antropológus, Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem, Néprajzi Kutatócsoport (Debrecen)

Málovics György
közgazdász, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet Regionális Gazdaságfejlesztési Szakcsoport (Szeged)

Miskolczi Péter
szociológus, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar (Budapest), Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar, Szociológia és Társadalompolitika Intézet (Budapest)

Nagy Károly Zsolt
kulturális antropológus, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kar, Néprajztudományi Intézet (Budapest)

Ráduly Mihály
zenész (tenor- és szopránszaxofon, fuvola), a Syrius, valamint Szabados György együtteseinek és a Rákfogónak a tagja

Rózsa Erzsébet
filozófus, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Intézet (Debrecen)

Sári Zsolt
etnográfus muzeológus, Szentendrei Szabadtéri Múzeum (Szentendre)